

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

128. ÉVFOLYAM

2012

3

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

<i>Zvara Edina</i> : Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvei	293
<i>Ujvári Hedvig</i> : <i>Lloydtól Lloydig. Az Ungarischer Lloyd (1867–1876) helye</i> a magyarországi német nyelvű sajtó történetében	319
<i>Kereszty Orsolya</i> : <i>A Nő és a Társadalom</i> című folyóirat (1907–1913) működésének történetéhez	334
<i>Szőnyi Éva</i> : Adalékok id. Szinnyi József (1830–1913) fogadtatásához a Magyar Nemzeti Múzeumban	352
<i>Lengyel András</i> : Egy bécsi magyar könyvkiadó: a Julius Fischer Verlag	360

KÖZLEMÉNYEK

<i>Szilágyi Emőke Rita</i> : Johannes de Kupferberg, az Academia Istropolitana tanára	375
<i>Monok István</i> : Néhány megjegyzés a Honter-féle Nilus-kiadás utóéletéhez	381
<i>Lengyel András</i> : Meddig volt <i>A Hét</i> segédszerkesztője Cholnoky Viktor?	383
<i>Id. Frivaldszky János</i> : Az első, Kolozsvárt kiadott római feliratgyűjtemény	385

FIGYELŐ

<i>Buda Attila</i> : Néhány gondolat Ferenczyné Wendelin Lídia sajtóbibliográfiája és egy speciális forráscsoport kapcsán	399
--	-----

SZEMLE

Széchenyi Ágnes: Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949. Bp. 2009. Argumentum Kiadó (<i>Soltész Márton</i>)	403
Pumpřla, Václav: Knihoписný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16.–18. století. Praha, 2010. Filosofický ústav Akademie věd České republiky kabinet pro klasická studia (<i>Kovács Eszter</i>)	406
Édition et diffusion de <i>l'Imitation de Jésus-Christ</i> (1470–1800). Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de la Sorbonne. Sous la direction de Martine Delaveau et Yann Sorbet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Deléphine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris, 2011. Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque Mazarine, Bibliothèque Sainte- Geneviève (<i>Monok István</i>)	407
Szabó Lilla: Szlovákiai magyar könyvművészet, 1918–1945. Somorja/Samorin, 2011. Méry Ratio Kiadó (<i>Buda Attila</i>)	410
Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg. Hrsg.: Sönke Lorenz, Anton Schindling, Wilfried Setzler. Stuttgart, 2011. W. Kohlhammer Verlag (<i>Monok István</i>)	412
Emódi András: Nagyvárad i könyvkötészeti emlékek a 18. század második feléből. Nagyvárad, 2011. Nagyvárad i Római Katolikus Püspökség – Varadinum Script Kiadó (<i>Rozsondai Marianne</i>)	415

Ára: 600 Ft

SOMMAIRE

<i>Zvara, Edina</i> : Les livres de Pál Ceglédi Szabó, évêque protestant de Transdanubie	293
<i>Ujvári, Hedvig</i> : De <i>Lloyd</i> à <i>Lloyd</i> . La place de <i>Ungarischer Lloyd</i> (1867–1876) dans la presse de langue allemande de Hongrie	319
<i>Kereszty, Orsolya</i> : A l'histoire de l'activité de la revue <i>Femme et Société</i> (1907–1913)	334
<i>Szónyi, Éva</i> : La bibliothèque nationale de journaux et l'accueil de József Szinnyei dans le Musée	352
<i>Lengyel, András</i> : Un éditeur hongrois de Vienne : Julius Fischer Verlag	360

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Szilágyi, Emőke Rita</i> : Johannes de Kupferberg, professeur de l'Academia Istropolitana	375
<i>Monok, István</i> : Quelques remarques de la postérité de l'édition de Nilus de Honter	381
<i>Lengyel, András</i> : Jusqu'à quand, Viktor Cholnoky était-il secrétaire de la rédaction de la revue "A Hét" (La Semaine)	383
<i>Frivaldszky, János, père</i> : La première collection d'inscriptions romaines, publiée à Ko-lozsvár	385

CHRONIQUES

<i>Buda, Attila</i> : Quelques pensées au sujet de la bibliographie de presse de Lídia Wendelin, Mme Ferenczy et d'un groupe de source spécial	399
--	-----

REVUE

Széchenyi Ágnes: Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949 (Souffle. Réponse) Bp. 2009. (<i>Soltész, Márton</i>)	403
Pumpřla, Václav: Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16–18 století, Praha, 2010. (<i>Kovács, Eszter</i>)	406
Édition et diffusion de l' <i>Imitation de Jésus-Christ</i> (1460–1800) Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Saint-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de Sorbonne. Sous la direction de Martine Delaveau et Yann Sorbet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Deléphine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris, 2011 (<i>Monok, István</i>)	407
Szabó Lilla: L'art du livre hongrois en Slovaquie. 1918–1945. Somorja/Samorin 2011. (<i>Buda, Attila</i>)	410
Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg. Hrsg.: Sönke Lorenz, Anton Schindling, Wilfried Setzler. Stuttgart, 2011 (<i>Monok, István</i>)	412
Emődi András: Mémoires de la reliure de Nagyvárad de la deuxième moitié du 18e siècle. Nagyvárad, 2011. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	415

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

128. ÉVFOLYAM 2012. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*
SLÍZ MARIANN *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

---

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). Külföldön terjeszti a *Batthyány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2011-től egy évre 2400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrekktúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

ZVARA EDINA

**Ceglédi Szabó Pál
dunántúli református püspök könyvei***

A wittenbergi egyetemről, mely a reformáció évszázadában a magyarországi peregrinálók legkedveltebb intézménye volt, 1592-ben kitiltották a kriptokálvinizmussal vádolt magyarokat. Miután Wittenberg elvesztette vonzerejét, a tanulni vágyók a pfalzi fejedelemség egyeteme, a heidelbergi universitas felé fordultak.¹ Az itt végzett diákoknak egy igen jelentős, „viszonylag egységes szellemi arculatot mutató értelmiségi” csoportja² tért haza, s állította magát egyháza, patrónusai és a művelődés szolgálatába. E heidelbergi diákok egyike volt Ceglédi Szabó Pál³ pápai lelkész, a dunántúli református egyházkerület püspöke is. Könyveinek egy része hazai (Budapest, Veszprém)⁴ és külföldi gyűjteményekben (Kismarton, Moszkva) ma is megvan. Néhány kötetéről, melyek vagy valamely bibliotékában lappanganak, vagy már nincsenek meg, csak feljegyzéssel rendelkezünk.⁵ Kutatásaim során majd

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ SZABÓ András: *Magyarok Wittenbergben, 1555–1592*. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. 2. Szerk.: BÉKESI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit. Bp. 1993. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum, 626–638; HELTAI János: *A heidelbergi egyetemjárás, 1591–1621*. In: *Régi és új peregrináció... i. m.* (1. jegyzet) 540–548; HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp. 1994. Balassi Kiadó, 50–65. /Humanizmus és Reformáció 21./; BALÁZS Mihály–BITSKEY István–ÖTVÖS Péter–VISKOLCZ Noémi: *Peregrináció*. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. 9. Főszerk.: KÖSZEGHY Péter. Bp. 2009. Balassi Kiadó, 123–131; *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Hrsg.: Márta FATA, Gyula KURUCZ, Anton SCHINDLING. Stuttgart, 2006. Steiner /Contubernium 64./

² HELTAI: *i. m.* 1994. (1. jegyzet) 7.

³ A ‘Czeglédi’ helyett a ‘Ceglédi’ névalakot használom, hiszen possessorbejegyzéseiben ő maga is így írta vezetéknevét – igaz, barátai és lelkéztársai sokszor a ‘cz’-t alkalmazták.

⁴ Páparól eddig még nem került elő olyan kötet, amelyben szerepel tulajdonosi bejegyzése. Ennek oka az lehet, hogy hagyatékát a korabeli birtokos, az Esterházy-család valamely tagja megvásárolta. L. erről a későbbi fejezetet.

⁵ Hárich János jegyzéke: *Inventarium der bei den PP. Franziskanern in Eisenstadt befindlichen und von der Domäne übernommene und im Schloß Eisenstadt untergebrachte BÜCHERSAMMLUNG. Sog. Franziskanerbibliothek [az utolsó szó áthúzva] Bibliotheca Esterhazyana. 1937.* (Alatta Hárich megjegyzése: *Bis auf die rot gekennzeichneten Bücher 1945 von den Russen verschleppt.*) Mai lelőhelye: Kismartoni Levéltár, Protokoll Nr. 6341. Inventar – Signaturen 14022–15906.

minden fennmaradt könyvét kézbe vehettem, így nemcsak életrajzi adatait tudjuk kiegészíteni, hanem olvasási és könyvhasználati szokásairól is képet kaphatunk.

Élete

A fennmaradt forrásoknak köszönhetően életéről viszonylag sok adattal rendelkezünk.⁶ A dokumentumok közül kiemelkedik Bibliája, melybe saját kezűleg jegyezte fel életrajzi adatait,⁷ s diárium(?)-töredéke.⁸ Nem tudjuk, melyik évben született, de talán 1590 körül. Szülei Ceglédről származhattak, s valószínűleg a török elől menekültek a Felvidékre. Tanulmányait Nagyszombatban, Samarjai Máté János (1585–1652) tanítványaként végezte.⁹ Szegedi Gáspár nagyszombati polgár alumnusaként¹⁰ 1612. október 17-én indult el peregrinációs útjára.¹¹ Marburg ebben az időszakban vált a peregrinálók számára „kiegészítő úticéllá”,¹² s talán ezért is kezdte

⁶ THURY Etele: *Ceglédi Pál dunántúli ref. püspök élete*. = Protestáns Szemle (17.) 1905. 235–248; THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. S. a. r.: KONCSOL László. Pozsony, 1998. Kalligram Kiadó. 335–346. /Csallóközi Kiskönyvtár/; HELTAI János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. Bp. 1981. OSzK, 269.

⁷ *Bibliorum codex sacer et authenticus, testamenti utriusque veteris et novi, ex Hebrae et Graecae verite, quam proxime ad literam quidem fieri potuit, fidelissime in linguam Latinam translatus...* Francofurti, in off. Andreae Cambiery, 1614. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,519 J/6. – Ceglédi bejegyzései a hátsó kötéstáblán belül találhatóak. Kiadta: SZELESTEI NAGY László: *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvtárának kötetei. In: Adalékok a 16–20. századi magyar művelődéstörténethez*. Szerk.: BÁLINT István János. Bp. 1987. OSzK, 98–100.

⁸ Kiadta: SZELESTEI: *i. h.* 1987. (7. jegyzet) 115–117, 123–124. A diáriumtöredéket kismartoni kutatásaim alkalmával sajnos már nem sikerült megtalálnom.

⁹ *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*. Szerk.: KÖBLÖS József, KRÁNITZ Zsolt. Pápa, 2009. Pápai Református Gyűjtemények, 357. /A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai. Forrásközlések 10./; THURY: *i. m.* 1998. (6. jegyzet) 1: 337; HORVÁTH József: *Samarjai Máté János (1585–1652)*. = Arrabona – Múzeumi Közlemények 40/1–2. Győr, 2002. 438.

¹⁰ HELTAI: *i. m.* 1994. (1. jegyzet) 36–37; HELTAI János: *Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. század elején*. = Magyar Könyvszemle (98.) 1982. 119–126; SZAKÁLY Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Bp. 1995. Balassi Kiadó, 216. /Humanizmus és Reformáció 23./ Ceglédi *Theses theologicae de causa efficiente peccati...* (Heidelberg, 1613. RMK. III. 1123) című ajánlásban is megemlékezik jötevőjéről.

¹¹ Ceglédi Bibliájában olvasható: „Anno 1612 17 Octobris Öltöztem az Nemeth ruhában es megh jöven Nemet országbol, 1615. die Martii vöttem ismet ujjonnan ream az Magyar ruhatt.” Vagy ekkor ért német nyelvtérületre, s a szokásoknak megfelelően cserélte át ruháját. Vö. SZELESTEI: *i. h.* 1987. (7. jegyzet) 115.

¹² HELTAI: *i. h.* 1993. (1. jegyzet) 541.

egyetemi tanulmányait ebben a városban; novembertől lett az egyetem hallgatója.¹³ Itt tartózkodása idején találkozott Szenci Molnár Alberttel, s Guilelmus Whitaker-kötetének¹⁴ bejegyzése szerint novemberben könyvet is vásárolt.¹⁵ 1613. április 9-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre,¹⁶ s két év után, 1615 márciusában tért vissza.¹⁷ Ebben az időben volt az egyetem hallgatója többek között Sári Orvos Pál,¹⁸ a szintén heidelbergi peregrinus Sári Orvos Mihály öccse.¹⁹ 1613. március 26-án iratkozott be Lövei Pellionis György,²⁰ aki téziszüzetét saját kezűleg ajánlotta Ceglédi Pálnak: „D. Ornatiss(imo) Paulo S. Cegledino d(ono) d(edit) Respondens”,²¹ valamint egy üdvözlő verset is írt neki.²²

A heidelbergi egyetem vezető tanára David Pareus (1548–1622) volt, aki több tanítványával azok hazatérte után is szoros kapcsolatban maradt. Minderről saját és

¹³ NAGY, Jukunda: *Ungarische Studenten an der Universität Marburg, 1571–1914. Studien zur hessischen Stipendiatengeschichte*. Darmstadt–Marburg, 1974. 248. /Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte 27./ „Paulus S. Cegledinus Ungarus”. Az adat Zoványi Jenő közleményében (*A marburgi egyetem magyarországi hallgatói 1859-ig.* = Irodalomtörténet [43.] 1955. 344–349) nem szerepel.

¹⁴ „D(omi)no Paulo Cegledio amoris ergo dedit Molnar Marpurgi 1612.” L. a 21. jegyzetet. WHITAKER, Guilelmus: *Opera theologica... Aureliae Allobrogum, sumpt. Samuelis Crispini*, 1610. Mai lelőhelye: Bp. OSzK. Jelzete: 503.949.

¹⁵ „Pauli S. Cegledini 1612, Marpurgi Cattorum exeunte Mense IXbri.”

¹⁶ HELTAI: *i. h.* 1981. (6. jegyzet) 269.

¹⁷ SZELESTEI: *i. h.* 1987. (7. jegyzet) 98.

¹⁸ HELTAI: *i. h.* 1981. (6. jegyzet) 321.

¹⁹ HELTAI: *i. h.* 1981. (6. jegyzet) 320. Szenci Molnár Alberttel 1600. március 30-án érkeztek meg Heidelbergbe. Sári Orvos Mihály 1600. április 1-jén iratkozott be. Az ő alumnusaként tanult Heidelbergben Prágai András, s rajta kívül is több diák fautora volt.

²⁰ HELTAI: *i. h.* 1981. (6. jegyzet) 299. Lövei és Ceglédi kapcsolatáról I. FEKETE Csaba: *Pataki rektor adta – pataki lelkész kapta könyv*. = Egyháztörténet 2002. 2. sz. <<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/feketecsaba-1615.htm>>

²¹ *Theses theologicae de aeterna Dei praedestinatione quas... in... Heidelbergensi Academia sub praesidio D. Bartholomaei Coppenii... publice defendet Georgius P. Leóvei Ungarus. Die XXV. Septemb. Hora locoque consuetis*. Heidelbergae, typ. Johannis Lancelloti, 1613. RMK. III. 7536a (új hungarikum!) (Coll. 10.) Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,289 G/9. (A művet Monok István találta, köszönöm neki az adatot.) A 45 kolligátumot Ceglédi kötettené össze. A kötetben további ismeretlen hungarikumok találhatóak, valamint egy ma már unikumnak számító mű Szenci Molnár Albert házasságáról, amelyet Molnár saját kezűleg ajánlott Ceglédinek: „D(omi)no Paulo Cegledio amoris ergo dedit Molnar Marpurgi 1612.” A műről I. P. VÁSÁRHELYI Judit: *Oppenheimeri nyomtatványok Szenci Molnár Albert esküvőjére*. In: *Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Szerk.: MACZÁK Ibolya. Piliscsaba, 2007. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 336–340. /Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok/ 336–340.

²² 1613. július 13. (RMK. III. 1123); HELTAI: *i. h.* 1981. (6. jegyzet) 299.

neki írt, fennmaradt levelei tanúskodnak.²³ (Ceglédinek írt vagy tőle kapott levele azonban nem ismeretes.)

Ceglédi a hazatérte után a nagyszombati iskolában egykori tanára, Samarjai Máté János utóda lett.²⁴ Részt vett az 1615-ben tartott újlaki zsinaton, ahol Pálházi Göncz Miklós evangélikus püspök felhívására megpróbálták a két protestáns felekezetet egyesíteni. 1616 novemberének végétől dunaszerdahelyi lelkészként működött.

A református egyházkerületek belső életét szabályozó kánonok külön-külön jöttek létre. Ezek „a világi hatalomhoz fűződő viszonyuk rendezésének, a magyar rendi társadalom jogrendjébe való beilleszkedésüknek is keretétül szolgáltak”²⁵. A Felső-Duna-melléki Egyházkerület számára a törvénygyűjteményt Ceglédi állította össze az 1619-ben Sókón (Nyitra m.) tartott zsinaton kapott megbízás alapján.²⁶ E kánont az 1623-ban évi komjáti zsinaton Samarjai János Máté püspök hirdette ki, majd 1625-ben Pápán nyomtatásban is megjelentették.²⁷

Kanizsai Pálfi János után Ceglédi is vezette egy ideig a Dunántúli Református Egyházkerület 17. századi zsinatainak protokollumát.²⁸

Ceglédi dunaszerdahelyi és pápai lelkészsége között Vágsellyén szolgált.²⁹ Erről az időszakáról csak diáriumából³⁰ és egy 2009-ben előkerült Wolfgangus Musculus-kötetben fennmaradt levélből vannak adataink.³¹ A levelet Szenci Csene Péter írta 1620-ban Ceglédinek, akit a megszólításban sellyei lelkésznek nevez: „Reve-

²³ HELTAI János: *David Pareus magyar kapcsolatai*. In: *Tudóslevelek. Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz, 1577–1797*. Kiad.: HERNER János. Szeged, 1989. JATE, 13–76. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 23./

²⁴ *A Dunántúli Református Egyházkerület...i. m.* (9. jegyzet) 357; HORVÁTH: 2002. *i. h.* (9. jegyzet) 440.

²⁵ HELTAI János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában*. Bp. 2008. OSZK–Universitas, 209. /Res Libraria II./

²⁶ HORVÁTH: *i. h.* (9. jegyzet) 442; THURY: *i. m.* 1998. (6. jegyzet) 414–415.

²⁷ *Canones ecclesiastici in quinque classes distributi, quibus ecclesiae helveticae confessionem amplexae, in Comitatus Mosonien., Posonien., Comaromien., Nitrien., Barsien., Honten. et Neogradien. et finitimis praesidiis, a superioribus reguntur. Editi communi suffragio ministrorum Dei in synodo Comiathina congregatorum Anno 1623. die 13 Septembris*. Pape, 1625. Bernhardus. RMNy. 1343.

²⁸ SIMON Szilvia: *A Dunántúli Református Egyházkerület 17. századi zsinatainak protokolluma (1612–1658)*. = Magyar Könyvszemle (122.) 2006. 72–78. Mai lelőhelye: Esztergomi Főszékes-egyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteménye. Jelzete: Cat. VI. Relig. Tit. III. k./1.

²⁹ Ceglédi sellyei lelkészségét az újabb életrajzi összeállítások nem említik, pedig Szelestei Nagy László 1987-es közleménye óta ismert adat.

³⁰ SZELESTEI: *i. h.* 1987. (7. jegyzet) 123–124. Uez: SZELESTEI N. László: „János-pohár” – *Hitvita vagy asztali beszélgetés?* In: Uó: *Rekatolizáció és barokk áhítat*. Bp. 2008. METEM, 132. /METEM-könyvek 64./

³¹ MUSCULUS, Wolfgang: *In Davidis psalterium sacrosanctum commentarii... Editio postrema*. Basileae, 1599. Sebastianus Henricpetri. – Poss. 1. Alberti Molnar 1613. Marpurgi (címlap r.); Emptus ab eodem flo. 2 den. 75 per professorem Paulum Cegledinum Tym(aviae) 1615 5 Majj (uo.) Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,843 N/2. A levelet kiadta: ZVARA Edina: *Papok, lelkészek kézíratos imái, levelei az Esterházy-könyvtárból. (Vörösmarti Mihály, Ceglédi Szabó Pál és Szenci Csene Péter írásai.)* = Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények 2012. 84–92.

rendo Viro Do(mi)no Paulo Czegledi Ecclesiae Sellien(sis) Ministro fideli d. virino, amico honorando”.

Vágsellye a katolikus egyház, s különösen a jezsuiták egyik legfontosabb települése 1589 óta. Két birtokközpontjukban, Znióváralján és Vágsellyén missziót létesítettek, majd az 1591-ben Znióváralján alapított kollégiumot 1598-ban Vágsellyére helyezték át.³² Ezekben az években szolgált itt Dobokay Sándor jezsuita teológus, író.³³ 1606-ban egy Vágsellyén maradt licenciátus segítségével egyedülként tartotta a kapcsolatot a magyarországi hívekkel, s tervezte a jezsuiták visszatérését.³⁴ 1607-ben ismét Dobokay irányította a kollégiumot.³⁵ 1602-ben jött létre egy Mária-kongregáció, melynek Forgách Ferenc nyitrai püspök volt a díszelnöke.³⁶ A konverziója következtében elhíresült Vörösmarti Mihály is szolgált Sellyén, miután hazaért Bécsből.³⁷ 1622. május 21-én Pázmány Péter emberei elfoglalták a sellyei templomot. Ceglédit június 4-én kiköltöztették a parókiáról, majd az érsek azt is megtiltotta, hogy Vágsellyén lakjon. Elűzték a városból Szabó Miklósnét és Nagy Vincét is, akik megpróbálták segíteni neki. Augusztus 11-én Nagy Györgyöt is megbüntették, tömlöcbe vetették, mert megtúrte lakásában a lelkészt. Thurzó Szaniszló nádor közben folyamatosan biztatja, írta Ceglédi, hogy „ne gondollyak az fenyegetessel”, „ki ne mennyek, hanem inkább persistallyak az isteni szolgálatban helyemben”. Kitoloncolásának az volt az oka, hogy azt prédikálta: „harm eszten-dőre ismet az Templumban praedikallok”.³⁸ „Ezt csak az hamis vadolasok közze számlalom, mert az Isten gondviseleset esztendőkre nem oztom” – írta Ceglédi.³⁹ Augusztus 21-én Pázmány a tanács és a darabontok támogatásával egy jobbágyot helyezett abba a házba, ahol Ceglédi lakott. Az érsek nem engedte meg, hogy Ceglédi fizessen „a lakásért járó jobbágyért”. „A cujus regio, ejus religio (Pázmány

³² MOLNÁR Antal: *A jezsuita rend a 16. századi Magyarországon*. In: Uő: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Bp. 2009. L'Harmattan–ELTE TDI Nyitott Könyv, 23. /TDI-könyvek 8./

³³ LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I. I. köt.* Roma, 1978. 655; *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. 2. Főszerk.: KÖSZEGHY Péter. Bp. 2004. Balassi Kiadó, 213. (LUX Etelka)

³⁴ KRUPPA Tamás: *A Tíz okok megjelenésének háttéréről*. In: BALASSI Bálint–DOBOKAY Sándor: *Tíz okok*. Szerk.: HARGITTAY Emil. A latin szöveget gond.: BÁRCZI Ildikó. Bp. 1994. Universitas, 241.

³⁵ MOLNÁR Antal: *Dobokay Sándor SJ önéletrajzi feljegyzései (1620)*. In: MOLNÁR: *i. m.* 2009. (32. jegyzet) 80.

³⁶ BALÁZS Mihály: *Kolozsvár és Vágsellye. Adalék a Mária kongregációk korai történetéhez*. In: Uő: *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. Bp. 2006. Balassi Kiadó, 133–143. /Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 8./ Tagjainak névsora: *Jezsuita okmánytár. I/1. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok, 1601–1606*. S. a. r.: BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István Dávid, LUKÁCS László. Szeged, 1995. 320–322. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34./

³⁷ IPOLYI Arnold: *Vörösmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái*. Bp. 1875; *A Dunántúli Református Egyházkerület...i. m.* (9. jegyzet) 667.

³⁸ SZELESTEI: *i. h.* 1987. (7. jegyzet) 124.

³⁹ SZELESTEI: *i. h.* 1987. (7. jegyzet) 124.

fordításában: Akié a fundus, azé a capella) elve szerint nem tűrte el, hogy a jezsuiták birtokán protestáns lelkész működjön.⁴⁰

Ceglédi a következő években fokozatosan lépkedett felfelé a ranglétrán, egyre nagyobb tisztségeket töltött be. 1626-ban meghívták Pápára lelkésznek,⁴¹ 1627-ben alesperes, 1629-ben már esperes, majd 1631-ben egyházkerületi jegyző.⁴² Az 1641-ben tartott mezőlaki zsinaton új püspököt kellett választani, mert Kanizsai Pálfi János meghalt.⁴³ Az utód Ceglédi Pál lett, akit Samarjai avatott fel. Nyolc évig, haláláig töltötte be ezt a legmagasabb egyházi hivatalt. 1649. augusztus 26-án halt meg.⁴⁴

Magánéletéről legtöbbet a Bibliájába feljegyzett adatokból tudunk.⁴⁵ Apja, Szabó László 1609. november 10-én Komjátiban, anyja, Monos Orsolya 1622. július 25-én Farkasdon halt meg. Testvére, Szabó István Kálmán Szatmár jegyzője volt, s követként részt vett az 1618. évi pozsonyi országgyűlésen. Ott halt meg március 17-én. Ceglédi 1617. június 12-én vette feleségül Tallósi Vése Katalint. Még vőlegény korában meghalt apósa, Vése Lőrinc, ennek dátumát is feljegyezte.⁴⁶ Első gyermeke Judit, aki 1618. december 23-án született Dunaszerdahelyen, s itt is halt meg 1619. július 19-én. Ugyancsak Szerdahelyen, 1624. augusztus 20-án született István. Róla a többi gyermekhez képest több adattal rendelkezünk. Pécsi Király Imre neki ajánlotta *Abecedarium Latino-Hungaricum* (Pápa, 1630) című művét.⁴⁷ János már Pápán született 1627. július 17-én, s Pathai István püspök keresztelte meg. Még nem töltötte be a negyedik életévét, amikor 1631. május 14-én meghalt. Anna 1629. november 11-én látta meg a napvilágot, Zsuzsanna 1632. október 10-én, Erzsébet pedig 1636. május 1-jén. A szakirodalom említi, hogy Ceglédinek volt egy Panna nevű gyermeke is, ugyanis Thury Etele Ceglédinek tulajdonított egy verset,

⁴⁰ SZELESTEI: *i. h.* 1987. (7. jegyzet) 99. Az érsek és Vágsellye kapcsolatára l. még: NOVÁK Veronika: *Pázmány Péter és Vágsellye*. In: *Emlékkönyv Pázmány Péter halálának 370. évfordulója alkalmából az Esztergomi (Esztergom-Budapesti) Főegyházmegye papságának szentelési és halálzási adataival, 1892–2006*. Szerk.: BEKE Margit. Bp. 2008. Szent István Társulat, 28–30. /Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis 4./

⁴¹ Pápai házáról l. LÁSZLÓ Péter: *A nádor-termi Pápa festmény. A pápai Fő tér a 17–18. században*. = Pápa Múzeumi Értesítő. Szerk.: LÁSZLÓ Péter. Pápa, 2004. Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájélmúzeum, 16–18.

⁴² *A Dunántúli Református Egyházkerület...i. m.* (9. jegyzet) 357.

⁴³ *A Dunántúli Református Egyházkerület...i. m.* (9. jegyzet) 436; HORVÁTH: *i. h.* (9. jegyzet) 447; THURY: *i. m.* 1998. (6. jegyzet) 336–337.

⁴⁴ *A Dunántúli Református Egyházkerület...i. m.* (9. jegyzet) 357.

⁴⁵ L. a 7. jegyzet.

⁴⁶ „Nem áll pörben az halál / Elhordgya az mit talál. A(nn)o (Chris)tj 1616 19 Junii. Hólt megh jegyesömnnek Catanak Attya / Vese Lőrincz Uram Nagy Szegön” (hátsó kötetéblán belül). MARLORAT, Augustin–FEUGUERAY, Gulielmus, stud.: *Thesaurus S. Scripturae propheticae et apostolicae, nominum, verborum, rerum, exemplorum, quae in S. Bibliis continentur, summam complectens, et breviter indicans...* Genevae, excud. Steph. Gamonetus, 1608. Mai lelohelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 14,609 C/1.

⁴⁷ *RMNy*. 1484.

amelynek versfőiben Pannáról olvashatunk:⁴⁸ „Halott énekek. (1a–3b:) Krisztushoz készülök szerelmes szüleim... KZEGLEDI PAL EDES PANNAIAROL”.⁴⁹ Ceglédi nem véletlenül nem említi gyermekei felsorolásakor Pannát, hiszen nem volt ilyen nevű gyermeke. A kézírások ismeretében azt mondhatjuk, hogy az énekeskönyvben lévő Ceglédi Pál egy másik személy, nem az általunk tárgyalt püspök.

Talán Ceglédi Pál unokája lehetett az a Czeplédi János,⁵⁰ akinek az Esterházy-könyvtár öt kötetét őrizte meg.

*Nyomtatásban megjelent művei*⁵¹

Ceglédit íróként az egyháztörténet tartja számon, hiszen ha végigvesszük műveit, csak teológiai jellegű írásai ismertek: rendtartás, a peregrináció ideje alatt kötelezően megjelentetett tézisek és üdvözlő versek.

1) *Canones ecclesiastici in quinque classes distributi, quibus ecclesiae helveticam confessionem amplexae*, in Comitatus Mosonien., Posenien., Comaromien., Nitrien., Barsien., Honten. et Neogradien. et finitimis praesidiis, a superioribus reguntur. Editi communi suffragio ministrorum Dei in synodo Comiathina congregatorum Anno 1623. die 13 Septembris. Pape, typ. Matthaei Bernhardi, 1625. [96] p. – *RMNy*: 1343, *RMK*. II. 438.

2) *Litterae testimoniales ordinationis sacerdotalis. Omnibus et singulis Iesu Christi fidelibus...* [Pápa, Bernhard, ante 1630.] 1 fol. – *RMNy*: 1447.

3) *De justificationis certitudine, operum necessitate et meritis* 1614. január 22. = Pareus, David: *Collegiorum theologorum pars altera...* Heidelberg, 1620. 156–157.

4) *De scripturae sacrae perspicuitate et perfectione* 1613. május 5. = Pareus, David: *Collegiorum theologorum pars altera...* Heidelberg, 1620. 86–88.

5) *Theses theologicae de causa efficiente peccati... sub praesidio D. Bartholomae Coppen...* 1613. július 3. Heidelberg, 1613. = *RMK*. III. 1123. Üdvözlő verset írtak hozzá: Sári Orvos Pál, Lövei Pellionis György, Szentgyörgyi Bálint.

6) Üdvözlő verset írt Szentgyörgyi Nagy Bálinthoz. *RMK*. III. 1125, 1613. augusztus 28.

7) Üdvözlő verset írt Lövei Pellionis Györgyhöz. *RMK*. III. 7536a, 1613. szeptember 25. – a moszkvai Rudomino Idegennyelvű Könyvtárban talált új hungarikum.

8) Üdvözlő verset írt Sári Orvos Pálhoz. *RMK*. III. 7536c, 1613. április 24. – a moszkvai Rudomino Idegennyelvű Könyvtárban talált új hungarikum.

⁴⁸ THURY: *i. m.* 1998. (6. jegyzet) 345; *A Dunántúli Református Egyházkerület...i. m.* (9. jegyzet) 357.

⁴⁹ *Vegyes kolligátum* (1744) – Kolozsvár, EK Ms 3204. Mf: MTAK A 21/I. és A 220/II. (Pótlás.) In: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája, 1542–1840.* Összeáll.: STOLL Béla. 2., jav., bőv. kiad. Bp. 2002. Balassi Kiadó, 210. tétel, 34a–36a.

⁵⁰ Nevét mindig ‘cz’-vel írta.

⁵¹ HELTAI: *i. h.* 1981. (6. jegyzet) 269.

Ceglédi Pálnak szóló ajánlások:

RMK. III. 1421. (Frankfurt, 1628) Domjáni Ferenc ajánlotta neki mint pápai papnak, egyik fautorjának;
RMK. III. 1479. (Franecker, 1632) Szeli György ajánlotta neki mint pápai papnak, egyik fautorjának.

Könyvei

Bibliotékájának⁵² egy része, több más protestáns prédikátor (pl. Kanizsai Pálfi János⁵³) könyveivel együtt az Esterházy-gyűjteménybe került a 17. században. Felmerül a kérdés, hogyan kerültek protestáns lelkészek könyvei egy katolikus főúri család gyűjteményébe. A kérdésre több magyarázat is lehetséges. Ceglédi 1626–1649 között pápai lelkész volt, s itt is halt meg. A pápai uradalom teljes jogú birtokosa 1626-tól az Esterházy-család.⁵⁴ Az egykori katolikus plébánia épületét (9. számú ház), amelyben Ceglédi élt, Esterházy Ferenc 1662. április 1-jén fegyveres erővel foglaltatta el, hogy a már 1660-ban visszavett katolikus templom plébánosa számára lakóhelyet és hivatalt biztosítson. A plébánia melletti 8. számú házat, amelyet a reformátusok használtak, s ahol Kanizsai Pálfi János is lakott, Esterházy László 1649-ben Barcza Györgynek adományozta.⁵⁵ Nagy valószínűséggel ekkor kerülhettek Ceglédi és Pálfi könyvei az Esterházyak könyvtárába. Talán az sem kizárt, hogy az elhunyt lelkészek özvegyei anyagi rászorultságuk okán adták el a könyveket az Esterházy-család valamely tagjának vagy egyik könyvügynökének.⁵⁶ Ha a választ pontosan nem is tudjuk megadni, a lényeg az, hogy az Esterházy-gyűjtemény – amely ma részben Kismartonban, részben pedig Moszkvában van – több személy, köztük Ceglédi Pál könyveit is megőrizte számunkra.

Ceglédi Pálnak 58 kötetéről (232 mű) tudunk. Ezek a kismartoni Esterházy-könyvtárban (21), a moszkvai Rudomino Idegennyelvű Könyvtárban (23), az Országos Széchényi Könyvtárban (6), valamint a veszprémi Püspöki Könyvtárban (1) vannak, a többi (7) pedig jelenleg nincs meg, csak Hárich János összeírásából ismert.

⁵² SZELESTEI: *i. h.* 1987. (7. jegyzet) 98–100.

⁵³ SZELESTEI NAGY László: *Kanizsai Pálfi János dunántúli püspök könyvei*. In: *Adalékok... i. m.* (7. jegyzet) 125–126; ZVARA Edina: *Kanizsai Pálfi János (1582–1641) könyvei Esterházy Pál gyűjteményében*. = Magyar Könyvszemle (126.) 2010. 386–398.

⁵⁴ SZAKÁLY Ferenc: *Pápa a török korban*. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből. A kezdetektől 1970-ig*. Szerk.: KUBINYI András. Pápa, 1994. Pápa Város Önkormányzata, 136; TÓTH Endre: *A Pápai Református Egyház története*. Pápa, 1941. 68–77; LÁSZLÓ: *i. h.* (41. jegyzet) 16–18.

⁵⁵ LÁSZLÓ: *i. h.* (41. jegyzet) 18.

⁵⁶ MONOK István: *Adalékok az Esterházy-könyvtár történetéhez. A Moszkvában őrzött könyvek vizsgálatának tanulmányai*. In: *Eruditio, virtus, constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. 2. Szerk.: IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya. Debrecen, 2011. Debreceni Egyetemi Kiadó, 504–507; MONOK István: *A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*. Bp.–Eger, 2012. Kossuth-Esterházy Károly Főiskola, 135–136. /Kulturális örökség/.

Esterházy Pál 1695-ben készült végrendeletében⁵⁷ a helyi ferencesekre hagyta könyveit, melyeket csak 1756-ban szállítottak át a kolostorba. A kötetek a 20. század első felében visszakerültek a kastély könyvtárába, s 1937-ben Hárich János jegyzéket állított össze róluk.⁵⁸ Hárich ebben az összeírásban az egyes tételek mellett feltüntette az általa fontosnak tartott possessorbejegyzéseket is,⁵⁹ így például az Esterházy-⁶⁰ és a Listi-család tagjaié,⁶¹ Oláh Miklósét⁶² és Ceglédi Pálét. Ez azonban néha elmaradt, s csak a kötetek kézbevételekor derült ki, hogy több bejegyzéssel kell számolnunk, mint amennyi fel van tüntetve.⁶³

Ceglédinek a könyveihez való ragaszkodása jeleként 53 kötetben van benne a possessorbejegyzése (Pauli S. Cegledini). Amiben nincs benne a tulajdonjegye, azt a kötetben lévő egyéb bejegyzések alapján tulajdonítjuk neki (írásképét ismerve). Általában azt is feljegyezte, mikor és hol vette a könyvet (pl. „1614 Heidelbergae 15 Jan. Const. Thaleri Alb. 18.”); ezek fontos kiegészítések életéhez. Több esetben, könyveinek elülső kötéstábláján kívül super ex librise is szerepel (P. S. C.), általában évszámmal együtt. Könyvszerető emberként odafigyelt könyvei küllemére: a dátum szerint már a vásárlás után beköttette őket egyszerű pergamenbe vagy vaknyomásos disznóőrbe.

István nevű fiának négy, János nevű unokájának (?) öt kötetben szerepel tulajdonosi bejegyzése. Egy olyan kötet van, amelyben szerepel mind Ceglédi Pál, mind fia, István bejegyzése:⁶⁴ Basilius Faber: *Thesaurus eruditionis librorum Conradi Gesneri de historia animalium* (Lipsiae, 1605). E kilenc könyv szerzőit és tartalmát tekintve állíthatnánk, hogy a kötetek eredetileg Ceglédi Pál birtokában voltak, de a bejegyzések dátuma ezt több esetben kizárja, vagy pedig jelenleg nincs meg a kötet, így nem vizsgálhatjuk meg, vannak-e benne Ceglédi Páltól származó margináliák vagy egyéb bejegyzések.

A lelkész egyetlen könyvet sem örökölt, bibliotékája saját könyvszeretetének köszönhetően jött létre. A döntő impulzust e téren németországi tanulmányútja adta.

⁵⁷ „*Testamentum Principis Pauli Eszterházy Palatini...*” MOLE 148 NRA Fasc. 353/1. Fol. 40b–41a; Kiad.: MERÉNYI Lajos. = *Történelmi Tár* (33.) 1911. 598–619.

⁵⁸ L. az 5. lábjegyzetet.

⁵⁹ ZVARA Edina: *Ismert könyvgyűjtők tulajdonosi bejegyzései az Esterházy-könyvtárban.* = *Magyar Könyvszemle* (127.) 2011. 41–71.

⁶⁰ MONOK István–ZVARA Edina: *Esterházy Pál könyvtára.* (Előkészületben A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai sorozatban.)

⁶¹ ZVARA Edina: *A Listi-család tagjainak könyvei.* In: „*Apró cseppekből lesz a zápor*”. Bakonyi Géza emlékkönyv. Szerk.: HEGYI Ádám, SIMON Melinda. Szeged, 2008. JGYF, 45–70. /Habent sua fata libelli IV./

⁶² Monok István készíti el Oláh Miklós könyvtárának rekonstrukcióját. A Kismartonban és a Moszkvában lévő összes könyvét kézbe vette, s az érsek kézírása és könyveinek kötése alapján az eddig ismerteken kívül jóval több könyvet tulajdoníthatunk neki.

⁶³ Szelestei Nagy László ezért tudhatott kevesebb Ceglédi-kötetről. Vö. SZELESTEI: *i. h.* 1987. (7. jegyzet) 101–121.

⁶⁴ Poss.: 1) Pauli Cegledini 1620 Posenij fl. 2. (címlap r.); 2) Et Filii eius Stephani P. Czegledini mpria (uo.)

A magyar peregrinus diákokhoz hasonlóan ő is több könyvet hozott haza magával. Nagyszerű lehetősége volt arra, hogy válogasson a német városok, leginkább Heidelberg könyvpiacán. Ma ismert könyveinek jelentős része vagy a peregrinációt közvetlenül megelőző években, vagy az ottani évek alatt jelent meg. Ez beszédes bizonyíték arra, hogy egy tanulmányút milyen jelentős a könyvtár történetében: ő is ekkor alapozta meg leendő könyvtárát. A bejegyzések szerint egy könyvet Marburgban, legalább 17-et, azaz meglévő köteteinek jelentős hányadát pedig Heidelbergben (1613–1614) vásárolta meg. Mivel később nem járt külföldön, a többi könyvét Magyarországon szerezte be. Itthon is folyamatosan gyarapította gyűjteményét. Az adatok alapján Nagyszombatban 13, Pápán 6, Pozsonyban pedig legalább 4 könyvhöz jutott hozzá.

Könyveinek nagy részét tehát vásárolta, s csak néhányat kapott ajándékba. Gyűjteményének csak kisebb része került később más tulajdonába. Ez alátámasztja azt a feltételezésünket, hogy könyvei halála után nem sokkal kerültek be az Esterházy-bibliotékába.

A Ceglédi tulajdonában lévő könyvek döntő százaléka németországi kiadású (vagy német nyelvterületen jelent meg); ide sorolhatjuk a svájci és az osztrák kiadású könyveket is. Franciaország, Csehország, Hollandia pár százalékkal képviselteti magát. Városok szerint rangsorolva a sorrend: Strasbourg (46 mű), Heidelberg (38), Lipcse (19), Wittenberg (18), Bazel (13), Frankfurt (8), Köln (8), Mainz (6), Marburg (6), Oppenheim (5). A lista elején állók egyetemi városok, a tudományos élet és a kereskedelem központjai, emellett hagyományosan nagy jelentőségű nyomdászvárosok.

A magyarországi hat nyomdászváros a 17. század első felének jelentős protestáns és katolikus központjai: Csepreg (3), Debrecen (2), Pozsony (2), Bártfa (1), Nagyszombat (1), Pápa (1).

A műveket nyelvileg vizsgálva azt mondhatjuk, hogy leginkább latinul íródtak, emellett van 3 görög, 2 héber–latin és 3 magyar nyelvű munka.

Magyar vonatkozású kiadvány 27 szerepel a gyűjteményben: ezek nagy része azonban magyar diákok külföldön megjelent téziszülete, nem pedig szerzői, nyelvi vagy földrajzi hungarikumok. Magyar nyelvű mű három maradt fenn a gyűjteményből: Lethenyi István, Zvonarits György és István egy-egy műve. Ceglédi jegyzeteiből azonban kiderül, hogy biztosan használta Pázmány Péter *Kalauzát* és Bornemisza Péter postillás kötetét/köteteit is.

Ceglédi tehát saját maga vásárolta meg könyveinek nagy részét, de néhány könyvet egykori iskolatársától, barátjától, lelkésztársától kapott ajándékba. Így a könyvek bejegyezői között ott található Szenci Molnár Albert, Kanizsai Pálfi János, Prágai András, Lövei Pellionis György;⁶⁵ továbbá Felső Balázs,⁶⁶ Lengyel Mik-

⁶⁵ ZVARA: *i. h.* 2011. (59. jegyzet) 64. Szenci Molnár Albert baráti viszonyban ált Ceglédivel, kapcsolatukról azonban igen kevés adatunk van. Levelezésük nem ismert. Vö.: SZABÓ András: *Szenci Molnár Albert levelezésének új kiadása*. In: „*mint az gyümölcsös és termett szőlőeszöc...*” *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*. Szerk.: STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett. Bp. 2010. OSzK–Balassi Kiadó, 27.

⁶⁶ Az 1617-ben, Pápán megalakult első presbitérium tagja; THURY: *i. m.* 1998. (6. jegyzet) 209.

lós,⁶⁷ Séllyei Helyes Mihály,⁶⁸ Vizkeleti János,⁶⁹ Bocsárdi Imre⁷⁰ és a Beythe család három tagja. A Beythék (István és fiai, András és Imre) és Ceglédi Szabó Pál kapcsolatáról igen kevés adat áll rendelkezésünkre. A bejegyzések szerint a családtól 5 kötet került az 1630-as években Ceglédihez: egy Arias Montanus-kolligátum,⁷¹ egy Beda Venerabilis-kötet,⁷² egy Wolfgangus Musculus kommentálta egyháztörténeti kolligátum,⁷³ egy Irenaeus és Cyprianus egyházatyák műveit tartalmazó kötet Erasmus

⁶⁷ 1610-ben a wittenbergi, júliusban a heidelbergi egyetemre iratkozott be. 1612-ben az ürményi zsinaton letette a papi vizsgát. A zsinaton jelenlevő, már katolizált Vörösmarti Mihállyal vitába keveredett. Lengyel Miklóst prédikátor társai, főként Pécseli Király Imre segítette ki. 1619-ben füleki prédikátor. 1626-ban mint szerdahelyi prédikátor Lengyel is katolizált. 1630-ban licenciátusként működött Dunaszerdahelyen. Részt vett az 1630. október 4–5-én, Pázmány Péter által Nagyszombatban tartott zsinaton. 1647-ben Kisbényben volt licenciátus. HELTAI: *i. h.* 1981. (6. jegyzet) 298; *Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése története*. S. a. r.: JANKOVICS József, NYERGES Judit. Bp. 1992. Argumentum Kiadó, 214; Uez: JANKOVICS József: *Ex Occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*. Bp. 1999. Balassi Kiadó, 91–102. /Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 3./

⁶⁸ 1635-ben a Szentlőrincre összehívott zsinaton nevezték ki a nórápi református egyház lelkészévé, majd 1639-ben Csesznekben szolgált; THURY: *i. m.* 1998. (6. jegyzet) 328; *A Dunántúli Református Egyházkerület... i. m.* (9. jegyzet) 580.

⁶⁹ Két személy is szóba jöhet: az egyikük Veszprém vármegyei táblabíró: THURY: *i. m.* 1998. (6. jegyzet) 370; a másik nagyszombati lakos volt. Neki és feleségének egy 14 tételes könyvjegyzéke is ismert. Vö. *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*. S. a. r.: VARGA András. Bp.–Szeged, 1986. MTAK, 128–129. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13./

⁷⁰ A bécsi Pazmaneum hallgatója (1669), majd szubdiakónus, veszprémi kanonok. Műve: *Divinus Prometheus seu Spiritus sanctus...* Viennae, 1672. RMK. III. 2584. Vö. FAZEKAS István: *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói, 1623–1918 (1951)*. Bp. 2003. ELTE Levéltára. 103. /Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 8./

⁷¹ ARIAS MONTANUS, Benedictus: *S. Jesu Christi evangelii latina interpretatio, quam ad graeci idiomatis rationem expendebat Bened. Arias Montanus Hispalensis*. Antverpiae, Christoph Plantin, 1571. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) ARIAS MONTANUS, Benedictus–SANTES Pagninus: *Communes et familiares Hebraicae linguae idiotismi, omnibus bibliorum interpretationibus, ac praecipue Latine Santis Pagnini versioni accomodati...* Antverpiae, excud. Christophorus Plantinus, 1572. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,806 N/5.

⁷² *Secundus operum Venerabilis Bedae... tomus in quo... continentur eiusdem commentarii. In Evangelium Marci...* Lutetiae Parisiorum, Badius, 1521. Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,881 N/7.

⁷³ *Eusebii Pamphili Caesariae Palaestinae episcopi historiae ecclesiasticae. lib. X. Wolfgango Musculo interprete. Ruffini presbyteri Aquileiensis historiae ecclesiasticae. lib. II. Eusebii Pamphili De vita Constantini, Musculo interprete, lib. V. Socratis Scholastici Constantinopolitani, eodem interprete, lib. VII. Theodoriti episcopi Cyri, Joachimo Camerario interprete, lib. V. Hermii Sozomeni Salaminii, Musculo interprete. lib. IX. Theodori Lectoris collectaneorum ex historiae ecclesiastica, eodem interprete. Euagrii Scholastici, eodem interprete, lib. VI. Index memorabilium rerum sub finem additus est copiosissimus.* Basileae, Froben, 1554. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,738 L/7.

kiadásában⁷⁴ és egy Rodolphus Gualterus-féle homíliáskötet.⁷⁵ Az Arias Montanus-kötet első tulajdonosa Beythe András és baráti köre („Andreae Beythe et fratrum Christianorum”) volt. A könyvben lévő, ma már alig olvasható másik beírás szerint a humanista filológusok számára nagy becsben tartott művet Beythe András Ceglédire hagyományozta. Ceglédi saját beírása szerint 1630-ban, pápai szolgálata idején került hozzá az opus. Nem kizárt az sem, hogy egyes Beythe-könyvekhez Kanizsai Pálfi Jánoson keresztül jutott. Kanizsai Pálfi, akárcsak Beythe István, Némétújváron volt lelkész, s könyvei közül kettőben szerepel Beythe-bejegyzés.⁷⁶ Pálfi talán tőlük kapott ajándékba néhány olyan kötetet, amelyekbe nem írta bele saját possessor-bejegyzését. Az Eusebius-kötet bejegyzése mutatja, hogy Beythe Imre hagyatékából ő is vásárolt,⁷⁷ talán ezen kívül több művet is. Egy kis, de igen szép adalék a család és Ceglédi kapcsolatára az az egyleveles kisnyomtatvány, amely 2010-ben került elő lelkészünk egyik Whitaker-kötetéből.⁷⁸ Ez az eddigi egyetlen kézzelfogható bizonyítéka Johannes Korzenski némétújvári nyomdászati tevékenységének.⁷⁹

Ceglédi Pál az a típusú könyvolvasó volt, aki szívesen jegyzetelt, húzott alá saját maga számára fontos, megjegyzendő részeket. Anélkül, hogy túlértékelniék olvasási-jegyzetelési szokásait, érdemesnek tartjuk áttekinteni azokat. Általában latinul írta le megjegyzéseit, de többször magyarul is fűzött rövid kommentárokat az olvasott szöveghez, sőt szavaiból hangulatára is következtethetünk. Bejegyzéseinek több csoportja van: 1) tartalmi kiemelések; 2) az olvasott szöveghez fűzött saját megjegyzései, kiegészítései; 3) az olvasott szövegrész magyar nyelvre fordítása; 4) a könyvben lévő üres oldalakra írt bibliai locusok, szentenciák, idézetek, imádságok; 5) saját élete eseményeinek megörökítése.

1) A tartalmi kiemelések rövid, egy- vagy párszavas kis összefoglalásai az olvasott résznek; az ott említett nevet kiírja a margóra, utal egy másik fejezetre, műre. Az utóbbira példa, amikor Antoine Chandieu *Opera theologicájában* („De verbo Dei scripto” fejezet) Ceglédi kiemelte a „*quae sunt ad fidem salutemque necessaria*” részt,

⁷⁴ IRENAEUS, Sanctus. ERASMUS Roterodamus, Desiderius, emend.: *Opus eruditissimum Divi Irenaei episcopi Lugdunensis in quinque libros digestum, in quibus mire retegat et confutat ueterum haereseon impias ac portentosas opiniones...* Basileae, in off. Frobeniana, 1534. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) CYPRIANUS, Sanctus. ERASMUS Roterodamus, Desiderius, annot.: *D. Caecilii Cypriani episcopi Carthaginensis ac martyris, universa, quae quidem extare sciuntur, opera... cum accessione libelli Cypriani inscripti, eruditi admodum ac pij, de martyro duplici ad fortunatum...* Coloniae, ex off. Petri Quentel, 1544. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,811 M/6.

⁷⁵ GUALTHERUS, Rodolphus: *Homiliarum in evangelia dominicalia a vigilia nativitatis Domini nostri Iesu Christi, usque ad festum Paschalis. Pars I...* Lugduni Batavorum, s. typ., 1585. Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,782 M/4.

⁷⁶ ZVARA: *i. h.* 2010. (53. jegyzet) 391.

⁷⁷ „Emptus a Relicta D. Emerici Bejthe pro fl. 3. Iterum Pauli Ceglédini ab Anno 1633. 15. Martij.”

⁷⁸ L. a 14. lábjegyzetet.

⁷⁹ A kiadványról I. ZVARA Edina: *Johannes Korzenski némétújvári nyomdász ismeretlen nyomtatványa 1617-ből. Pótlás az RMNy-hez.* = Magyar Könyvszemle (127.) 2011. 99–103.

s mellette utalt Pázmány *Kalauzára*: „Ita Vezetője Pazmany. f. 228.”⁸⁰ Ugyanebben a kötetben, az „Ex his Apostoli verbis nos ita concludimus” résznél olvasható: „Az kik által előben adattatot I(sten)n(e)k akarattya csak azoknak irasaban köl minekünk azt föl találunk.” Johann Georg Gross *Theatrum Biblicum*jában⁸¹ a szerző Calvin *Institutiójára* többször utal. Ceglédi, aki jól ismerte a genfi prédikátor fő művét, gondosan odaírta a megfelelő fejezetszámokat.

2) Az olvasott szövegrészhez írt saját megjegyzéseit általában magyarul írta; ezek sokszor egy jó humorérzékű ember képét mutatják:

a) Átírta például a Zvonarits György *Rövid fejelet...* (Csepreg, 1626)⁸² című műve címlapjának a versőjén szereplő 1. Joh. 4. v. 1. bibliai locust. Az eredeti szöveg így hangzik: „Serelmesim ne hidgyetec minden léleknek, hanem megprobálljátoc á lelkeket, hogy ha Istentül vannac. Mert soc hamis Prophétác jöttec ez világra.” Alatta Ceglédi kézzel írt változata: „Sensus Zvonaritsianus. Szerelmesim ne hidgyetek minden léleknek hanem megh proballyatok a lelkeket hogyha Luthertül vannak. Mert sok Calvinistak jöttek ez vilagra.”⁸³

b) Zacharias Ursinus *De libro concordiae...* (Neustadii in Palatinatu, 1581) című kötetét is végigjegyzetelte; magyar nyelvű, saját megjegyzései: „Nagy embertelensége az concordistaknak” (191), „Helena. Ezért romol Troja fala” (282), „Illyen az zavaros Geogy deakis” (319), „Vékonyon trágyáztak az ubiquitással elsöben” (344), „Nem razot volt ki az czuklyabol Lutherus minden papistasagot” (405), „Az sövény mellé nyögve horgyák” (405).⁸⁴

c) A Lethenyei István fordította *Tabella synoptica az az, az elvalasztasrol valo articulusnac rövid sommában foglaltatot tablaia...* (Csepreg, 1625)⁸⁵ című kötet címlapján az *Adatot ez tábla mellé ugyan ezen calvinistáknac szörnyü és czodálatos egynehány nevezetes vélekedésec* címrészlet után Ceglédi beszúrta: „mellyeket Szamár Lethenyei nem érthetött.”⁸⁶

⁸⁰ PÁZMÁNY Péter: *Hodoegus. Igazsagra-vezérlő kalavz... Nyomtatták... harmadszor most MDCXXXVII. esztendőben.* Pozsony, [typ. Societatis Jesu], 1637. (RMNy. 1697) III. Könyv. VII. rész. 4: *Második menedék a vétkekre: hogy a jó cselekedetek nem szükségesek az üdvösségre, hanem csak a hit elégséges.* 228. fol.

⁸¹ GROSS, Johann Georg: *Theatrum biblicum, ex scriptis theologorum veterum atque recentium, maximam vero partem D. Amandi Polani p. m. concinnatum: quo vindicatio totius Scripturae S. a corruptelis seu falsis interpretationibus piae menti exhibetur...* [Tom. I.] Basiliae, sumpt. Ludovici König, 1615. Mai lelőhelye: Budapest, OSzK. Jelzete: 623.537. Tom. 2. Basileae, typ. Joh. Jacobi Genathii, 1618. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,516 J/6.

⁸² RMNy. 1354.

⁸³ A mű egy 19 műből álló kolligátum 17. tagja. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,411 H/7.

⁸⁴ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,390 H/6.

⁸⁵ RMNy. 1324.

⁸⁶ A mű egy 19 műből álló kolligátum 18. tagja. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,411 H/7.

d) Martinus Becanus *Libellus de invocatione sanctorum* (Mogintiae, 1617)⁸⁷ című kötetébe a következő megjegyzést írta az olvasottak értelmezése közben: „Hat ekkeppen az elő papistak az halandoktul izenhetnek az meg holt szenteknek.”

3) Fennmaradt könyveinek bejegyzései közt találunk szövegrész-összefoglalásokat és olykor a latin szöveg magyar nyelvű fordítását is. Így például a fentebb említett Ursinus-kötetben: „Az ember christus. Az christus embersege nem egyet teszen”⁸⁸; Friedrich Balduin *Phosphorus veri catholicismi* című művében: „Turcica et Papistica Religio collata.”⁸⁹ Pál apostol Galatákhöz írt leveleinek Beda Venerabilis-féle magyarázatai kapcsán (Paris, 1522)⁹⁰ a keresztény teológia egyik alap-tételén, a hit és/vagy a cselekedet által való megigazulásról gondolkodik: „NB: sokan mongyak(?) hiszem [...] akit az io cselekedetek nélkül üduözitj. Senkit.” (203. fol. verso).

4) Kiírt bibliai locusai latin és magyar nyelvűek. Ez utóbbiak alkalmat adhatnak arra is, hogy kiderítsük, melyik magyar nyelvű Bibliát használta Ceglédi; ez még akkor is lehetséges, ha emlékezetből jegyezte le őket. (Természetesen azt sem zárhatjuk ki, hogy ezek részben saját fordításai.) Fennmaradt könyvei közt egyetlen magyar nyelvű Biblia sincs. Azt viszont bizton állíthatjuk, hogy egy, a 17. század első felében tevékenykedő püspök rendelkezett valamelyik kiadással – még ha tudjuk is, hogy a korban még mindig nagyon kevés volt a megszerezhető példányok száma, s több lelkész úgy gyakorolta hivatását a zsinati határozatok intései ellenére, hogy nem rendelkezett Bibliával. Esetében a *Vízolyi Biblia* (1590),⁹¹ valamint Szenci Molnár Albert hanai (1608)⁹² vagy oppenheimi kiadása (1612)⁹³ jöhet szóba. Ez utóbbi kettő valamelyikével Molnár meg is ajándékozhatta barátját, ahogy a *Hymenaeus in nuptias...* (Oppenheim, 1611) kötettel is: „D(omi)no Paulo Cegledio amoris ergo dedit Molnar Marpurgi 1612.”

Sőt, latin nyelvű Bibliájában lévő bejegyzése bizonyíték arra, hogy Káldi György katolikus bibliafordítását⁹⁴ is ismerte. Az elülső kötéstábla belsejére ugyanis az *Oktató intése* 15. fejezetéből írta ki a következőt: „Kaldi az Oktató Intesnek §15.⁹⁵ p. 21. editis Biblijs 1626. Pagninus igaz kereszttyen volt, kinek forditasarol noha azt írja Genebrardus hogy a Vulgata Editio utan az deak forditasok közzül legh job: mind

⁸⁷ BECANUS, Martinus: *De iudice controversiarum, id est, an Scriptura sit index controversiarum, ut volunt adversarii: an potius ecclesia, ut docent catholici...* Moguntiae, ex archityp. Joannis Albini, 1616; BECANUS, Martinus: *Libellus de invocatione sanctorum*. Moguntiae, ex archityp. Joannis Albini, 1617. 40. Mai lelőhelye: Bp. OSzK. Jelzet: 322.802

⁸⁸ *Falsarum assertionum* fejezet, VIII. rész, 270.

⁸⁹ *Caput XLIX. Bellum contra Turcam*. 359. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,640 K/8.

⁹⁰ Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,881 N/7.

⁹¹ *RMNy*. 652.

⁹² *RMNy*. 971.

⁹³ *RMNy*. 1037.

⁹⁴ *RMNy*. 1352.

⁹⁵ A fejezet címe: „Károlyi nem jól fordította a Bibliát, hanem új Bibliát koholt a maga fejétől.”

az által aztis mondgya, hogy nem igen szorgolmatos, hanem fölötbe fenn heaz es a Grammatikanak a Rabinusok arolekinak követője.”

Fennmaradt néhány magyar nyelvű imádsága is.⁹⁶ Legfőbb értékük abban rejlik, hogy egy 17. századi lelkész saját kezűleg lejegyzett írásai. E szövegek (feltehetőleg tisztázatok) jól példázzák a korabeli írásmódot: jórészt más az írásképek, mint a latin nyelvűeknek; az imádságok végén viszont, amikor már fáradt a szerző keze, olyanná vált az írás, amilyen a latin szövegeiben szokott lenni. Ez alapján azonosíthatóak ezek Ceglédi Pál munkáiként.

A Beda Venerabilis-kötetben lévő papírlapocskákra Ceglédi talán prédikációihoz, írásaihoz készített jegyzeteket. Ezekben ugyanis több latin nyelvű bibliai idézet (a locus pontos megjelölésével) és rövid teológiai feljegyzés olvasható. Ez utóbbiak nagyobb részét latinul, egy-két esetben magyarul írta: „Lutherista Attendens Petrus Bornemisza in majori postilla super illa [...] quae sunt Dei et quae sunt Caesaris Caesaris [!], pag. 767. Soha az Apostolok ostyával nem éltek.” Ezen jegyzet azért is fontos számunkra, mert Bornemisza postillás kötetének⁹⁷ ismeretét bizonyítja.

A papírlapok egyikére a „Mennyből jövök most hozzátok” című református éneket írta le magának, amely egy újabb kézirat változata az eddig ismerteknek. (Az *Ajaki graduálban*⁹⁸ is található egy változat, azt Joannes F. Szalkay, az ajaki iskola rektora jegyezte le.)

5) Saját életének eseményeit több könyvébe is feljegyezte latinul és magyarul.⁹⁹ Ebből a szempontból latin nyelvű Bibliája és diáriumtöredéke(?) emelhető ki.¹⁰⁰ Fontos adalékot jelentenek továbbá possessorbejegyzései és a kötetekben maradt kis papírlapok, levelek.

Az Antoine de la Rochel Chandieu *Opera theologicájában* (Heidelberg, 1593) fennmaradt kis papírdarabokon lévő üzenetek végén a „Plebanos. Veresmarti Mihály” aláírás áll, mely alapján két személy jöhet szóba. Az egyik a katolikus hitre tért Vörösmarti Mihály (1572–1645) pozsonyi kanonok, bátai apát;¹⁰¹ a másik Veresmarti P. Mihály (17. sz. közepe–17. század vége) komáromi és pápai lelkész,¹⁰²

⁹⁶ Az imádságok ebben a kötetben találhatóak: DOLIANSSKI, Joannes: *Fasciae Christi, Hoc est: Mysticus Adam, Habel, Joseph, Moses, Josua, Samson, David, Salomon, Job, Jonas etc.* Hof, Matthaeus Pfeilschmidt, 1616. Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 14,494 B/8.

⁹⁷ A hivatkozott oldalszámot figyelembe véve egy kötet jöhet szóba: BORNEMISZA Péter: *Negyedik része az evangéliomokból és az epistolákból való tanúságoknak...* Sempteről, typ. Bornemisza, 1578. (RMNy. 422) Ceglédi utalása az *Ördögi kísértetek* fejezetre vonatkozik.

⁹⁸ *A magyar kézirat énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája... i. m.* (49. jegyzet) 1011. tétel.

⁹⁹ L. a 7. jegyzetet.

¹⁰⁰ L. e tanulmány Ceglédi Szabó Pál „Élete” című fejezetét.

¹⁰¹ *A Dunántúli Református Egyházkerület... i. m.* (9. jegyzet) 675; IPOLYI: *i. m.* (37. jegyzet) 1–431; *Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor... i. m.* (67. jegyzet); MOLNÁR Antal: *A bátai apátság és népei a török korban.* Bp. 2006. METEM. /METEM-könyvek 56./

¹⁰² *A Dunántúli Református Egyházkerület... i. m.* (9. jegyzet) 675; BOROS István: *A pápai ev. ref. főiskola könyvtárának katalógusa és rövid története.* Pápa, 1901. 6.

akinek könyvei közül több kötet a pápai kollégium könyvtárába került.¹⁰³ A kézírás alapján az előbbi személyről van szó.¹⁰⁴ Kérdés, hogy vajon hogy kerültek ezek a levelek Ceglédihez, az említett kötetbe. Ebben az esetben csak találgatni tudunk, hiszen püspökünk heidelbergi tanulmányai során, 1613-ban vásárolta a könyvet. 1613-ban Vörösmarti már katolikus volt, s Vágsellyén tartózkodott; talán erre utal a „plebanos” aláírás is. Mivel Ceglédi is szolgált Sellyén (igaz, majd egy évtizeddel később), talán itt jutott hozzá a Vörösmarti-levelekhez.

Olvasmányműveltsége

Ceglédi Szabó Pálnak könyvjegyzéke nem ismert, legalábbis eddig nem került elő, fennmaradt kötetei alapján mégis beszélhetünk olvasmányműveltségéről. A hazai és külföldi könyvgyűjteményekből 58 kötetéről tudunk. Mivel ezek egy része kolligátum, így összesen 232 műről beszélhetünk. Olvasmányműveltségét megismerve több művet is hozzávehetünk még könyveihez.

Ceglédi Pál gyakorló lelkész, egyházszervező püspök, tanult prédikátor volt. Bibliotékája is ezt tükrözi, hiszen abban legnagyobb részt vitairatok, beszédgűjtemények találhatóak, melyek a kor legfontosabb, legvitatottabb témáit ölelik fel: az úrvacsora, a szentségek, Krisztus személye, Isten megtestesülése, a hit és a jó cselekedetek viszonya, a pápaság és a római katolikus egyház, a szentek, a szerzetesek, a szerzetesi fogadalom, valamint a jezsuiták kérdése.

Az első vonalbeli, 16. századi nagy reformátorok és egyházszervezők írásai Jean Calvin *Institutio Christianae religionis*án (Strasbourg, 1561)¹⁰⁵ és Martin Luther *Magni illius evangelii de Jesu Christo praeconis, anti-Socinus* (Ambergae, 1614)¹⁰⁶ című írásán kívül nem találhatóak meg gyűjteményében – vagy nem maradtak meg.

A századforduló és a 17. század jeles kálvinista képviselői közé tartozó David Pareus (1548–1622) műveinek jelenléte természetesnek mondható. Heidelbergben Ceglédi tanára volt, s az irénikusok legjelentősebb egyéniségének írásai egyébként is igen népszerűek voltak Magyarországon. Ceglédinek így többek között megvolt a katolikusok vezéralakjának, Roberto Bellarminónak (1542–1622) a nézeteit kri-

¹⁰³ BOROS: *i. m.* (102. jegyzet) 19.

¹⁰⁴ Köszönöm Jankovics József és Molnár Antal segítségét.

¹⁰⁵ Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,784 M/4.

¹⁰⁶ Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,289 G/9.

tízaló háromkötetes Pareus-mű.¹⁰⁷ Ide sorolható még a francia Antoine Chandieu (1534–1591) *Opera theologicája* (Heidelberg, 1593),¹⁰⁸ a svájci Raphael Eglinnek (1559–1622) az *Apokalipsziszról* írott műve,¹⁰⁹ Philippe de Mornay (1549–1623) *De sacra eucharistiája* (Hanovia, 1605),¹¹⁰ Johann Georg Gross (1581–1630) kétkötetes nagy opusa, a *Theatrum biblicum...* (Basileae, 1615–1618),¹¹¹ melyben a Biblia téves értelmezése ellen lép fel. Abraham Scultetus (1566–1624) heidelbergi tanár és udvari prédikátor nemcsak a katolikusok (főleg Bellarmino), hanem a lutheránusok nagy bírálója is volt. Pál apostolnak a rómaiakhoz és a zsidókhöz írt levelei kapcsán összeállított beszédgyűjteménye szintén megvolt Ceglédinek (Heidelbergae, 1619; Francofurti, 1619).¹¹²

Az evangélikus vonalat többek között a wittenbergi teológus, Friedrich Balduin (1575–1627) képviseli Pázmány Péter elleni könyvével (*Phosphorus veri catholicismi*. Witebergae, 1626),¹¹³ melyet 1634-ben Kanizsai Pálfi János adott utódjának, Ceglédinek. Ide tartoznak még annak a kolligátumnak¹¹⁴ a darabjai is (23 mű), amelyben a 16. század végén, 17. század elején élő lutheránus prédikátorok írásai (vitairatok, egyetemi disputációk és gyászbeszéddek) vannak összefűzve. A kötetben találhatóak többek között az orthodox lutheránus vonalhoz tartozó Aegidius Hunniusnak

¹⁰⁷ PAREUS, David: *Roberti Bellarmini... De gratia et libero arbitrio. Libri VI. Quorum duo priores tractant de gratia, quatuor posteriores de libero arbitrio, eiusque cum gratia cooperatione...* Heidelbergae, typ. Johannis Lancelloti, 1614. Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 14,858 D/9; PAREUS, David: *Roberti Bellarmini... De justificatione impii libri V...* Heidelbergae, typ. Johannis Lancelloti, 1615. A kötet jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 14,307 A/12; PAREUS, David: *Roberti Bellarmini... Liber unus de gratia primi Hominis*. Francof., 1612. Heidelbergae, typ. Johan. Lancelloti. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) PAREUS, David: *Roberti Bellarmini... De amissione gratiae et statu peccati libri sex*. Francofurtensis, typ. Johannis Lancelloti, Heidelbergae, 1613. A kötet jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 14,859 D/9.

¹⁰⁸ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,518 J/6.

¹⁰⁹ EGLIN, Raphael: *Expressa et solida totius Apocalypsis dominicae Epilysis...* Hanoviae, Thomas Villerianus, 1611. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) EGLIN, Raphael: *Coniecturae haliuticæ novæ et admirandæ...* Francofurti, Conradus Biermann, 1611. A kötet jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 14,313 A/12.

¹¹⁰ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 14,909 E/5.

¹¹¹ L. a 81. lábjegyzetet.

¹¹² SCULTETUS, Abraham; BOCKSTAD, Johann; ECK, Nicolas, stud.: *Concionatorum Heidelbergensium in epistolam ad Romanos concionum ideæ...* Heidelbergae, Rosae, Lancellotus, 1619. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) SCULTETUS, Abraham; ECK, Nicolas, stud.: *In epistolam ad Hebraeos concionum ideæ...* Francofurti, prostant in bibliopolio Jonæ Rosae, 1616. Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,480 J/3.

¹¹³ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,640 K/8.

¹¹⁴ Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,279 G/9.

(1550–1603) a katolikus egyház és a jezsuiták elleni írásai;¹¹⁵ a szász választófejedelem udvari prédikátorának, Matthias Hoë von Höenegnek (1558–1645) Jézusról és az Istenről vallott nézetei a jezsuiták doktrínáival is vitatkozva: *Repetitio sanae doctrinae. De persona Christi...* (Witebergae, 1599), *De incarnato Deo, Domino Jesu Christo...* (Witebergae, 1602); a lipcsei egyházi énekszerző Kornelius Becker (1561–1604) *Analysis psalmi secundija* (Lipsiae, 1601), a wittenbergi teológiaprofesszor Leonhard Hutternek (1563–1616), aki az „ortodoxok legortodoxabbjaként híresült el”,¹¹⁶ gyászbeszéde a nagy előd halála alkalmából (*Threnologia de vita, rebus gestis, et tristissimo simul ac beatissimo obitu Dn. Aegidii Hunnii...* Witebergae, 1603); s Joachim Wagenitiusnak Hutter elnöklete alatt elhangzott disputációja az Ágostai Hitvallás 17. cikkelyéről (*Disputatio XV. Ex confessionis augustanae articulo XVII. de extremo iudicio...* Witebergae, 1601). E sorba tartozik Martin Chemnitz (1522–1586) *Examen concilii Tridentini*je (Francofurti, 1606),¹¹⁷ valamint Christoph Herdesianusnak (1523–1585) a Bibliáról és az úrvacsoráról írott műve (*Consensus orthodoxus Sacrae Scripturae et veteris ecclesiae, de sententia et veritate verborum coenae dominicae...* Tiguri, 1605).¹¹⁸

A hazai evangélikus vitapartnerek közül a 16. század második felének emblematikus alakja, Bornemisza Péter (1535–1584) által írt postillás kötetet biztosan olvasta Ceglédi.¹¹⁹ A kortársak közül megtalálhatók könyvei között Lethenyi István (158?–1653) fordításai, köztük a Pareus *Irenicum*ja ellen írtak egy része (*Tabella synoptica az az, az elvalasztasrol valo articulusnac rövid sommában foglaltatot tablaia...* Csepregben, 1625); Zvonarics György (17. sz. első fele) Pécseli Király Imrének adott *Rövid felelete...* (Csepregben, 1626) és Zvonarics Istvánnak (17. sz. első fele) az úrvacsoráról szóló értekezése (Csepregben, 1625), melyet „Papai

¹¹⁵ HUNNIUS, Aegidius: *Examen praefationis, quam Bavarici collocutores protocollo Monachii recuso, nunc auctiorem praefigendam esse putarunt. Ostenditur in hoc examine, quomodo jesuitae in ea praefatione per luculentas calumnias, mendacia, et crimina falsi, legibus humanis et divinis prohibita...* Witebergae, Mullerus, 1602. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) HUNNIUS, Aegidius, praesid.; HOË VON HOËNEGG, Matthias, respond.: *Labyrinthus primus papisticus. Hoc est: Disputatio de papatu semetipsum contradictionibus implicante, confundente et iugulante. In articulis de Scriptura Sacra. De persona Christi. De officio Christi. De justificatione. De fide et operibus. De cuius propositionibus, auxiliante Deo...* Witebergae, Mullerus, 1601. – (Coll. 23.) HUNNIUS, Aegidius, not.: *Epistola consolatoria cuiusdam anonymi Pontificii narratoris, qua solatur amicum Augustanum, lugentem sortem Jesuitarum, ob rem infeliciter ab illis Ratisbonae gestam...* Witebergae, typ. M. Georgii Mulleri, 1602. Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,279 G/9.

¹¹⁶ KECSKEMÉTI GÁBOR: *Pázmány vitapartnerei és a wittenbergi egyetem.* In: „Tenger az igaz hitrül való egyenletlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról.* Szerk.: HELTAI JÁNOS, TASI RÉKA. Miskolc, 2005. Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 47.

¹¹⁷ A kötet jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 15,108 F/10. Vö.: KECSKEMÉTI: *i. h.* (116. jegyzet) 47.

¹¹⁸ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,615 K/5.

¹¹⁹ L. a 97. lábjegyzetet.

Janos [Kanizsai Pálfi János] praedicatorum formam Táblanac meg hamisítása ellen” írt.¹²⁰

A katolikus tábor írói között kortárs vagy közel kortárs teológusokat találunk; így a német Justus Calvinust (1570–1606/16), aki nagy hévvel állt ki egyháza mellett, és lépett fel az eretnekek ellen.¹²¹ A dominikánus Johann Andreas Coppenstein (†1638) és a párizsi Pierre Besse (1567–1639) írásait és beszédeit az úrvacsoráról és a szentségekről (Coloniae-Moguntiae, 1615) azért is érdemes külön kiemelni, mert azokban Ceglédi barátja, Prágai András ajánlásai olvashatóak.¹²² Roberto Bellarmino mellett a korszak egyik legnevesebb kontroverzteológusa a jezsuita Martinus Becanus (1563–1624) volt, akinek a szentek megidézéséről írott művét Ceglédi nagy figyelemmel s kritikával olvasta.¹²³ A névsorból nem hiányozhat Pázmány Péter (1570–1637). A magyar katolikus egyházfőtől a *Vindiciae ecclesiasticae...* (Vienna Austriae, 1620) című röpirat¹²⁴ és a *Kalauz*¹²⁵ volt meg a gyűjteményben.

Külön kell szót ejtenünk az egyházatyákról, akiknek ismerete minden felekezeti esetében hasonló jelentőségű. A katolikus és a protestáns teológusok, lelkészek is nagy tisztelettel tekintettek rájuk, olvasták írásaikat, hiszen a patrisztika kora még a tiszta, romlatlan korszakot képviselte. Az ókeresztény írók közül – felekezettől függetlenül – Szent Ágoston volt a legnépszerűbb, az ő műveit olvasták, idézték a legtöbbször. Pázmány Péter ugyanúgy kedvvel idézte, mint Bornemisza Péter.¹²⁶ Ennek oka az lehet, hogy életműve gyakorlatilag minden kérdéskört felölel: írt

¹²⁰ A három mű egy 19 művet tartalmazó kötet 17–19. kolligátuma. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,411 H/7. – RMNy. 1354. – RMNy. 1324. – RMNy. 1326.

¹²¹ CALVINUS, Justus: *Pro sacrosancta catholica romana ecclesia...* Moguntiae, ex off. typ. Joannis Albini, 1602. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) CALVINUS, Justus: *De unitate sacrosanctae romanae ecclesiae omnibus amplectenda, epistolarum catholicarum volumen unum. Accessit ex S. Augustino epistola 48. ad Vincentium: et epistola 50. ad Bonifacium, de latitudine ecclesiae Dei, et moderata coercitione haereticorum...* Moguntiae, typ. Joannis Albini, 1602. – (Coll. 3.) CALVINUS, Justus: *Praescriptionum adversus haereticos perpetuarum ex S. S. orthodoxis potissimum patribus. Tractatus VI...* Moguntiae, ex off. Joannis Albini, 1602. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 14,518 B/9.

¹²² Mai lelőhelyük: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 14,473 B/7. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,029 F/5. ZVARA: *i. h.* 2011. (59. jegyzet) 67–68.

¹²³ L. a 87. jegyzetet.

¹²⁴ PÁZMÁNY Péter: *Vindiciae ecclesiasticae quibus edita a principe Bethlen in clerum Hungariae decreta, diuinis humanisque legibus contraria, ipso jure nulla esse, demonstrantur...* Vienna Austriae, ex off. Wolfgangi Schump, 1620. (Coll. 15.) – RMK. III. 1287. – Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,411 H/7; BORDA Lajos: *Pázmány Péter „Vindiciae ecclesiasticae” (1620) című vitairatának két kiadváltozata.* = Magyar Könyvszemle (115.) 1999. 425–435.

¹²⁵ L. a 80. jegyzetet.

¹²⁶ BITSKEY István: *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi.* Bp. 1979. Akadémiai Kiadó. 71–73. /Humanizmus és Reformáció 8./; BITSKEY István: *Ókeresztény szerzők Pázmány Kalauzában.* In: *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.* 2. Szerk.: JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit. Bp.–Szeged, 1998. NMFT–Scriptum, 710–713; BORZSÁK István: *Az antikvitás XVI. századi képe.* Bp. 1960. Akadémiai Kiadó, 224.

a keresztény hitigazságokról, az eretnekek ellen a keresztény hit védelmében, a szabad akaratról, a kegyelemtanról, a papi nőtlenségről. Ceglédinek a 16. században megjelent, Johann Piscator szerkesztette Ágoston-összes volt meg,¹²⁷ amelyet rendszeresen használt a bejegyzések szerint. Ceglédi fennmaradt könyvei között találjuk még az egyháztörténetíró egyházatyákat,¹²⁸ Haimo püspök homiliáit,¹²⁹ Szent Jeromos *Liber psalmorum*át,¹³⁰ továbbá Szent Irenaeus és Cyprianus írásait Erasmus gondos kiadásában.¹³¹

A teológusok, lelkészek hasznos kézikönyve a konkordanciamutató. A 16. századi francia Augustin Marlorat (1506–1562) népszerű munkáját a 17. században is kiadták. Ceglédi Heidelbergben, 1613-ban vette meg az 1608-ban megjelent kiadványt, azaz az egyik legfrissebb editióval rendelkezett. Nagy haszonnal forgathatta, hiszen tele van aláhúzásaival, jegyzeteivel.¹³²

A teológia témakörén belül a bibliakommentárok az egyházatyák, 16. századi tudós humanisták és protestáns teológusok, reformátorok írásaival vannak jelen. Az előzőekhez tartozik János apostol *Apokalipszisének* Andreas Caesariensis-féle (†637) kommentárja (Heidelberg, 1596)¹³³ a jezsuita kontroverzteológus, Theodor Anton Peltanus (1527–1584) szerkesztésében.

A természettudományt, természetfilozófiát kevés mű képviseli, de azok annál figyelemre méltóbbak. Levinus Lemnius *De miraculis occultis naturae*jának (Köln, 1583)¹³⁴ mind a 16., mind a 17. században számtalan kiadása volt. A Lemnius-írást tartalmazó gyűjteményes kötet második és harmadik darabja Johann von Ewich (1525–1588)¹³⁵ és Hermann Neuwaldt (1550–1611)¹³⁶ műve. Ezen írássok, melyek

¹²⁷ AUGUSTINUS, Aurelius; PISCATOR, Johannes, ed.; PESSELIUS, Johannes, coll.: *Epitome omnium operum divi Aurelii Augustini... Per eundem et nunc recens accessit ex eodem Augustine collectus de septem sacrosanctis sacramentis tomus tertius*. Coloniae, ex off. Melchioris Novesiani, 1549. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Pecsét: Zimmer III. Kasten B. Regal 5.

¹²⁸ L. a 73. lábjegyzetet.

¹²⁹ HAIMO, episc. Halberstatensis: *Homiliarum, nunc quinto maiori quam antehac unquam diligentia excusarum, pars hyemalis...* Coloniae, Gottfried Hittorp, 1540. Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

¹³⁰ HIERONYMUS, Sophronius Eusebius, ed.; FELIX Pratensis, ed.; MÜNSTER, Sebastian, ed.; CAMPEN, Jean de, ed.: *Liber psalmorum cum translationibus quatuor, et paraphrasibus duabus*. Argentorati, ex off. Knoblochiana, per Georgium Machaeropoeum, 1545. A kötet jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 14,726 C/8.

¹³¹ L. a 74. lábjegyzetet.

¹³² Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 14,609 C/1.

¹³³ Ceglédi 1613-ban vette Heidelbergben. A könyv sajnos ma már nincs meg. Egykori jelzete: 15,876 N/6.

¹³⁴ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: II-G-2.

¹³⁵ EWICH, Johann von: *De sagarum (quas vulgo veneficas appellant) natura, arte viribus et factis: item de notis indiciisque quibus agnoscantur...* Bremae, ex off. Theodori Gluichstein, 1584. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: II-G-2.

¹³⁶ NEUWALDT, Hermann: *Exegesis purgationis sive examinis sagarum super aquam frigidam proiectarum: in qua refutata opinione Guilhelmi Adolphi Scribonii, de huius purgationis et aliarum similium origine, natura, et veritate agitur: omnibus ad rerum gubernacula sedentibus maxime necessaria...* Helmstadii, excud. Jacobus Lucius, 1584. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: II-G-2.

a boszorkányüldözésekkel és az ahhoz kapcsolódó vizsgálatokkal (pl. égetés), bizonyításokkal és különböző próbákkal (pl. az ún. vizes próba) foglalkoznak, a két német orvos fő művének tekinthetők. E témakörhöz tartozik még a neves teológus, herborni tanár Johann Heinrich Alsted (1588–1638) *Methodus admirandorum mathematicorum: complectens novem libros matheseōs universae: in quorum 1 Mathematica generalis. 2 Arithmetica. 3 Geometria. 4 Cosmographia. 5 Uranoscopia. 6 Geographia. 7 Optica. 8 Musica. 9 Architectonica...* című kötete (Herbornae Nassoviorum, 1613).¹³⁷ A bejegyzés szerint ezt az első kiadású könyvet Ceglédi peregrinációja idején (1613) vette meg Heidelbergben. Megléte Ceglédi ismereteinek naprakész voltára utal. Conrad Gesner (1516–1565) *De historia animalium* (Lipsiae, 1605) Basilius Faber (1520–1575) kivonatában volt meg Ceglédinek.¹³⁸ A kötet első részében Faber népszerű latin lexikonja található,¹³⁹ melyben szólásgyűjtemények, szentenciák, példabeszédek és különböző történetek segítik a latin nyelv elsajátítását, használatát. A medicát az a 12 kisebb írás és tézis képviseli, amelyek Bázelen és Strasbourgban 1613–1615 között jelentek meg. Néhány cím: *Positiones medicae, de scandalorum medicorum secundo, Χρονιωτάτων morborum tertio, Furiarum terrestrium quarta...*; *De morborum differentiis...*; *Centuria conclusionum miscellaneorum, ex parte pathologica medicinae depromptarum...*; *Problemata medica: ex anatome, methodo therapeutica, et botanologia deprompta...*

A filozófiát nagyobbrészt ókori klasszikusok képviselik. Arisztotelész (Kr. e. 384–322) az *Ethicorum ad Nicomachum* (Lugduni, 1553)¹⁴⁰ és az *Organon* (Frankfurt, 1592)¹⁴¹ írásaival van jelen. A két mű kiváló grécisták kiadásában jelent meg. Az előbbit Johannes Argyropoulos (1416–1486) görög és Donato Acciaiuoli (1429–1478) itáliai humanista, az utóbbit pedig Giulio Pace (1550–1631) szintén itáliai tudós kommentálta. (Pace nem mellesleg Heidelbergben, ahol jogot tanított 1585–1594 között, áttért a protestáns hitre.) Ide sorolhatjuk azt az 1613-ban megjelent 10 tézist is, amelyeket Daniel Rixinger elnöklete alatt védtek meg a strasbourgi diákok. Ezen írások abban a 47 kolligátumot tartalmazó kötetben vannak, amelyeket Ceglédi köttetett egybe.¹⁴² Ebben további filozófiai disputációk is találhatók a lélekről, a logikáról és a metafizikáról. Egy Cicero-mű jelenléte nem mondható különösebben érdekesnek (*Librorum philosophicorum...* Argentorati, 1574),¹⁴³ az a kötet viszont, amelyben három jeles alexandriai tudós, Philo (Kr. e. 25/10–Kr. u. 40/50),

¹³⁷ A könyv jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 14,587 B/12.

¹³⁸ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,711 L/5.

¹³⁹ FABER, Basilius: *Thesaurus eruditionis scholasticae, sive ratio docendi ac discendi, facili, plana et compendiaris prorsus via...* Lipsiae, typ. Vogelianis, 1605. Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,711 L/5.

¹⁴⁰ Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 14,929 E/8.

¹⁴¹ Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 14,507 B/9. A mű népszerűségét az is mutatja, hogy még Pace életében tizenegy alkalommal jelent meg.

¹⁴² Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,511 J/5.

¹⁴³ Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 15,011 F/4.

Athenagoras (II. sz.) és Aeneas Gazaesus (430–486) írásai olvashatók, már annál inkább.¹⁴⁴ Ezen írások ismerete igényességet, mély erudíciót jelent. Mivel a kötet jelenleg nincs meg, sajnos nem tudni, Ceglédi mennyit olvasta, használta. Külön érdekesség, hogy a kötetet Lengyel Miklós 1627-ben ajándékozta Ceglédinek. Lengyel Miklós néven több személyt is találunk a 17. század első felében. A mi esetünkben vagy arról van szó, aki katolizált, vagy a pápai várkapitányról (1620–1631).¹⁴⁵ A filozófiai művek között megtalálható még a középkor nagy skolasztikusa, Thomas Aquinas, a spanyol dominikánus is, Domingo Bañez kiadásában (Venetiis, 1585).¹⁴⁶

A historikus anyag gyakorlatilag hiányzik, a meglévő könyvek között egyetlen egyháztörténeti kötetet találunk. A hét neves 3–6. századi ókeresztény író, egyházatyja – Eusebius Caesariensis, Rufinus, Socrates Scholasticus, Theodoretus Cyrrensis, Salaminius Hermias Sozomenus, Theodorus Anagnosta és Evagrius Scholasticus – műve Wolfgangus Musculus és Joachim Camerarius gondos szerkesztésében jelent meg 1554-ben Európa egyik legnívósabb szellemi műhelyében, a bázeli Frobenius nyomdában.¹⁴⁷ A kötet Ceglédi kiemelten fontos könyvei közé tartozik. Egyrészt egy színvonalas kiadásról van szó, másrészt először Beythe István és baráti köre („Sum Stephani Bejthe et amicorum”),¹⁴⁸ majd fia, Beythe Imre birtokolta azt. Az ő hagyatékából vásárolta meg Ceglédi („Emptus a Relicta D. Emerici Bejthe pro fl. 3. Iterum Pauli Cegledini ab Anno 1633. 15. Martij”). A könyv mind a két Beythe, mind a pápai lelkész számára fontos volt, végig tele van jegyzeteikkel.

A jogi részhez három református egyházi rendtartás,¹⁴⁹ egy katolikus szertartás-

¹⁴⁴ PHILO, Alexandrinus; GELEN, Sigmund, transl.: *Philonis Iudaei, scriptoris eloquentissimi, ac philosophi summi, lucubrationes quotquot haberi potuerunt... His accessit propter argumenti similitudinem, Athenagoras De mortuorum resurrectione, Petro Nannio interprete: et Aeneas Gazaesus De immortalitate animarum, et corporum resurrectione, Joanne Wolphio interprete: uterque integritati restitutus...* Basileae, Episcopus, 1558. A könyv jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 14,768 C/11.

¹⁴⁵ THURY: *i. m.* 1998. (6. jegyzet) 370. (A kötet névmutatójában Tóthi Lengyel Miklós néven szerepel, de az ott felsorolt oldalszámok a heidelbergi peregrinus, konvertált Lengyel Miklóssal is keverednek. Nem valószínű, hogy a két személy ugyanaz lett volna.) L. még a 67. jegyzetet.

¹⁴⁶ A könyv jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 15,121 F/11.

¹⁴⁷ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,738 L/7.

¹⁴⁸ Vö.: MONOK István: „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum.*” Az „*et amicorum*” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról. In: *Szolgáltatam ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek. Humanizmus és gratuláció.* Szerk.: CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit. Bp. 2009. Balassi, 266–276.

¹⁴⁹ GÖNCZI György: *De disciplina ecclesiastica, seu gubernationis ecclesiasticae legitima forma...* Debrecini, Czaktormyai, 1591. – *RMNy*: 657. – *Articuli ex verbo Dei, et lege naturae compositi, ad conservandam politiam ecclesiasticam, et confirmandam vitam christianam in omnibus ordinibus necessariam...* Debrecini, s. typ., 1591. – *RMNy*: 657. – Ceglédi Szabó Pál, ed.: *Canones ecclesiastici in quinque classes distributi, quibus ecclesiae helveticae confessionem amplexae...* Pape, typ. Matthaei Bernhardi, 1625. – *RMNy*: 1343.

könyv¹⁵⁰ és egy katolikus zsinati határozat¹⁵¹ sorolható Ceglédi gyűjteményéből. Ezek munkájához és püspöki feladataihoz egyaránt szükségesek voltak.

***

A lelkészek, prédikátorok bibliotékáinak jellegét a teológiai anyag határozta meg. Ezen könyvanyagot tekintve Ceglédi Szabó Pál gyűjteményét modernnek, ismereteit naprakésznek tekinthetjük,¹⁵² hiszen azok szerzői döntő többségében lelkészünk kortársai vagy közel kortársai voltak. Életrajzából és possessorbejegyzéseiből tudjuk, hogy – mint a korban más tudósoknak, prédikátoroknak – neki is külföldi tanulmányútja, egyetemi évei jelentették a nagy lehetőséget a könyvek beszerzésére. Ceglédi igényességét mutatja, hogy sokszor nem az akkor még olcsón megszerezhető, régi kiadását vette meg egy, a korábbi századokban megjelent műnek, hanem a legújabb kiadást. Egyetemi városát, Heidelberget (és egész Európát) lázban tartó, ott tanító tanárainak (kiemelten David Pareusnak), s a mellettük vagy velük vitázó protestáns és katolikus szerzőknek a műveit részesítette előnyben. Hazatérve, lelkészként, majd püspökként szolgálva egyházát, igyekezett továbbra is naprakész lenni a teológiai vitákban. Anyagi és vásárlási lehetőségei – gondoljunk csak a korabeli könyvkereskedelem szűkös voltára¹⁵³ – ugyan korlátozottabbak voltak, de viszonylag rendszeresen vásárolhatott például a pozsonyi és a nagyszombati könyvpiacon vagy lelkészársai hagyatékából, s barátai is adtak neki, hagyományoztak rá egy-egy kötetet.

Külön gyűjtötte s nagy becsben tartotta a téziszüzeteket is, hiszen ezekből közel 200 (!) darab volt meg neki. Ezek a kisnyomtatványok nemcsak az egyes tudományterületek, hanem az adott egyetem és a nyomdásztörténet számára is rendkívül fontos dokumentumok. Kis példányszámuk miatt több kiadványból ma már alig maradt fenn egy-egy darab. Így a Ceglédi által összeállított kolligátumkötetek is őriznek olyan műveket, amelyek ma már unikumnak számítanak, s a magyar művelődéstörténet számára is igen becsesek.

Könyveit rendszeresen olvasó, bibliofil ember volt, aki olvasmányaival, tudásával felvértezve meggyőzően prédikálta felekezete hittételeit.

¹⁵⁰ *Agendarius. Liber continens ritus et caeremonias, quibus in administrandis sacramentis, benedictionibus, et alijs quibusdam ecclesiasticis functionibus, parochi, et alij curati, in Dioecesi et prouincia Strigoniensi utuntur...* Tirnaviae, s. typ., 1583. – RMNy. 528.

¹⁵¹ *Decreta et sanctiones synodi provincialis, ab... Francisco Forgacz de Ghimes...* Posenii, in Aula Archiepiscopla, 1611. – RMNy. 1023.

¹⁵² A kérdéstről l. MONOK István: *Mitől modern egy kora újkori könyvtár Magyarországon és Erdélyben?* In: *Hagyomány, egység, korszerűség. Az Egyházi Könyvtárak Egyesülése 2009. november 10-i, jubileumi konferenciájának előadásai.* Szerk.: GÁBORJÁNI SZABÓ Botond. Debrecen, 2010. EKE, 16–29.

¹⁵³ PAVERCSIK Ilona: *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlatja 1800-ig.* In: V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában, 1473–1800.* Bp. 1999. Balassi Kiadó, 302–309; KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon.* Bp. 1997. Balassi Kiadó, 65–82.

Czeglédi István könyvei

Czeglédi Pál fiának, Istvánnak – aki családi nevét már ‘cz’-vel írta – három (vagy négy) könyvét ismerjük possessorbejegyzései alapján. A Basilius Faber-kolligátum (*Thesaurus eruditionis scholasticae* és *Epitome quatuor librorum Conradi Gesneri de historia animalium*. Lipsiae, 1605) az egyetlen, amelyben az apa és fia neve is szerepel.¹⁵⁴ Apjái lehetett az Alsted-kolligátum – *Physica harmonica...* (Herbornae Nassoviorum, 1616) és a *Metaphysica tribus libris tractata...* (Herbornae Nassoviorum, 1622)¹⁵⁵ –, hiszen tudjuk, hogy a gyulafehérvári professzor *Methodus admirandorum mathematicorum*¹⁵⁶ a birtokában volt. A harmadik kötet szintén egy kolligátum,¹⁵⁷ amelyben a neves velencei nyomdász, Aldus Manutius *Purae elegantes, et copiosae latinae linguae phrases...* című munkája (Coloniae, 1597) és Erasmus barátjának, Thierry Morelnek (Morellus) legfontosabb írása, az *Enchiridion ad verborum copiam* található (Coloniae Agrippinae, 1560). A bejegyzés szerint ezt a kötetet Czeglédi István saját maga vette: „Sum Possessor verus Stephanus P. Czeglédi Emptus d. 40. [1642]”.

Zacharias Ursinus *Corpus doctrinae orthodoxae*jának (Heidelbergae, 1616)¹⁵⁸ bejegyzése szerint a könyvet 1617-ben vette Czeglédi István. Ez az István azonban nem lehet püspökünk fia, hiszen ő 1624-ben született. A másik lehetőség, hogy Hárích János félreolvasta a dátumot; ezt azonban nem lehet kideríteni, a könyv ugyanis már nincs meg.

Czeglédi János könyvei

Mint fentebb említettük, Czeglédi János talán Ceglédi Pál unokája lehetett. Öt kötetben szerepel possessorbejegyzése. A könyvekben csak az ő tulajdonosi bejegyzése olvasható, illetve három esetben a vásárlás dátumára utaló évszám is (1659, 1660, 1662). Két kötet a római klasszikusok gyűjteménye. Az elsőben két Cicero-mű van: *De oratore...* és *De perfecto oratore ad M. Brutum...* (Coloniae Agrippinae, 1578)¹⁵⁹; a másodikban pedig Terentius Afer komédiái Aelius Donatus kommentárjával (Venetiis, 1567),¹⁶⁰ Justinianus joggyűjteménye, a *Digestorum seu Pandectarum Juris Caesarei...* (Paris, 1527),¹⁶¹ Irenaeus egyházatyja traktátusa Erasmus kiadásában (*Opus eruditissimum [...] in quinque libros digestum, in quibus mire reteggit et confutat*

¹⁵⁴ „Pauli Cegledini 1620 Posonij fl. 2.” „Et Filii eius Stephani P. Czeglédini”.

¹⁵⁵ A kötet jelenleg nincs meg. Egykori jelzete: 14,337 B/1. Hárích János feljegyzése szerint: Poss.: „Steph(ani) Ceglédi.”

¹⁵⁶ L. a 137. lábjegyzetet.

¹⁵⁷ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,002 F/3.

¹⁵⁸ Egykori jelzete: 14,327 A/13.

¹⁵⁹ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,065 F/7.

¹⁶⁰ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 15,728 L/7.

¹⁶¹ Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: -.

veterum haereseon impias portentosas opiniones... Parisiis, 1563)¹⁶² és a „portugál Arisztotelész”, a jezsuita Pedro de Fonseca *Institutionum dialecticarum... (Ingolstadt, 1595)*¹⁶³ című munkája.

* * *

Református lelkész- és püspöktársaihoz hasonlóan Ceglédi Szabó Pálnak sem maradt fenn könyvjegyzéke.¹⁶⁴ A néhány ismert inventárium mindegyike arról tanúskodik, hogy tulajdonosaik gyűjteménye szinte mind nagyobb volt Ceglédiénél. Miskolczi Csulyak István esperesnek 400,¹⁶⁵ id. Geleji Katona István erdélyi püspöknek 160,¹⁶⁶ Albensis Nagy János marosvásárhelyi lelkésznek 108,¹⁶⁷ Demétei András lelkésznek pedig 74 kötetes könyvtára volt.¹⁶⁸ Beythe Istvánnak s fiainak, Imrének és Andrásnak, valamint Kanizsai Pálfi Jánosnak nem ismert a könyvjegyzéke, egykori könyvtáruk egyes darabjai azonban fennmaradtak. Az előbbieknél nagyobbbrészt a németújvári ferences kolostor könyvtárában¹⁶⁹ és az Esterházyak gyűjteményeiben (összesen kb. 220 kötet), Pálfinak pedig szintén az Esterházyaknál és elszórtan más hazai és külföldi gyűjteményekben találhatóak (kb. 30 kötet).¹⁷⁰ Gyaníthatóan Ceglédinek is nagyobb bibliotékája lehetett, hiszen még ha csak a magyarországi szerzőket vagy a magyar nyelvű műveket tekintjük, akkor is igen nagy a hiátus.¹⁷¹ Összetételét, különösen a teológiát tekintve azonban Ceglédi gyűjteménye kiemelkedik a többi közül. A korszak vitáiban való jártassága, disputációs gyűjteményei és a humanista erudíciót jelző művei alapján korának magasan képzett emberei közé sorolhatjuk. Amikor csak megengedhette magának, könyveket vásárolt, amelyekre nagy gondot fordított: bekötötte őket, rányomatta nevének kezdőbetűit, s megbecsülése jeléül nevének kívül olykor leírta: „posteritatisque dilectae”.

¹⁶² Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár. Jelzete: 14,271 A/10.

¹⁶³ Mai lelőhelye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár. Jelzete: 14,498 B/8.

¹⁶⁴ MADAS Edít-MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Bp. 2003. Balassi Kiadó, 168–169.

¹⁶⁵ *Magyarországi magánkönyvtárak... i. m.* (69. jegyzet) 61–78.

¹⁶⁶ *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források*. S. a. r.: MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szerk.: MONOK István. Szeged. 1994 [1995]. Scriptum, 3–8. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3./

¹⁶⁷ *Erdélyi könyvesházak... i. m.* (166. jegyzet) 9–12.

¹⁶⁸ *Magyarországi magánkönyvtárak... i. m.* (69. jegyzet) 180–182.

¹⁶⁹ TABERNIGG, Theodor OFM: *Standort Katalog der Bibliothek in Güssing*. Güssing, 1972. Manuscript; MONOK István: *A Batthyány-család németújvári udvara és könyves műveltsége*. In: *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700*. Szerk.: MONOK István. Bp. 2005. OSzK, 87–104. ZVARA: *i. h.* 2011. (59. jegyzet) 51–55.

¹⁷⁰ ZVARA: *i. h.* 2010. (53. jegyzet) 386–398.

¹⁷¹ HELTAI: *i. m.* 2008. (25. jegyzet); HELTAI János: *A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a XVII. század első felében (1601–1655)*. In: *„Tenger az igaz hitrül való egyenlenségek...” i. m.* (116. jegyzet) 115–174.

EDINA ZVARA

Les livres de Pál Ceglédi Szabó, évêque protestant de Transdanubie

Pál Ceglédi Szabó, après ses études, poursuivies aux universités de Marburg et de Heidelberg, rentré en Hongrie, est devenu pasteur protestant à Pápa, plus tard évêque de Transdanubie. Pour le moment nous connaissons 58 volumes (232 ouvrages) parmi ses livres, dont la majeure partie a été remise à la bibliothèque de la famille catholique Esterházy. (Les volumes se trouvent actuellement à Kismarton et à Moscou.) Ceglédi Szabó avait fondé sa bibliothèque pendant ses années de pérégrination. Sa collection, quant aux nombres des volumes, ne peut être qualifiée de très grande, mais dans son contenu, représente une personne experte dans les discussions de confession de l'époque. Parmi les possesseurs antérieurs des livres on peut trouver les personnages connus de l'histoire de civilisation et ecclésiastique, comme István Beythe, János Kanizsai Pálfi, András Prágai et Albert Molnár Szenci. Les notes qu'il avait fait dans ses livres pendant leur lecture, donnent des contributions importants, jusqu'ici inconnues à sa culture de lecture et à sa biographie. Examinant ses livres, on peut retrouver des hungaricas jusqu'ici inconnus.

UJVÁRI HEDVIG

Lloydtól Lloydig

*Az Ungarischer Lloyd (1867–1876) helye
a magyarországi német nyelvű sajtó történetében*

Lloydtól Lloydig

Az *Ungarischer Lloyd* története keretes szerkezetet alkot: a *Pester Lloyd*ból szakadt ki, majd oda is tért vissza. Deutsch Antal,¹ a *Pester Lloyd* munkatársa így emlékszik vissza erre az időszakra:

„Ebben az évben [1867-ben] a szerkesztőség és a hírlapbizottság között ellentétek merültek fel, melyek szakításra vezettek. A szerkesztőség a kiadóhivatal egész személyzetével együtt kilépett a társulat kötelékéből és önálló lapot alapított, mely az év vége felé »Ungarischer Lloyd« czim alatt jelent meg. A hírlapbizottság a szerkesztőség és a kiadóhivatal küszöbön álló kilépéséről idejekorán értesült: intézkedéseivel súlyos válságnak vette végét és a »Pester Lloyd« további fennállását biztosította. [...] A lap fényesen emelkedett; versenytársait mind elhagyta. Az 1867-ben alapított »Ungarischer Lloyd«, bár jelentékeny anyagi eszközök fölött rendelkezett, kénytelen volt vitorlát végleg bevonni. Az 1876-ban létrejött szerződés értelmében az »Ungarischer Lloyd« megszűnt és előfizetőit a »Pester Lloyd« vette át. Az »Ungarischer Lloyd«-nak a szerződés aláírásakor 1343 előfizetője volt.”²

A *Pester Lloyd*don belüli személyi változások 1866-ban kezdődtek a főszerkesztő, Weisz János³ kiválásával. Utóda Dr. Rothfeld Sámuel⁴ lett, aki 1867 végéig állt az újság élén. A lapban azonban mindvégig a felelős szerkesztő nevét tüntették fel; ezt a feladatot a kezdetektől, 1854-től Weizskircher Károly⁵ látta el 1867. decem-

¹ Deutsch Antal (1848–1920) 1870 óta volt tagja a *Pester Lloyd* szerkesztőségének, annak nemzetgazdasági rovatát („Volkswirtschaftlicher Theil”) szerkesztette 1909-ig. Gazdaságtörténeti munkát is publikált *Ungarns Finanzen und Volkswirtschaft 1867–1892* címmel (Bp. 1892). Magyar lapok, így a *Nemzetgazdasági Szemle*, valamint a párizsi *Marché financier* című évkönyv is lehozta írásait.

² DEUTSCH Antal: *A „Pester Lloyd”*. = Ország-Világ 1903. április 26. 17. sz. 328–330. (Helyesírás az eredeti szöveg szerint.) L. még [DEUTSCH, Anton]: *Der »Pester Lloyd«*. In: *Die Pester Lloyd-Gesellschaft. 1853–1903*. Bp. 1903, 168–169, 175.

³ A bécsi egyetem orvosi karán végzett Weisz János (?–1900) volt a *Pester Lloyd* első (fő)szerkesztője. Testvére, Weisz Bernát (1800–1888) állt a Lloyd-társaság hírlapbizottságának élén, az ő hívására vállalta a feladatot. A pesti állás megszűnésével huzamosabb ideig élt Firenzében, illetve Lipcsében, s több szócikket írt a Brockhaus-féle lexikonba.

⁴ Rothfeld Sámuel (1830–1896) a szabadságharc után több évig a bécsi *Morgenpost*mál dolgozott, innen került a *Pester Lloyd*hoz, majd a sajtó alapítású *Ungarischer Lloyd*hoz.

⁵ Weizskircher Károly (1821–1883) 1854-től volt a Pesti Lloyd-társulat titkára, majd az általuk kiadott napilap szerkesztője. Az ő pályája is az *Ungarischer Lloyd*nál folytatódott.

ber 8-ig.⁶ Az impresszumadatok szerint ez a feladatköre az *Ungarischer Lloyd*nál sem változott, de itt már tulajdonosként is jegyezte a lapot Rothfelddel.⁷ Az újságot a Légrády Testvérek pesti nyomdájában⁸ állították elő, az expedíció a Zweiadlergasse (Két sas utca) 14.-ben történt.⁹ Az első lapszám 1867. december 25-én jelent meg.

A lapszerkesztők szándékáról, az újságírói célkitűzésekről nem sokat tudunk meg az első számban közölt „Unser Standpunkt” címet viselő, szignó nélküli írásból. Annál gazdagabb forrásnak bizonyult azonban a véletlenszerűen kézbe vett *Die Fackel* című, Pesten Boldini Robert¹⁰ által jegyzett humorisztikus néplap. Két héttel az első lapszám megjelenése előtt „Ungarischer Lloyd” című rövid írásában arról számol be, hogy január 1-jétől Weizkircher Károly vezetésével a *Pester Lloyd* teljes személyzete egy független, szabadelvű orgánumot jelentet meg. Utal a szerkesztők és a hírlapbizottság között feszülő ellentétekre, melyeket elsősorban a kereskedői szemlélet és a lapkészítők elvek összeegyeztethetlensége indukált.¹¹ Ugyanennek a számnak a hirdetésmellékletében egy másfél oldalas írás olvasható „An die geehrten Abonnenten des »Pester Lloyd!«” címmel, amelyben Weizkircher részletesen ír a lapszerkesztők szándékairól.¹² A lapkészítők múltbeli érdemeinek hangsúlyozása után – szellemi tőke, szolidaritás, igazságszeretet, társadalmi érdekképviselet, politikai következetesség, európai szintű lapszerkesztés – elsőként azt emeli ki, hogy az új hírlap olvasói is maradéktalanul számíthatnak a kiterjedt kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági híradásra, amely eddig sem a Pester Lloyd Társaságnak, hanem sokkal inkább a hírlapírók és a gazdasági élet szereplői közt kiépített régi és bizalmas kapcsolatrendszernek volt köszönhető. Változatlan marad a politikai rovat és a feuilleton is; továbbra is ápolni kívánják a Lajtán túli irodalmi kapcsolatokat. A tartalmi állandóságon túl a lapformán sem terveznek változtatni. Az előfizetői díjak várhatóan kedvezőbbben fognak alakulni, mivel a lapeladásból származó nyereség felől nem

⁶ Részletesen I. UJVÁRI, Hedvig: *Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. I.* = Magyar Könyvszemle (117.) 2001. 189–203.

⁷ Bár a lap a felelős szerkesztő nevét tüntette fel, a főszerkesztő Rothfeld lehetett. Ilyen minőségében írt alá egy cikket 1869-ben: „S. Rothfeld. Eigenthümer u. Chefredakteur des „Ung. Lloyd”. = Ungarischer Lloyd 1869. július 30. 175. sz. 3. A továbbiakban az *Ungarischer Lloyd* jelölése: UL., az esti lapszámé UL. (A.) dátum, oldalszám.

⁸ A nyomda 1863-ban a Váci utcából a lipótvárosi Két sas utca 24.-be költözött; ma a Sas és az Arany János utca sarka. Vö. KÚTFALVI Oszkár: *Újságpalaták*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1991. 47. /Irodalomtörténeti Füzetek 122./

⁹ A Két sas utca 14.-et is Légrádyék bérelték. Az *Ellenőr* kiadóhivatala és szerkesztősége is itt kapott helyet. 1871 nyarán költöztek át a Nádor utca 6.-ba. Vö. KÚTFALVI: *i. m.* (8. jegyzet) 49–50.

¹⁰ Boldini Robert (1830–1876) nyomdatulajdonos és szerkesztő Budapesten. A *Pester Komet* és *Styx* című német élapoknak volt tulajdonos-kiadója és főmunkatársa, szerkesztette továbbá a *Bazar* és a *Kometen Kalender* című német naptárakat. A *Die Fackel* 1866–1874 között jelent meg hetente, s a humoros írások mellett szépirodalmat is közölt.

¹¹ *Ungarischer Lloyd*. = *Die Fackel* 1867. december 11. 34. sz. 1. Hasonló mondanivalót fogalmaz meg egy későbbi cikkében is. L. *Der „Ungarische Lloyd” erscheint in diesem Monate gratis!* = *Die Fackel* 1867. december 23. 35. sz. 2.

¹² *Inseraten-Beilage zur „Fackel”* Nr. 34.

egy társaság dönt, így annak jelentős részét a lapkészítők az olvasók javára tudják fordítani. Ugyanebből a meggondolásból az újság terjedelmét – elsősorban a szórakoztató, a politikai és a kereskedelmi részt – is növelni fogják. Szándékuk szerint a korábbinál többet akarnak foglalkozni mezőgazdasági, ipari, főleg malomipari kérdésekkel, valamint a vasút ügyével.¹³

A lapszerkesztők múltbéli publicisztikai tevékenységére, valamint az olvasókkal kialakított bizalmi viszonyra hivatkozva a felhívás elveti egy részletes újságírói program megfogalmazásának szükségességét. Legfontosabb elvként egy minden irányba független lap létrehozását fogalmazza meg, „szent akaratnak” pedig az eddigi politikai hagyományok folytatását nevezi. Hírlapírói magatartásuk alappilléreit továbbra is a szabadság, a haladás és a jog képezi, erkölcsi irányítúként pedig saját meggyőződésük és lelkiismeretük szolgál.

A Pester Lloyd Társasággal történt szakítás okait nem kívánják részletezni, de az általuk kiadott lapra, a *Pester Lloyd*ra mint saját alkotásukra tekintenek, így annak szellemiségét teljes mértékben át kívánják emelni saját lapjukba, az *Ungarischer Lloyd*ba. Egyben bíznak olvasóik értékítéletében és előítélet-mentességében, miszerint képesek lesznek az eddigi megszokott nevet és a régi-új tartalmat külön kezelni. Valójában nem új lappal állnak olvasóik elé: a *Pester Lloyd* egyszerűen csak névváltozáson esik át, és tevékenységét *Ungarischer Lloyd*ként folytatja.

Az *Ungarischer Lloyd* tíz évfolyamot ért meg, naponta kétszer jelent meg reggeli és esti kiadásban.¹⁴ A kezdetektől fogva jelentkezett mezőgazdasági és ipari mellék-lappal is.¹⁵ Kiállításában, tagolásában a politikai napilapok hagyományait folytatta, bár a rovatbeosztások többször módosultak. A reggeli, négyhasábosra tördelt kiadás terjedelme négy és tíz (számozatlan) oldal között váltakozott. Eleinte rögtön az első oldalra kerültek a bécsi és pesti tőzsdei hírek, táviratok, táblázatok, majd ezt követte a nemzetgazdasági körkép, az egyéb üzleti hírek, kivonatok a *Közlöny*ből, az időjárás- és vízállásjelentés. A *Pester Lloyd* szerkesztői elvei mutatkoztak meg az elmúlt év gazdasági vonatkozásait taglaló többrészes írásokban (Rückblicke auf das Börsenjahr 1867; Rückblicke auf die Handelsverhältnisse des Jahres 1867; majd ugyanígy 1868-ban). 1868 februárjától a vasúti és a közlekedési híradásoknak külön rovatot szenteltek. A vezércikk csak ezt követően, a második oldalon kapott helyet, és ugyancsak itt közölték az „Aus dem Reichstage” rovatban az országgyűlési tudósításokat, valamint az egyéb kül- és belpolitikai híreket. A lap alján, a „vonal alatti részben” kezdődött a tárca, külön „Feuilleton” megnevezéssel, s gyakran a harmadik oldalon vagy a mellékletben folytatódott. A gazdaság és a politika után hozta a lap a táviratokat, a napi aktualitásokat, valamint az érdekességeket. Ugyancsak itt és

¹³ Hirdetésekből, felhívásokból gyakran nevezte magát „politisch-kommerzielles Tageblatt”-nak.

¹⁴ Hétfőnként vagy vasárnaponként nem mindig jelent meg reggeli kiadás.

¹⁵ Ezek a mellékletek gyakran változtatták a címeiket: *Der Landwirth* 1867–1870, *Gewerbe Zeitung* 1868–1870, *Blätter für Landwirtschaft und Gewerbe* 1871–1872, *Zeitung für Landwirtschaft und Gewerbe* 1873–1875. A lap 1869 végétől előfizetési felhívásaiban említést tesz egy *Victoria* címet viselő divatlapról is, amelyre mint mellékletre hívja fel az olvasók figyelmét.

a mellékletben (amely tízoldalas újság esetében az ötödik oldallal kezdődött) lehetett olvasni friss kinevezésekről, névváltoztatásokról, a színházak műsorairól, egyesületi hírekről, társadalmi eseményekről, az irodalmi és művészeti élet történéseiről, a szerkesztőségnek címzett levelekből; itt közölték a Pesten és Budán elhalálozottak névsorát, a szállóvendégek listáját, valamint a felelős szerkesztő nevét. A negyedik oldal általában hirdetéseknek adott helyet, valamint az impresszumadatok egy részét (tulajdonos, nyomda) is itt közölték. A lapot többoldalnyi hirdetés zárta.

A lap esti kiadása¹⁶ kisebb formátumban, általában négy oldalon, háromhasábos tördeléssel jelent meg. Távirati hírek, tárca, kisebb hírek és tőzsdei jelentések követték benne egymást. A hazai sajtótermékek közül főleg a *Pesti Napló*, az *Ellenőr*, a *Reform*, a *Magyar Politika*, a *Hon* és a *Középpárt* című lapokból szemlézett. Előfordult, hogy az esti kiadás csak két oldalt tett ki (a tárca ekkor elmaradt), és ehhez társult két oldal mezőgazdasági vagy ipari melléklet. 1869. január közepétől a klasszikus „vonal alatti rész” eltűnt, és a folytatásos regény a lap 3–4. oldalán kéthasábos szedéssel jelent meg.

A lapstruktúra az újság fennállása során csak egyszer borult fel: 1870-ben, a francia események kapcsán. Ebben az időszakban sok írás jelent meg a hadszínterről („Vom Kriegsschauplatz” címmel), hiszen a lapnak volt saját kiküldött tudósítója, aki részletesen írt Párizs bevételéről, gyakran rajzzal is szemléltetve a hadi eseményeket. Néhány lapszám erejéig eltűntek az első oldalról a gazdasági és tőzsdei hírek, szinte minden oldalt a háborúval kapcsolatos hírek foglaltak el. Ebben az időszakban többször jelent meg különkiadás is „Extra-Blatt des Ungarischen Lloyd” címmel, amely táviratokat tartalmazott.

Ungarischer Lloyd versus Pester Lloyd

A két *Lloyd* egymáshoz való viszonyát Gerd Schubert úgy látja, hogy az *Ungarischer Lloyd* a *Pester Lloyd*-nak valamiféle „lerakata” és „lesóványított verziója” volt.¹⁷ Hipotézise szerint elképzelhető, hogy míg az előbbit inkább a vidék lapjának szánták, addig az ekkor már több mint egy évtizedes hagyományokra visszatekintő orgánumot főként Buda és Pest lakossága olvasta. Vagy azt sem tartja kizártnak, hogy annyi anyag állt rendelkezésre, amennyit egy lap nem tudott lehozni. A politikai tényezőket számba véve arra a feltételezésre jut, hogy a kiegyezéspárti Falk

¹⁶ Az első szám 1867. december 27-én jelent meg.

¹⁷ SCHUBERT, Gerd: *Jules Verne im Ungarischen Lloyd 1867–1876. Bibliographische Notizen und Dokumente aus der deutschsprachigen Jules Verne-Rezeption – oder Kurbeln in Budapest für Wolfgang Thadewald*. 2000. = http://www.epilog.de/Person/S/Schu/Schubert_Gerd_1960.htm.

Miksa¹⁸ vette át a vezető véleményformáló német lap irányítását, míg Weiszkircher az új lap élére került.

Mindkét *Lloyd* Deák politikáját támogatta. Különösen szembetűnik ez, ha hozzávesszük a harmadik *Lloyd*ot, a *Neuer Freier Lloyd*ot is, amely a balközeget erősítette. Falk szerkesztői működését azonban már kortársai is árnyaltan ítélték meg:

„Senki sem tagadhatja, hogy a »Pester Lloyd« ügyesen van szerkesztve, s hogy Falk nem csak kitünő szerkesztő, de jeles journalista is; – azonban az is elvitázhatatlan, hogy a »Pester Lloyd« szerkesztősége elsősorban a saját, azután csak a Deákpárt érdekét tartja szem előtt [...]. A »Pester Lloyd« után mint legtekintélyesebb deákpárti színezetű lap a »Pesti Napló« következik. [...] a kormánykörökkel nincs az az intim összeköttetése, mint német collégájának.”¹⁹

Kákay Aranyos [Kecskeméthy Aurél] megjegyzése is beszédes: „alkotmányos korszakunkban a magyar kormány és a Deákpárt legtekintélyesebb közlönye – német. De ez sem állandóan esküdözött a zászlóhoz; csak amolyan einjährieger Freiwilliger.”²⁰

A munkatársak és a szerkesztők közül, főleg a tárcarovatot illetően, többen dolgoztak mindkét lapnak, valamint kezdetben mindkét újságot a Légrády Testvéreknél nyomtatták.

Ennek az érvelésnek ellentmondanak az *Ungarischer Lloyd*ban – főleg az indulást követő két évben – olvasható cikkek, melyek a két lap közti feszült viszonyról árulkodnak.²¹ Az új lap küzdött az előfizetőkért, próbálta rávenni a Lloyd Társaságot, hogy az 1868 első negyedévére befizetett prenumerációs díjakat utalja át számukra azon olvasók esetében, akik ezt írásban kérték, majd miután ez nem történt meg, nyílt levélben fenyegetőzött.²² Ezek után az *Ungarischer Lloyd*ban közzétett előfizetői névsor alapján a *Pester Lloyd* levélben kereste meg az érintetteket, hogy írásban nyilatkozzanak aláírásuk hitelessége felől, valamint arról, „hogy a tizenöt éve megjelenő Pester Lloydot, vagy a csak néhány napos Ungarischer Lloydot kívánják-e prenumerálni”. A levél eljutott az új lap szerkesztőségébe is, akik öngólként értékelték az akciót, mivel „a Pester Lloyd most tudatta éppen olvasóival, hogy a jelenlegi felállásban csak »néhány napja« létezik, és azon irodalmi erők, akik éveikig

¹⁸ Falk Miksa (1828–1908) már fiatalon, 1843-ban megjelentetett fordításokat és színikritikákat az *Ungar* és a *Spiegel* című lapokban. 1848 Bécsben érte, ahol a *Studenten-Courier* és a *Der Freimüthige* című lapokba írt. Húszévesen már vezércikkeket adott az *Oesterreichische Zeitung*nak, majd a lap betiltása után a *Wanderer* munkatársa lett, amely Falk alatt vált vezető politikai napilappá. Írt továbbá a *Figyelmezőnek*, a *Pesti Napló*nak, a *Magyar Sajtó*nak, a *Budapesti Hírlap*nak. 1867-től 1906-ig dolgozott a *Pester Lloyd*nál, neve egybeforr az újsággal. Kiterjedt hírlapírói és politikusi munkásságának monografikus feldolgozása még várat magára.

¹⁹ Vö. *Pesti képek. (Van-e deákpárti sajtó?)* = Somogy 1871. július 18. 29. sz. 1.

²⁰ In: *Kákay Aranyos politikai társadalmi tragico-humoristicus Krónikája*. Pest, 1869. 277–278.

²¹ Ugyanakkor a *Pester Lloyd* is hirdetett az *Ungarischer Lloyd*ban, l. pl. UL. 1869. december 28. 300. sz. melléklet.

²² *Erklärung*. = UL. 1868. január 5. 9. sz. melléklet.

dolgoztak a »Pester Lloyd« szerkesztőségében, tevékenységüket az »Ungarischer Lloyd« kötelékében folytatják”.²³

A prenumerációs díjakon kívül a városi hirdetések megszerzése is jelentős bevételi forrást jelentett. Az új napilap megjelenésével azonban a városvezetésnek állást kellett foglalnia, hogy hol hirdessen. Az első incidensre 1868 márciusában került sor: két hirdetés is megjelent az *Ungarischer Lloyd*-ban, s ez kiváltotta a Lloyd Társaság hírlapbizottsága elnökének rosszallását. A hivatali érv kézenfekvő volt: az új lap ugyanolyan példányszámban jelent meg, mint a *Pester Lloyd*, és hirdetési díjai jóval kedvezőbbek voltak. A városvezetés a további hirdetéseket is itt szándékozott közzé tenni, noha a Lloyd elnöke egyben a városvezetés gazdasági bizottságának is tagja volt.²⁴

Ugyancsak versenyben volt a két *Lloyd* az újságírói presztízst illetően. Ennek egyik jele volt a bécsi visszhang, illetve jelenlét. Az *Ungarischer Lloyd*-ra, akárcsak a *Pesti Napló*-ra, *A Honra* vagy több más magyar nyelvű újságra már 1868 februárjában előfizettek a királyné számára, míg a *Pester Lloyd*-ra – saját bevallása alapján – csak egy negyedévvvel később.²⁵ Az új lap hírforrásként is meghatározónak tartotta magát: véleménye szerint *A Hon* esti kiadása rendszeresen forrásmegjelölés nélkül veszi át a napi újdonságokkal kapcsolatos híradásaikat. Nem is ezt teszi szövé a szerkesztőség, hanem inkább azt a kollegialitást várná el, hogy amennyiben mégis megadnák a forrást, úgy lapjukat ne cseréljék össze a *Pester Lloyd*-dal.²⁶

Az *Ungarischer Lloyd* ezen túlmenően nem győzte eleget hangsúlyozni híradásuk korrektségét, újságírói rátermettségét.²⁷ Rendre állást foglal a *Pester Lloyd* gazdasági vagy ipari kérdést tárgyaló cikkeivel szemben, sorozatosan helyt ad a konkurenciát érintő olvasói panaszoknak, és ha szükséges, megvédi újságíróit²⁸ a másik lapban közzétett vádakkal szemben. A *Pester Lloyd*-ot csak „hivatalos tőzsdei lapnak”, „kereskedelmi lapnak”, jobb esetben „művelt kereskedelmi lapnak” nevezi. Újságírói erényeket nem tulajdonít neki: a *Pester Lloyd* jelenlegi munkatársainak zöme az *Ungarischer Lloyd* szerint a Bach-éra hivatalos lapjainak dolgozott, és legfőbb munkaeszközét, az ollót ügyetlenül használja.²⁹ Továbbá, bár magát „a legjelentősebb német nyelvű lapnak” tartja, nem tekinthető már jól informált lapnak sem, mivel egyetlen hírforrásként

²³ *Die Reklamationen unserer Abonnenten und die Administration des „Pester Lloyd“*. = UL. 1868. január 11. 14. sz. melléklet. A *Pester Lloyd* részéről az írást Kilényi (véltetően Kilényi [Klein Hermann] János hírlapíró és fordító) jegyezte. Másnap az *Ungarischer Lloyd* szerkesztősége egy terjedelmes írásban köszöni meg olvasói bizalmát és támogatását, és újra biztosítja táborát a hírlapkészítők elszántságáról, kitartásáról, amely különösen a kezdeti nehézségeken és intrikákon segíti át őket. Vö. *An die geehrten Leser des „Ungarischen Lloyd“*. = UL. 1868. január 12. 15. sz. 2.

²⁴ UL. 1868. március 10. 64. sz. 3. (Tagesneuigkeiten-rovat)

²⁵ UL. 1868. május 24. 128. sz. 3. (Tagesneuigkeiten-rovat)

²⁶ UL. 1868. február 2. 33. sz. 3.

²⁷ Például az ötödik évfolyam kezdete előtt dicséri közleményeinek gyorsaságát és pontosságát, valamint a lap tartalmi sokrétűségét a konkurenciával szemben. L. UL. 1870. december 18. 303. sz. 2.

²⁸ Rothfeld Sámuel kényszerült védekezésre a személyét ért intrikák miatt. Vö. UL. 1869. július 18. 165. sz. Melléklet, valamint *Erklärung*. = UL. 1869. július 30. 175. sz. 3.

²⁹ Vö. UL. (A.) 1868. július 2. 154. sz. 1–2.

csupán a minisztériumok hivatalnokait ismeri.³⁰ Ráadásul felsorakozik Falk mögé, amikor az a lipótvárosi képviselőségért küzd, majd hosszú cikkekben hánytorgatja fel Falk hálátlanságát és feledékenységet.³¹

A két lap még jogvitába is keveredett egy Verne-regény elsődleges közlési joga miatt. Az *Ungarischer Lloyd* szerint az *Utazás a Hold körül* című regényt a lap hivatott jogszerűen, a szerződésbe foglaltak alapján Magyarországon németül megjelentetni. Ugyanakkor a *Pester Lloyd* is megkezdte a regény folytatásos közlését, amelyhez *Ungarischer Lloyd* szerint nem lett volna joga, ezért jogi lépéseket fontolgattak.³² Dr. Ráday Sándor ügyvéd nyomban közölte mindezt írásban a *Pester Lloyd*dal, és kérte, hogy hagyjanak fel a közléssel. Másnap megjelent nála a lap részéről dr. Dorn Sándor szerkesztőségi tag, aki az ügy békés rendezésének szándékát tolmácsolta Falk részéről, és egyben egy későbbi találkozóra invitálta az ügyvédet, amit ő készséggel el is fogadott. Falk azonban megszegte a megállapodást, és keresetet adott be a városi bírósághoz, mire az ügyvéd is megtette a szükséges jogi lépéseket.³³ Falk – érdekes módon nem a saját lapjában – egy félreértéssel magyarázta a történeteket: Dorn önként ajánlotta fel segítségét a vita békés rendezéséhez, és vélhetően rosszul értelmezte szavait, hiszen ő nem tett ígéretet a jogi lépések elkerülésére, és ezt az ügyvédtől sem várta el.³⁴ Ugyanebben a lapszámban olvasható az is, hogy a kérdések tisztázása után a jogi lépéseket elvetették, és a regény mindkét lapban megjelenhetett.³⁵

Végül: a *Pester Lloyd* ellenében az ortodox zsidók is az *Ungarischer Lloyd*hoz fordultak, amikor Falk lapjában egy számukra sértő írást jelent meg, és a választ a szerkesztőség először nem volt hajlandó közölni,³⁶ majd a megjelentetett írás adott okot észrevételekre.³⁷

Az Ungarischer Lloyd és más lapok

Az új német nyelvű napilapnak fennállása folyamán több újsággal is meggyűlt a baja. A legtöbb ellentéte Jókai lapjával, *A Honnal* támadt, amely azt vetette a két *Lloyd* szemére, hogy a hivatalos helyekről szinte ömlenek a szerkesztőségeikbe a napi aktuális hírek, míg *A Hon* ellátása csak mérsékelt. Emögött a lap tudatos-ságot sejtett, amit konkrét példával is alátámasztottak: míg a lipótvárosi templom 1868-ban bekövetkezett katasztrófáját követően az *Ungarischer Lloyd* kifejezetten

³⁰ Vö. UL. 1868. május 10. 117. sz. 3. A. „legjelentősebb német nyelvű lap” kigúnyolásával, stílusának kipellengérezésével és helyreigazításával a lap megszűnése előtti időszakban sem hagyott fel. Vö. UL. 1875. október 14. 235. sz. 2–3.

³¹ UL. 1869. július 30. 175. sz. 3.

³² UL. 1869. december 18. 293. sz. 3.

³³ *Erklärung.* = UL. 1869. december 21. 295. sz. melléklet.

³⁴ *Entgegnung.* = UL. 1869. december 22. 296. sz. melléklet. Az érvelést az ügyvéd is elfogadta. Vö. *Erklärung.* = UL. 1869. december 23. 297. sz. melléklet.

³⁵ UL. 1869. december 22. 296. sz. 2.

³⁶ *Offene Frage.* = UL. 1871. november 29. 277. sz. melléklet.

³⁷ *Erwiderung an Herrn Max Falk, Redakteur des „Pester Lloyd“.* = UL. 1871. december 1. 279. sz. 4.

báró Eötvös József miniszter kérésére kapta meg az építéssel kapcsolatos információkat, addig *A Hon* újdondásza kénytelen volt a saját szemével látottakra hagyatkozni. *A Hon* végül azzal zárta cikkét, hogy a miniszter, aki egyben a Magyar Tudományos Akadémia elnöke is volt, bizonyára emlékszik arra is, hogy a világon magyar nyelvű lapok is vannak. Az *Ungarischer Lloyd* mindehhez csak annyi kommentárt fűzött, hogy szívből sajnálja a nagyrabecsült kolléga csekély sikereit, de a lap érdekében intervenáló kultuszminiszter története csupán az élénk fantázia szüleménye; ilyen képzelőerővel pedig tulajdonosának bizonyára nem lenne nehéz az egész rovatot megtöltenie.³⁸ Egy másik írásában az *Ungarischer Lloyd A Hont* egy „teljesen viccesen szerkesztett lapnak” nevezi, amely mai számában „a szerkesztői neveltségesség olyan próbáját szolgáltatja, amely még *A Hon* esetében is meglepő”. *A Hon* kétségbe vonja ugyanis, hogy egy újságot – más vállalkozáshoz hasonlóan – el lehet adni, miközben megfedkeznek arról, hogy évekkel ezelőtt maga is hasonló úton került egy részvénytársaság tulajdonába, és a *Neuer Freie Lloyd* is kalapács alá került.³⁹

Az *Ungarischer Lloyd* szerkesztői *A Hon* mellett Jókai német nyelvű lapjának, a *Neuer Freier Lloyd*nak a híradásaiban is találtak kivetnivalót; főleg azt, hogy a két testvérlap anyagai nincsenek mindig összhangban egymással, és amit a magyar nyelvű lap pozitív színben tüntet fel, azt a német lap a „konzervatív *Ungarischer Lloyd*” írásának nevezi.⁴⁰ Jókai német nyelvű lapja is megvádolja az *Ungarischer Lloyd*ot a hírforrásokhoz való közelséggel, mire a lap azzal vág vissza, hogy a közölt anyagért egy munkatársuk személyesen utazott Bécsbe. A cikk a következő szavakkal zárul: „Hogy Jókai német nyelvű lapja nem mutatott hasonló buzgalmat olvasói iránt – talán mert nem tartotta őket ekkora áldozatnak érdemesre –, nem a mi bűnünk; hogy a lap a jómodor törvényeivel szemben még kevésbé ismerkedett meg, Jókai bűne, akinek szerkesztőit először *A Hon*ban kellett volna megnevelnie.”⁴¹ Jókait amiatt is kérdőre vonták, hogy „német nyelvű rendezvények keretében választói kegyeinek megnyerése érdekében miért állítja az egyik, hazafiatlanággal vádolt német nyelvű lapról, hogy ebben az országban éppen hogy csak megtűrjük?”⁴² Az *Ungarischer Lloyd*nak a magyar nyelvű lapok közül az *Ellenőr*rel volt még egy kisebb összecsordulása, mikor az a német újságot nivellálatlansággal vádolta. Milyen színvonalon állhat az *Ellenőr* – kérdezi a lap – amely a mohácsi táblabíró »vadembernek« és a mohácsi Deák-pártot »banditák pártjának« nevezi?⁴³ Hasonló összeütközésbe keveredett a *Lloyd a Magyar Állammal* is, amelynek vádját, miszerint a lap a klérus támogatását élvezzi, hevesen cáfolta.⁴⁴

A bécsi lapok közül a *Wanderer* nevével lehet találkozni egy vita kapcsán, amely egy beküldött, az *Ungarischer Lloyd*ot kedvezőtlen színben feltüntető írás nyomán

³⁸ UL. 1868. január 26. 27. sz. 3.

³⁹ UL. 1872. szeptember 28. 225. sz. melléklet.

⁴⁰ Földkérdést tárgyaló írásokról van szó. Vö. UL. 1869. június 13. 135. sz. 3.

⁴¹ UL. (A.) 1869. július 14. 158. sz. 3. A saját fordításom; U. H.

⁴² UL. 1872. október 1. 227. sz. 3.

⁴³ UL. (A.) 1872. június 13. 134. sz. 2.

⁴⁴ UL. 1873. szeptember 11. 208. sz. 3.

robbant ki, de békés véget ért.⁴⁵ Ezeken kívül a lap a *Neue Freie Presse* egyik cikkére reflektált még, amely azt róta fel neki, hogy egy független véleményt, mely a vezető körök rosszallását váltotta ki, hivatalos politikai álláspontként közvetített.⁴⁶ A németországi lapok közül a berlini *Börsenzeitung* egy cikkét kommentálja a *Lloyd*, amely otromba rágalmakat közölt a pesti lappal szemben.⁴⁷ Az egyéb német nyelvű lapok közül a *Bácskaer Boteban* olvasható egy válasz az *Ungarischer Lloyd* főszerkesztőségének címezve. Alapját a pesti lapban megjelenő, az egyetlen Deák-párti szerb orgánum, a *Srbski Narod* elleni kirohanások és rosszindulatú valótlan állítások képezik.⁴⁸

Küzdelem a fennmaradásért

A lap első nagy átalakítására 1872 októberében került sor. A tervezett reformokat a szerkesztőség több felhívásban tudatta az olvasókkal.⁴⁹ Céljük az volt, hogy az *Ungarischer Lloyd* megközelítse a nagy európai lapok színvonalát. A lap immár számozott oldalakkal, reggeli és esti kiadásában egyaránt háromhasábos tördeléssel, nagyobb formátumban és több oldalon jelent meg, amit a tematika kibővítése indokolt. Szembetűnő változás, hogy az első oldalról eltűntek a hatalmas tőzsdei táblázatok; ezeket egy-két hosszabb cikk és a tárca váltotta. A híranyag tagolásában megjelentek az „Inland”, az „Oesterreich” és az „Ausland” rovatok, azaz az Auszriával kapcsolatos közleményeket mind a bel-, mind a külpolitikai tudósításoktól külön kezelték. A külföldi hírek szerkesztésekor főleg az alábbi lapokra hivatkoztak: *Kölner Zeitung*, *Journal des Debates*, *Opinion Nationale*, *Liberté*, *Journal de Paris*, *Temps*, *Preßburger Zeitung*, *Temesvarer Zeitung*, *Neues Wiener Tageblatt*, *Bohemia*, *The Bee*, *Daily News*. Az újságnak rendszeres vidéki tudósítói voltak, és eredeti beszámolókat közölt a legtöbb európai nagyvárosból is. Heti rendszerességgel jelent meg keddenként oktatási melléklet (*Unterrichts-Zeitung*), és a mezőgazdasági, ipari, közlekedési és honvédelmi kérdéseknek ugyancsak heti gyakorisággal jutott tematikus oldal. Szintén újdonságnak számított a Dux Adolf és Silberstein Adolf által vasárnaponként megjelenő kulturális melléklet, a *Zeitung für Kunst, Theater und Literatur*.⁵⁰ A tárcarovatának a *Pester Lloyd*hoz hasonlóan a legjobb erőket igyekezett megnyerni. A gazdasági rovatokat a „Volkswirtschaftlicher Theil” fogta össze a 9–11. lapokon, majd a szórakoztató rész és a hirdetések zárták az újságot a 12–16. lapon. Az új struktúrában a folytatásos regény az esti kiadás helyett a reggeliben jelent meg, általában a hirdetési oldalak alján, a 13–14. lapon. Néha az újság még rendkívüli

⁴⁵ UL. (A.) 1868. szeptember 15. 215. sz. 1.

⁴⁶ UL. 1870. október 25. 258. sz. melléklet.

⁴⁷ UL. 1873. december 23. 294. sz. 1.

⁴⁸ UL. 1873. augusztus 6. 181. sz. 5.

⁴⁹ *An unsere Leser.* = UL. (A.) 1872. október 14. 236. sz. 1. Ennél jóval bővebb: *An unsere Leser.* = UL. 1872. december 15. 291. sz. 7.

⁵⁰ Ez 1873 július végétől átkerült az esti kiadásba. Az utolsó szám 1873. október 11-én jelent meg. 234. sz. esti kiadás. Utána a kulturális jelleg egyre jobban eltűnik a lapból.

melléklettel is jelentkezett plusz négy oldalban. Hétfőn nem volt reggeli kiadás, csak esti. Ebben az időszakban a lap – saját közlése szerint – 15 000 példányban jelent meg.⁵¹ Ez a lendület azonban csak néhány hónapig tartott, majd 1873-ban állandósult a 10–12 oldalas lapszám. Az esti kiadás nemritkán csak két oldalt tett ki, négy oldalon csak hétfőn jelent meg a lap, mikor nem volt reggeli kiadás.

Az újság arculatának átalakítása nem volt véletlen: az impresszumadatok tulajdonosváltásra utalnak. A lapot immár a „Guttenberg-Zeitungs-Verlags-Gesellschaft” / Guttenberg Hírlapkiadó Társaság jegyezte 1874-ig. Ez a Franko-Magyar Bank érdekkörébe tartozó társaság adta ki a Neues Pester Journalt is, nem utolsósorban azért, hogy a már adott Lloyd-mintára egy nyereséges üzleti vállalkozáson túl saját érdekcsoportjuk is megfelelő képviselőhöz, befolyáshoz jusson a honi sajtóban.⁵² A szerkesztői és kiadói funkciókat Rothfeld és Weizkircher mellett Dr. Waldstein Pál látta el. Ez 1873 elejétől tovább módosult: főszerkesztőként Rothfeld és Waldstein mellett megjelent – ha rövid időre is – Halász Imre (1841–1918)⁵³ neve. A lap felelős szerkesztője változatlanul Weizkircher maradt. A változások sora a nyomdát sem hagyta érintetlenül: 1873 nyarán a lap átkerült a Légrády Testvérektől a Deutsch Testvérekhez.⁵⁴ Szeptemberben ismét módosultak a tulajdonosi viszonyok: H. Rechnitz és Dr. L. Rosenberg jegyezték a lapot.⁵⁵ Októbertől újra megjelent Waldstein neve kiadóként.⁵⁶ A kiadóhivatal október folyamán elköltözött a Göttergasse (Bálvány utca, később Október 6. utca) 9. alól a Két sas utca 14. alá, ahol a szerkesztőség is működött.⁵⁷

Az 1874. év sem szűkölködött változásokban: a kiadó maradt Waldstein, de a nyár folyamán nyomdát váltott a lap. Az újságot J. Wilckensnél nyomtatták, aki magát

⁵¹ Vö: UL. 1872. december 19. 294. sz. 1.

⁵² Vö. UJVÁRI Hedvig: *Das Neue Pester Journal. Die Geschichte Des Blattes von den Anfängen bis 1878.* = Magyar Könyvszemle (119.) 2003. 241–252.

⁵³ Az UL. 1873. évi 35. számától (esti kiadás) azonban már eltűnik a neve. A jogvédett Halász Imre (1841–1918) Kemény Zsigmond alatt, 1865-ben került a *Pesti Napló*hoz, majd írt a Pompéry-féle *Magyarországnak* is. Lónyay Menyhért pénzügyminiszter fogalmazójaként is dolgozott, majd Falk Miksa hívására a *Pester Lloyd* főmunkatársa lett, vezércikkeit (H) szignóval jelentette meg. 1871-től Andrássy Gyula a miniszterelnökségi sajtóiroda vezetését bízta rá; ezt a feladatot 1872 végéig látta el, utána került kapcsolatba az *Ungarischer Lloyd*dal. Szinnyei mellett I. HALÁSZ Imre: *Egy letűnt nemzedék.* Bp. 1911. Nyugat.

⁵⁴ 1873. július 21-én a 167. szám esti kiadásában már ez áll: „Druck von Gebrüder Deutsch, Pest-Wiener lit.-art.-Anstalt”. (Majd néhány hónap múlva ez rövidül „Gebrüder Deutsch”-ra.

⁵⁵ UL. 1873. szeptember 21. 217. sz. Mind Rosenberg Lajos pesti ügyvéd, mind Rechnitz Henrik a bank részéről került kapcsolatba a lappal. Az utóbbi korábban az 1867-ben alakult Budai Közúti Vaspálya Társaság „vezénylő igazgatója” volt. L. http://www.bkv.hu/de/die_geschichte_der_bkv/die_geschichte_der_bkv_ag_1_teil (2011. 09. 12.)

⁵⁶ UL. (A.) 1873. október 6. 229. sz.

⁵⁷ UL. (A.) 1873. október 6. 229. sz. A lap fejlécében viszont Schwarzaedlergasse (Fekete sas utca) 14. szerepel. A következő számtól kezdve ez az elírás rendeződik.

elsősorban mint a *Független Polgár* című lap társtulajdonosát aposztrofálta.⁵⁸ Ez is kérészerűtül vállalkozásnak bizonyult azonban: a tél már Hornyánszky Viktor nyomdájában érte az újságot.⁵⁹

A hírlap utolsó metamorfózisa 1875. szeptember 1-jével vette kezdetét. Nagy újságforma, öthasábos tördelés, az előfizetői díjak átmeneti csökkenése, a hatalmas tőzsdei táblázatok visszatérése az első oldalra, halvány tárcarovat és a folytatásos regény eltűnése a legfőbb ismérvek. A szerkesztőség az olvasók panaszai miatt döntött a nagy újságforma visszaállításával mellett.⁶⁰ Ugyanebben a beharangozó írásban közölték az előfizetőkkel, hogy az anyag tömörítése végett megszűnik a lap esti kiadása, de helyette heti két mellékletet – szépirodalmi vasárnap, mezőgazdaságit hétfőn – kívánnak megjelentetni. Néhány nappal később azonban olvasói kérésre visszaállították az esti kiadást is, és heti egy mellékletet ígértek változatlan előfizetői áron.⁶¹ A vég 1876 márciusában érte utol az *Ungarischer Lloyd*ot. Egy néhány soros közleményben arról értesítették előfizetőiket, hogy a *Pester Lloyd*dal kötött megállapodás értelmében az előfizetés lejártáig a *Pester Lloyd* példányait kapják kézhez. Ezzel az *Ungarischer Lloyd* mint napilap megszűnt, és hetilapként jelent meg minden hétfőn. Mindkét lap kiadóhivatala a Dorottya utca 14.-ben volt, az *Ungarischer Lloyd* szerkesztősége azonban maradt a Két sas utcában.⁶²

A fennmaradásért folytatott küzdelemben érdemes még egyszer visszatérni a példányszámok kérdéséhez. A kiegyezést követő időszakban a magyar politikai napilapok száma nem maradt el az európai átlagtól, de a példányszámok kedvezőtlenebbül alakultak: a magyar nyelvű hírlapok előfizetőinek száma alig haladta meg a tízezer főt.⁶³ Magyarázható ez Pest-Buda kétnyelvűségével, a német nyelvű polgárság túlsúlyával, valamint a német nyelvnek a gazdasági életben betöltött szerepével. A külföldi, főleg a bécsi és a magyarországi német nyelvű sajtótermékek kétszer-háromszor voltak kelendőbbek a magyar nyelvűeknél. Míg 1875-ben 2 millió magyar nyelvű politikai lappéldány, addig a német nyelvűekből 5,5 millió jutott el az előfizetőkhez.⁶⁴ A vezető német lap, a kormány félhivatalos orgánuma a *Pester Lloyd* (1854–1945) volt, de rövid ideig életképesnek bizonyult a belőle kivált konzervatívabb, de lényegében azonos szerzőgárdával dolgozó *Ungarischer Lloyd*, valamint

⁵⁸ A váltás nem volt teljesen zökkenőmentes, ezért a lapban az olvasók elnézését kéri az elmaradt mellékletért. Vö. UL. 1874. július 1. 150. [147.] sz. 1. (A lap számozása hibás: az első oldalon Nr. 150, de a lapon belül Nr. 147. szerepel. Az utóbbi a jó.) Wilckens hirdetését a *Független Polgárral* kapcsolatban l. UL. 1874. szeptember 30. 222. sz. 5.

⁵⁹ UL. 1874. november 22. 269. sz.

⁶⁰ *An unsere geehrten Abonnenten!* = UL. 1875. december 1. 199. sz. 2.

⁶¹ UL. (A.) 1875. szeptember 7. 204. sz. 1. Egy utalás szerint ez az illusztrált melléklet a *Der Hausfreund* ('Házibarát') címet viselte. Vö. UL. 1875. október 13. 234. sz. 1.

⁶² UL. (A.) 1876. március 13. 59. sz. 1.

⁶³ Vö. *A magyar sajtó története. II/2. 1867–1892.* Szerk.: KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla. Bp. 1985. Akadémiai Kiadó.

⁶⁴ *A magyar sajtó története i. m.* (63. jegyzet) 38–39. *A Hon* előfizetői száma négyezer, a *Pesti Napló*é háromezer körül mozgott.

a kérészéletű balközép orientáltságú *Neuer Freier Lloyd*⁶⁵ (1869–1872) is. Az igazi és tartós konkurenciát Falk lapjának azonban a *Neues Pester Journal* (1872–1925) jelentette, amely a példányszám tízezer fölé emelkedésével egy évtized alatt millióssá tette alapítóját, Bródy Zsigmondot, a *Pesti Napló* korábbi munkatársát.⁶⁶ Azonban megjelenésekor az új laptárs, az *Ungarischer Lloyd* visszavetette a Lloyd-társulat lapjának eladási adatait: az addigi nyolcezres előfizetői szám, bár csak rövid időre, de hatezer körülire apadt. 1869 után a *Pester Lloyd* értékesítése megugrott: 1869 tavaszán már kilencezer, 1870 februárjában már tízezer példányban fogyott naponta, majd 1871-től lényegében évtizedekre állandósult a 12 ezres példányszám. Ehhez képest az *Ungarischer Lloyd* a kezdeti időszaktól eltekintve nem tudott lépést tartani a laptárssal: tízéves fennállása során a három-ötezer közötti példányszám tekinthető reálisnak. A *Neues Pester Journal* megjelenésével átrendeződött a kép, de még így is ez a három német nyelvű újság uralta 1873-ban a fővárosi napilapok egész piacát. Mögöttük a magyar nyelvű lapokat illetően – a *Budapesti Közlönyt* leszámítva – a *Hon*, a *Pesti Napló*, tőlük kissé leszakadva a *Reform* és a *Fővárosi Lapok* (háromezer alatt) eladott példányszámai jelentősek.⁶⁷

Irodalomközvetítés az Ungarischer Lloydban

Az új hetilapnak a tárcarovat és a folytatásos regény terén is fel kellett vennie a versenyt a *Pester Lloyd*dal, hiszen főszerkesztői tevékenysége idején Falk Miksa nagy hangsúlyt fektetett ezeknek a részeknek az igényes szerkesztésére is.⁶⁸ A tárcarovat szerzőit illetően azonban a két lap esetében nincs éles elkülönülés, a nagyobb nevek – Hevesi Lajos, Schlesinger Zsigmond, Silberstein-Ötvös Adolf, Sturm Albert, Deutsch Ignác, Dux Adolf – mindkét lapban feltűntek. Az *Ungarischer Lloyd* reggeli kiadása, főleg a kezdeti időszakban, gyakran közölt két tárcát. A lap kulturális fénykorát 1872 és 1873 októbere között élte, mikor vasárnaponként megjelent a *Zeitung für Kunst, Theater und Literatur* című tematikus melléklet, Dux Adolf és Silberstein Adolf szerkesztésében.⁶⁹ 1873. július végétől ez azonban átkerült az esti kiadásba, majd

⁶⁵ L. UJVÁRI Hedvig: *Tulajdonosváltások és hangsúlyeltolódások a tulajdonosi szerkezetben a Neuer Freier Lloyd (1869–1872) fennállása során.* = Magyar Könyvszemle (125.) 2009. 488–492.

⁶⁶ A sikerhez hozzájárult egy nyomdavasárlás is. A nyomda a kiadóvállalattal együtt Hungaria Buchdruckerei und Verlagsverein / Hungaria könyvnyomda és kiadó vállalat név alatt futott 1876-tól. Egy újabb német nyelvű, immár illusztrált napilapot (*Neues Politisches Volksblatt*) is indítottak a következő évben. Vö. UJVÁRI: *i. h.* 2003. (53. jegyzet) és KÚTFALVI: *i. m.* (8. jegyzet) 9–16.

⁶⁷ Vö. BALOGH János Mátyás: *Napilapok és pénzintézetek kapcsolata a dualizmus korában. A Gutenberg Hírlapkiadó Társaság.* = Médiakutató 2007. 2. sz. 73–92.

⁶⁸ Részletesen l. UJVÁRI, Hedvig: *Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1875. II.* = Magyar Könyvszemle (117.) 2001. 318–331.

⁶⁹ Silberstein 1872-ben a *Pester Lloyd* melléklapját, az *Ungarische Illustrierte Zeitung*ot szerkesztette, amely azonban év vége felé már megszűnőfélben volt. Vö. UJVÁRI Hedvig: *Ein Beiblatt des Pester Lloyd: die Ungarische Illustrierte Zeitung.* = Magyar Könyvszemle (121.) 2005. 80–91.

negyedévre rá megszűnt. Utána maradt a tárca, a folytatásos regény és az apró hírek a „Theater, Kunst und Literatur” rovatban. 1875 vége felé a folytatásos regények közlése is megszűnt, a vonal alatt pedig csak kis híreket (Kleine Mittheilungen) hozott a lap.

A tárcarovat egyik legtermékenyebb szerzője Dux Adolf volt. Elsősorban színházzal, színjátszással, irodalommal kapcsolatos írásokat jelentetett meg, de számtalan rövidebb cikket hozott tőle a lap a napi újdonságok rovatban is. Az első években Hevesi Lajos is sokszor jelentkezett pesti levelekkel (Pester Briefe). A lapnak rendszeres bécsi levelezője is volt Schlesinger Zsigmond személyében, aki 1867–1873 között tett közzé számtalan írást „Aus Wien” címmel. A bécsi hírek ezután „Salamander” szignóval jelentek meg, beleértve az 1873-as világiállításról szóló tárcákat is (Ausstellungsbriefe), majd 1874-ben „Wiener Briefe” címmel közölték a császárvárosról szóló írásokat. A világiállításról Sturm Albert is írt „Weltausstellung” címmel, majd 1875-ben ismét jelentkezett a főváros életét bemutató tárcákkal. Silberstein Adolf filozófiai tárgyú leveleket, színjátszással, az 1848 utáni magyar irodalommal és a magyar népköltéssel kapcsolatos írásokat, valamint Budapest életét bemutató tárcákat adott közre. Az utóbbi témakörben számtalan írás jelent meg „xy” szignóval is. Az újságírókon kívül tudósoktól is megjelentek írások a vonal alatti részben: Keleti Gusztáv, Henszlmann Imre, Vámbéry Ármin és az oktatási kérdéseket tárgyaló Schwicker János Henrik, aki a mellékletként megjelenő „Unterrichtszeitung” szerkesztője is volt, egyaránt publikáltak a lapba. Orvosok is többször adtak közre sorozatokat, így például az emberi bőrről és az elmebetegségről. A magyar irodalmi életből a tárcarovatban Toldy István drámaíró és publicista, valamint Jókai neve tűnik fel; az utóbbi nevével fémjelzett írások egy kivételével azonban fordítások, átvételek.⁷⁰ Egy-egy írás erejéig a Wohl nővérek (Stefánia és Janka) is feltűntek a lap hasábjain.

Német nyelvterületről több szépíró – Ferdinand Kürnberger, Hieronymus Lorm, Karl Emil Franzos, Ada Christen, P. K. Rosegg – volt az *Ungarischer Lloyd* tárcarovatának állandó szereplője eredeti írásai vagy folytatásokban közölt novellái révén. A *Lloyd* szerkesztői a német sajtót is rendszeresen szemlézték, ezt mutatja a számtalan átvett tárca. Főbb német nyelvű forrásuk az *Europa*, a *Presse*, a *Gegenwart*, az *Ausland*, a *Weiner Abendpost*, az *Augsburger Allgemeine Zeitung*, valamint a *Magazin für die Literatur des Auslandes* volt. Angol nyelvű lapokból ritkábban vettek át írásokat; ekkor főleg a *Saturday Review*-ra és az *Edinburgh Review*-ra támaszkodtak.

⁷⁰ Eredeti: *Die Keller der österreichischen Nationalbank*. = UL. (A.) 1872. november 13. 261. sz. 1–2. Bécsi keltezésű. (A címlapon Nr. 263. szerepel, ami téves, de a lap belsejében jó a számozás.) Fordítások, átvételek: *Petőfi*. = UL. (A.) 1873. január 2. 1. sz. (Hon); *Was wird aber nach der Auferstehung sein? Erzählung von Moriz Jókai*. = UL. (A.) 1874. január 26. 20. sz. 1–2. (Üstökös); *Bei Bismarck*. (Nach dem Hon.) = UL. (A.) 1874. március 3. 50. sz. 1–2. (Hon); *Ungesprochene Toaste*. = UL. 1875. október 11. 232. sz. 1. Szerkesztőségi megjegyzés: „Diese Causerie von Moriz Jókai ist mitgetheilt in der jüngsten Nummer der – »Neuen Freien Presse«”. *Aus deutschen Abgeordnetenkreisen*. *Von M. Jókai*. = UL. (A.) 1874. március 13. 59. sz. 1. (Forrásmegjелеlés nélkül.) Moriz Jókai: *Das Andenken der Märtyrer*. (Gelegenheitsgedicht zu der am 1. November im Kerepeser Friedhof stattfindenden Enthüllung des Grabmonuments der „neun Märtyrer“.) = UL. 1870. október 30. 263. sz. 2.

A *Pester Lloyd*hoz hasonlóan az *Ungarischer Lloyd* is rendszeresen adott közre folytatásos regényeket, de irodalmi anyagában nem tudta megközelíteni Falk lapját, amely a vizsgált időszakban egymás után közölte Jókai Mór és Jules Verne legújabb alkotásait. A lap indulásakor a francia Ernest Feydeau⁷¹ egy művének folytatásos közlését kezdte meg az esti kiadásban, majd hamarosan közreadott két Verne-regényt, bár mint láttuk, jogi bonyodalmaktól nem mentesen.⁷² A francia irodalomból még Paul Féval⁷³ egy műve jelent meg, valamint George Sand „Malgré tout”⁷⁴ című regénye, illetve több prózai munka szerzői megjelölés nélkül.⁷⁵ Az angol irodalomból szintén szívesen merített a lap. Wilkie (William) Collins⁷⁶ neve fordul elő a leggyakrabban, de kedvelt kortárs írónóktól, így Ellen Woodtól⁷⁷ és Mary Elisabeth Braddontól⁷⁸ is vettek át népszerű regényeket. A kortárs szerzők közül még Anthony Trollope,⁷⁹

⁷¹ *Die Rechte des Herzens*. Roman einer jungen Frau. Aus dem Französischen des Ernest Feydeau. 1867. december 27. és 1868. február 13. között.

⁷² *Die Reise zum Mittelpunkt der Erde*. Nach dem Französischen des Jules Verne. Kezds: UL. 1868. március 11. 65. sz. A másik Verne-regény: *Die Reise um den Mond*. A közlés beharangozása és kezdete: UL. 1869. december 17. 292. sz. A szerkesztőség nem mulasztotta el olvasóival közölni, hogy a kiadóval kötött szerződés értelmében a lap birtokolja Magyarországon a kizárólagos fordítói jogot: „ein mit dem Verleger abgeschlossener Vertrag sichert uns für ganz Ungarn das alleinige und ausschließliche Recht der Uebersetzung.”

⁷³ *Chevalier Fortunio*. Nach dem Französischen von P. Féval. Kezds: UL. (A.) 1870. július 13. 157. sz.

⁷⁴ A közlést a lap így harangozta be: „In den ersten Tagen des neuen Jahres beginnen wir in unserem Abendblatte mit der Veröffentlichung des neuesten Romans der George Sand: ‚Malgré tout’ in einer von der Verfasserin autorisirten Uebersetzung. Der Name der berühmten Dichterin würde allein hinreichen, um das Interesse der Leser für ihr neuestes Werk wachzurufen; doch wir können hinzufügen, daß »Malgré tout« einer der der spannendsten Künstler-Romane und mit jener hinreißenden Gluth und Schwunghaftigkeit geschrieben ist, durch welche sich die hervorragendsten Meisterwerke der Sand auszeichnen. Wir hegen somit die Ueberzeugung, daß wir mit der sorgfältig ausgeführten Uebertragung dieses Romans unseren Lesern eine interessante Lektüre bieten.” = UL. 1870. december 18. 303. sz. 2., majd többször megismételték. Kezds: UL. (A.) 1871. február 8. 31. sz.

⁷⁵ *Moderner Orcus*. Roman nach dem Französischen. Kezds: UL. (A.) 1869. december 30. 298. sz.; *Der Preis des Goldes*. Pariser Sittenbild aus der Zeit des zweiten Kaiserreichs. Nach dem Französischen. Kezds: UL. (A.) 1871. december 23. 294. sz.; *Miß Sprühfeuer*. Humoreske aus dem Französischen. Kezds: UL. 1875. április 27. 95. sz.

⁷⁶ *Der Findling*. Von Charles Dickens und Wilkie Collins. Kezds: UL. (A.) 1868. szeptember 2. 205. sz. Collins Dickens munkatársa volt annak *Households Words* című családi lapjánál, valamint *A Message from the Sea* című drámájánál. Collins további német fordításban megjelent regényei: *Eie Ehe in Schottland*. Nach Wilkie Collins. Kezds: UL. (A.) 1870. október 21. 240. sz. és *Fräulein und Frau?* Roman in zwölf Bildern. Nach Wilkie Collins. Kezds: UL. 1873. szeptember 18. 214. sz. (Kétszer kezdik: a 215. számban is!).

⁷⁷ HEREFORD, Anna: *Das Gespenst auf Schloß Chandos*. Nach dem Englischen der Mr. Wood. Kezds: UL. (A.) 1869. június 11. 131. sz., valamint: *Um's Leben*. Roman aus dem Englischen der Mrs. Wood. Kezds: UL. (A.) 1871. április 15. 86. sz.

⁷⁸ *Die Lady*. Aus dem Englischen der M. E. Braddon. Kezds: UL. (A.) 1870. április 29. 97. sz..

⁷⁹ *Der Erbfluch*. Roman nach dem Englischen des A. Trollope. Kezds: UL. (A.) 1871. október 17. 238. sz.

Yates⁸⁰ és James Payn⁸¹ nevével lehet találkozni. Az angol fordítások esetében is gyakoriak a szerző megnevezése nélkül közölt regények.⁸² Eredeti német nyelvű epikai művek a tárcaszerző Baccioccótól,⁸³ Emilie Pleskottól⁸⁴ és nem utolsósorban Friedrich Spielhagentól⁸⁵ olvashatók a lapban.⁸⁶

Zusammenfassung

Die Geschichte des *Ungarischen Lloyd* (1867–1876) ist mit der seines Konkurrenten, dem *Pester Lloyd* (1854–1945), engstens verbunden. Er wuchs aus dem *Pester Lloyd* heraus, und als er nach einem Jahr seines Bestehens die Segel streichen musste, wurden seine Abonnenten 1876 vom *Pester Lloyd* übernommen. Das neue Tageblatt, das sich selbst gerne als politisch-kommerzielles Organ bezeichnete, wollte auch auf dem Terrain der Feuilletons und der Fortsetzungsromane dem *Pester Lloyd* gewachsen sein. Beim letzteren Organ erfolgte diesbezüglich unter der Ägide von Max Falk ein qualitätsmäßiger Wandel. Bezüglich der Feuilletonautoren ist kein gravierender Unterschied zwischen den beiden Blättern festzustellen, die bedeutenden journalistischen Kräfte – u.a. Ludwig Hevesi, Sigmund Schlesinger, Adolf Silberstein, Albert Sturm, Ignaz Deutsch, Adolf Dux – waren in beiden Organen präsent. Der kulturelle Höhepunkt des Blattes lag zwischen 1872 und Oktober 1873, da in dieser Etappe jeden Sonntag die thematische Beilage *Zeitung für Kunst, Theater und Literatur* unter der Redaktion von Adolf Dux Adolf und Adolf Silberstein erschien. Das Eingehen des *Ungarischen Lloyd* erfolgte im März 1876. In einer kurzen Mitteilung wurde den Pränumeranten mitgeteilt, dass infolge einer Vereinbarung mit dem *Pester Lloyd* die Leserschaft das Tageblatt der Handelsgesellschaft erhalten wird. Damit hörte der *Ungarische Lloyd* auf, als Tageblatt zu fungieren, erschien aber jeden Montag als Wochenblatt.

⁸⁰ *Herrenloses Gut*. Roman nach dem Englischen des Yates. Kezdés: UL. (A) 1872. április 20. 91. sz.

⁸¹ *Wie der Vater, so der Sohn*. Roman von James Payn. Aus dem Englischen von Dr. Emil Lehmann. Kezdés: UL. (A) 1872. július 4. 151. sz.

⁸² *Ein Dämon*. Nach den Aufzeichnungen eines englischen Arztes. Kezdés: UL. (A) 1868. február 14. 41. sz. – *Nummer Sieben im „fliegenden Drachen“*. Novelle aus dem Englischen. Kezdés: UL. 1873. október 10. 233. sz. – *Mein Vetter Treflyan*. Aus dem Englischen. Kezdés: UL. 1874. május 17. 112. sz. – *Ellen Maynard*. Aus dem Englischen übersetzt von Heinrich Pleskott. Kezdés: UL. 1875. február 21. 42. sz. – Továbbá: „In den nächsten Tagen beginnen wir mit der Mittheilung eines neuen fesselnden Romans aus dem Englischen: »Blinde Liebe«, vom Verfasser des Romans: „Sie ist roth, wie eine Rose“. = UL. 1871. június 1. 127. sz. Kezdés: UL. (A) 1871. június 22. 141. sz.

⁸³ BACCIOTTO, F. A.: *Stille Gewalten*. Novelle. Kezdés: UL. (A) 1869. december 15. 286. sz.

⁸⁴ *Wie ein Stolzes Herz sich rächt*. Von Emilie Pleskott. Kezdés: UL. 1873. január 5. 4. sz., valamint *Der Dichter Olaf*. Novelle von Emilie Pleskott. Kezdés: UL. 1873. november 26. 272. sz.

⁸⁵ „*Ultimo*.“ Von Friedrich Spielhagen. Kezdés: UL. 1873. március 23. 69. sz.

⁸⁶ A kevésbé ismert szerzők közül: BYR, Robert: *Zwischen zwei Nationen*. Kezdés: UL. (A.) 1868. március 28. 77. sz. – *Angeboren*. Original Roman von Harnecker (Ludwig Heinrich). Kezdés: UL. 1873. január 11. 8. sz. – *Schicksal und Schuld*. Roman von Stanislaus Graf Grabowski. Kezdés: UL. 1873. május 30. 124. sz.

KERESZTY ORSOLYA

***A Nő és a Társadalom* című folyóirat (1907–1913)
működésének történetéhez***

A 19. század második felében Magyarországon egyre több olyan szervezet alakult, amely a felnőtt nők művelődését, szabadidős tevékenységét segítette, vagy egyszerűen csak alkalmat adott nekik a közös gondolkodásra. Lényeges, hogy ezek a szervezetek társadalmi osztály és felekezet szerint (esetenként érdeklődési kör szerint is) erősen differenciáltak voltak. A korabeli nőmozgalmi törekvések bázisaként működő Feministák Egyesülete (FE) 1904-ben alakult meg, Schwimmer Róza és Glücklich Vilma vezetésével, kiválva a Nőtisztviselők Országos Egyesületéből (NOE). Az utóbbi elsősorban a tisztviselők munkaerő-piaci érdekeit képviselte, később bővítve törekvéseit a választójogért folyó harccal is. A Feministák Egyesülete ezzel szemben általános és legfontosabb célként a nők¹ választójogának kivívását fogalmazta meg, de hangsúlyos szerepet kapott a nők gimnáziumi és egyetemi képzésének engedélyezéséért, majd kiterjesztéséért folyó küzdelem, az anya- és csecsemővédelem, a nővédelem és a női munka elősegítése is.²

A vizsgálódást jelentősen nehezíti, hogy a korszak vonatkozó forrásainak nagy része a New York Public Libraryben található. Ennek oka, hogy a magyarországi feminista mozgalom egyik korabeli vezető személyisége, Schwimmer Róza,³ miután 1921-ben elhagyta Magyarországot, és az Egyesült Államokba költözött, odaszállította a maga és a Feministák Egyesületének teljes levelezését, naplóját, feljegyzéseit, könyveit és jegyzeteit. Ez a Rosika Schwimmer Collection a könyvtár kéziratári részében mintegy 600 dobozt jelent; ezt egészítik ki a kapcsolódó gyűjtemények anyagai.⁴

* A kutatás az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Itt minden nőt értve alatta, vallási, nemzetiségi, társadalmi osztályhoz való tartozástól függetlenül.

² A két egyesületről, megalakulásukról, működésükről részletesen I. ZIMMERMANN, Susan: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn in der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Bécs, 1999. Promedia Verlag-Napvilág.

³ Schwimmer Róza (1877–1948) a magyarországi feminista mozgalom egyik vezető alakja, a nemzetközi nőmozgalom elismert képviselője, a Feministák Egyesületének alapítója (1904), *A Nő és a Társadalom* főszerkesztője (1907–1913).

⁴ Az utóbbi években több alkalommal volt lehetőségem kutatást folytatni a New York Public Library kéziratárában: 2008. szeptember (OTKA), 2010, 2011 (Bolyai-ösztöndíj). A szövegben a jelölést I. New York Public Library Schwimmer Rosa Collection Mss Col 6398 (NYPL RSP Mss Col 6398).

A Feministák Egyesülete vezetői hamar felismerték, hogy konkrét céljaik eléréséhez, valamint általánosabb és alapvetőbb tevékenységükhöz, a nők mozgósításához szükség van egy periodikára.⁵ *A Nő és a Társadalom* a Feministák Egyesületének és a Nőtisztviselők Országos Egyesületének a hivatalos havi lapjaként indult 1907-ben. Előzményének a *Feminista Egyesület Értesítője* tekinthető, melyet 1906/1907-ben adtak ki Glücklich Vilma szerkesztésében.⁶ A Feministák Egyesülete mellett a Nőtisztviselők Országos Egyesülete is hivatalos közlönyének fogadta el az 1907-ben induló *A Nő és a Társadalmat*.⁷ A vállalkozás sikerét nemcsak az hivatott garantálni, hogy a kiadó munkatársai leginkább az egyesület tagjai körül kerültek ki, hanem az is, hogy a folyóirat egy „magas színvonalon álló, általános női érdekeket szolgáló” lap lesz. A szerződés szerint a tagdíjmelés fejében a NOE tagjai is megkapták a lapot, melyből értesülhettek az egyesületet érintő aktuális történésekről. Nem csak tartalmilag történt megosztás a két egyesület között: a lapkiadó társaság alapszerződése értelmében a vállalat jövedelméből is fele-fele arányban osztozott a két egyesület.⁸

A lap alapításával egyidőben létrejött A Nő és a Társadalom Kiadóhivatal is, mely az Andrassy út 83. alatt működött (míg a szerkesztőség a Nefelejts utca 41.-ben), Szirmai Oszkárné elnökle mellett. Schwimmer Róza 1906-ban, egy évvel a hivatalos kezdet előtt már körvonalazta a készülő lap célját:

„január 1.-én szaklap indul a magyar nőmozgalom elvi irányítására, ismertetésére és támogatására. A kiadóvállalat megbízott a lap szerkesztésével. A feladattal azt a felelősséget vállaltam, hogy lapunkat úgy a magyar nőmozgalom gyakorlati és ideális szellemében vezetem, mint azt, hogy a legmagasabb irodalmi színvonalra helyezzem. Felelősségteljes kötelességemet természetesen csak akkor teljesíthetem, ha a nőmozgalom elveit támogató szakíróink érdeklődnek a lap iránt és munkájukkal felkarolják.”⁹

Ekkor a cím még kérdéses volt, hosszú egyeztetések és viták folytak róla. A Feministák Egyesületének bizottsági ülésein több lehetséges megoldás is született: *Nőmozgalom* (a nagygyűlés nem fogadta el), *A Nő Szava*, *A Nők Szava* (az utóbbi kettő kapta a legtöbb szavazatot), bár a ‘szava’ szó miatt ellenvetés támadt, mert túlságosan rímelve a *Népszavával*.¹⁰ Schwimmer Róza a hasonlóság miatt egyértelműen az utóbbi kettő elvetése mellett foglalt állást: „esdve kérem Magukat, ejtsék el a »Nő szava« v. »Nők szava« címet. Nő szava = traccs. Nők szava = locsogás. Nem szavakról és szavakért folyik a mi küzdelmünk.”¹¹ A felmerült ötletek helyett

⁵ Egy lap indításának tervét már rögzítette a Feministák Egyesületének 1905. évi rendes közgyűlésén elfogadott alapszabály módosítása is. MOL P 999. 1. d. 1. t.

⁶ KÉRI Katalin: *Hölgyek napernyővel*. Pécs, 2008. Pro Pannonia, 32.

⁷ *A Nőtisztviselők Országos Egyesületének jelentése a IX-ik rendes közgyűlésén*. = *A Nő és a Társadalom* (a továbbiakban: NT.) 1907. 5. sz. 90.

⁸ *I. h.* (7. jegyzet).

⁹ Schwimmer Róza feljegyzése az induló folyóiratról. 1906. NYPL RSP Mss Col 6398. 8. doboz.

¹⁰ Grossmann Janka Schwimmer Rózának. Bp. 1906. NYPL RSP Mss Col 6398. 9. doboz.

¹¹ Schwimmer Róza levele a Feministák Egyesületének. Schwerin, 1906. szeptember. NYPL RSP Mss Col 6398. 10. doboz.

a ‘mozgalom’ szót ajánlja, a leglényegesebb elemnek azonban azt tartja, hogy ne rímeljen a *Népszavára*. A címről sokáig nem tudtak megegyezni;¹² felmerült még megoldásként többek között az *Uj irány*, *Hírnök*, *Hírharsona*, *Csillag*, *Hold*, *Küzdelem*.¹³ A későbbi cím, *A Nő és a Társadalom* a feljegyzések szerint egy évvel a lap indulása előtt merült fel először: „A vajúdás utolsó stádiumában vagyunk. Reméljük, műtét nélkül fog megszületni *A Nő és A Társadalom*, vagy tudom is én micsoda, és hogy nem lesz szörnyszülött.”¹⁴ A címről rögtön az első szám szerkesztőségi állásfoglalásában reflexió is született: eszerint a cím paradoxon, hiszen a „nő” is része a társadalomnak, nem képzelhető el önálló entitásként: „Tulajdonképpen szószaporítás. Hiszen a társadalom testének elválaszthatatlan része a nő, helytelen, hibás összetétel tehát: a nő »és« a társadalom.”¹⁵

A folyóirat stratégiailag is nagyon fontos volt az önmagát szervezettséggel, öntudatossággal és művelődési vágygal jellemző korabeli feminista mozgalom számára, mely túlhaladván „az első és legnehezebb stádiumot: a semmibe vevés korszakát”, megértette a társadalommal, hogy „a nők mozgalmát csak komolyan tárgyalhatják még az ellenségei is”. Ehhez elengedhetetlen volt egy saját folyóirat, mely „azt a szilárd alapot adja majd a magyar nőmozgalomnak, melyről igazságait korlátlanul hirdetheti, eszméit a maguk igazi ideális voltában ismertetheti. Erről az alapról védekezhet a rengeteg támadás ellen, eloszlathatja a minden akciója után felbukkanó tévedéseket és rendületlenül – mert független minden külső befolyástól – vezethet gyakorlati céljainak megvalósulása felé.”¹⁶

A feljegyzések alapján következtetni lehet arra, hogy a folyóirat igen széles körű kapcsolatrendszerrel rendelkezett. Pataj Sándor,¹⁷ az *Igazság* című lap főszerkesztője és kiadója¹⁸ azzal a kéréssel fordult 1906-ban Schwimmer Rózához, hogy „*A Nő és a Társadalom* című lapját, ha Önnek egészen mindegy, adja ki olyan formában, mint az *Igazság*”, azon okból, hogy hátha egyszer egyesülhet majd a két lap, vagy ugyanazt a tartalmat az *Igazság* című folyóiratban mellékletként is megjelentetheti.¹⁹ Később, 1912-ben egy Dirner Gusztáv által írt kéziratot kívánt átvenni *A Nő és a Társadalom* folyóirattól, melyet előzetesen – anyagi okok miatt – nem sikerült a szerzőtől megszereznie.²⁰

¹² Willhelm Szidónia Schwimmer Rózának. 1906. november 9. 10. doboz. NYPL RSP Mss Col 6398. 10. doboz.

¹³ Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. Bp. 1908. november 8. NYPL RSP Mss Col 6398. 10. doboz.

¹⁴ Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. Bp. 1906. november. NYPL RSP Mss Col 6398. 10. doboz.

¹⁵ *A Nő és a Társadalom*. = NT. 1907. 1. sz. 1–2. 1.

¹⁶ *I. h.* (15. jegyzet). Általános cél a nők jogi, politikai és társadalmi emancipációja volt, melynek első lépése az általános választójog kivívása volt.

¹⁷ Pataj Sándor (1863–1939) ügyvéd, író, a zombori *Igazság* című lap főszerkesztője.

¹⁸ Vö. Ispánovics Csapó Julianna: *Egy zombori folyóirat a 20. század elején*. = Magyar Könyvszemle (119.) 2003. 442–458.

¹⁹ Pataj Sándor Schwimmer Rózának. Zombor, 1906. december 3. NYPL RSP Mss Col 6398. 10. doboz.

²⁰ Pataj Sándor Schwimmer Rózának. 1912. március 6. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz.

A Magyar Királyi Gyermekmenhely levélben kérte hirdetésének megjelentetését.²¹ Nagy László, a Magyar Gyermektanulmányi Társaság elnöke elküldte a társaság meghívóját Schwimmer Rózának, hogy a lapban publikálják.²² A Magyarországi Munkások Rokkant- és Nyugdíjegylete egy hírt kívánt közzétenni a lapban, mely szerint az egyesületet közhasznú munkájáért állami aranyéremmel tüntették ki a nemzetközi balesetügyi és munkásjóléti kiállításon.²³ A *Társadalmi Múzeum* című folyóirat egyik rovatvezetője, Kelemen Nándor is szívesen együttműködött Schwimmer Rózával, felajánlva, hogy mint a törvényes munkásvédelmi és -biztosítási rovat vezetője szívesen szolgáltat *A Nő és A Társadalom*nak is adatokat.²⁴ Oppenheim Vilmos arról értesítette Schwimmer Rózát, hogy a *Komáromi Újság* és a *Csallóközi Lapok* szerkesztőjét megnyerte, munkájához ismertetéseket és néhány folyóiratszámot kért.²⁵ 1908-ban a *Női Élet* című lap szintén kéréssel fordult a folyóirathoz, hogy jelentessen meg egy rövid hírt a készülő számmal kapcsolatban.²⁶

Nemcsak társlapok és egyesületek kísérték figyelemmel a folyóirat működését, hanem számtalan, a korban meghatározó értelmiségi is. Miután Schwimmer Róza felkérte egy cikk megírására, Ritoók Emma azt válaszolta, hogy nem tudja, tudna-e megfelelő írni a lapnak: „Nagyon sokat szeretnék vitatkozni a lapjukkal és úgy gondolatban vitatkozom is.”²⁷ Undi Mariskától, a kor egyik vezető festőművésztől szintén kért írást Schwimmer Róza, sőt Undi később előadóként is szerepelt a Feministák Egyesületének a rendezvényein.²⁸ A lap beszámolt arról is, hogy Undi Mariska a II. kerületi Fehérkereszt Kórházban dolgozik egy freskón, mely megtekinthető a helyszínen.²⁹

Gyakran előfordult, hogy *A Nő és a Társadalom* egy-egy írását más lapok is elkérték publikálás céljából. 1910-ben Radó István egy könyvnyomatos lapot akart indítani, ehhez kérte a főszerkesztő segítségét.³⁰ Szintén 1910-ben a „Modern Könyvtár” sorozat szerkesztősége kérte Schwimmer Rózát, hogy írjanak a lapban kultúráközvetítő munkájukról: magyar írók és költők műveit szándékoztak a külfölddel megismertetni.³¹

²¹ A Magyar Királyi Gyermekmenhely Schwimmer Rózának. Temesvár, 1907. szeptember 4. NYPL RSP Mss Col 6398. 13. doboz.

²² A Magyar Gyermektanulmányi Társaság Schwimmer Rózának. Bp. 1907. december 31. NYPL RSP Mss Col 6398. 14. doboz.

²³ A Magyarországi Munkások Rokkant- és Nyugdíjegylete Schwimmer Rózának. Bp. 1907. november 16. NYPL RSP Mss Col 6398. 14. doboz.

²⁴ Kelemen Nándor (*Társadalmi Múzeum*) Schwimmer Rózának. Bp. 1908. január 28. NYPL RSP Mss Col 6398. 14. doboz.

²⁵ Oppenheim Vilmos Schwimmer Rózának. Komárom, 1908. augusztus 14. NYPL RSP Mss Col 6398. 14. doboz.

²⁶ *A Női Élet* szerkesztősége *A Nő és a Társadalom* szerkesztőségének. NYPL RSP Mss Col 6398. 17. doboz.

²⁷ Ritoók Emma Schwimmer Rózának. Bp. 1909. február 1. NYPL RSP Mss Col 6398. 19. doboz.

²⁸ Undi Mariska Schwimmer Rózának. Bp. 1907. december. NYPL RSP Mss Col 6398. 14. doboz.

²⁹ Undi Mariska Schwimmer Rózának. Bp. 1908. NYPL RSP Mss Col 6398. 14. doboz.

³⁰ Radó István Schwimmer Rózának. Bp. 1910. szeptember 3. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz.

³¹ A „Modern Könyvtár” szerkesztősége Schwimmer Rózának. 1910. október 2. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz.

A folyóirat rendszeresen szemlézett más folyóiratok cikkeiből, s kisebb – esetleg szerkesztői – üzenetekben reagált egy-egy hírre. A szemlézést valószínűleg nagyban elősegítette, hogy több korabeli folyóirattal rendszeresen cserélt aktuális példányokat.³² 1910-ben Schwimmer Róza arra hívta fel a Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület figyelmét, hogy a lapjukat kétszeresen küldik, valamint sajnálatos módon „több ízben találtunk b. lapjukban folyóiratunkból közölt cikkeket forrás megnevezése nélkül”.³³ 1913-ban a *Borsszem Jankó* szívesen helyezte volna el hirdetéseket *A Nő és a Társadalom* folyóiratról lapjukban.³⁴

A Szemle rovat rendszeres összeállításáért Ágoston Péterné volt a felelős, az egyesület és Schwimmer Róza küldte el számára az aktuális lapokat.³⁵ Esetenként itt is felmerültek nehézségek:

³² Jászi Oszkár, a *Huszdik Század* főszerkesztője például 1910-ben arról értesítette Schwimmer Rózát, hogy nem tudnak cserepéldányt küldeni, mert az erre a célra félértett példányok már le vannak foglalva; vö. Jászi Oszkár Schwimmer Rózának. Bp. 1910. október 19. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz. Kaszab Böske a *Szépség* című folyóirat szerkesztősége és kiadóhivatala nevében szintén cserepéldányt ajánlott fel; vö. Kaszab Böske Schwimmer Rózának. Bp. 1911. január 6. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz. A *Dombóvár és vidéke* című folyóirat szerkesztősége szintén ebben az ügyben kereste fel Schwimmer Rózát; vö. A *Dombóvár és vidéke* szerkesztősége és kiadóhivatala Schwimmer Rózának. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz. 1911-ben a The Women’s Social and Political Union egyesület képviselőjében Elizabeth Freeman kérte Schwimmer Rózát, hogy legyen tagja az egyesületüknek, illetve a Feministák Egyesülete fizessen elő a folyóiratukra; vö. Freeman Elizabeth (The The Women’s Social and Political Union) Schwimmer Rózának. 1911. június 29. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz. Szintén cserepéldányt kért *Az Igaz Szó* kiadóhivatalától; vö. Schwimmer Róza *Az Igaz Szó* szerkesztőségének. Bp. 1912. szeptember 27. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz. *Az Igaz Szó* Kiadóhivatala örömmel tett eleget a kérésnek; vö. *Az Igaz Szó* Kiadóhivatala Schwimmer Rózának. Bp. 1912. szeptember 28. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz. A *Magyar Kultúra* szerkesztősége 1913-ban szintén cserepéldányt ajánlott fel; vö. A *Magyar Kultúra* szerkesztősége Schwimmer Rózának. Bp. 1913. január 1. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

³³ Schwimmer Róza a Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesületnek. Szeged, 1910. október 8. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz.

³⁴ A *Borsszem Jankó* kiadóhivatala Schwimmer Rózának. Bp. 1913. március 5. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

³⁵ A Szemle összeállításának folyamatához l. Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. 1912. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz. Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. 1912. február 20. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz. Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. 1912. április 19. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. Nagyvárad, 1912. június 3. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. Schwimmer Róza Ágoston Augustzának. 1912. június 6. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. Az 1913-as budapesti konferencia előtt Ágoston vetette fel egy külföldi választójogi mozgalommal foglalkozó rovat szerkesztésének az ötletét: Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. Nagyvárad, 1912. július 5. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. Nagyvárad, 1912. július 20. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. Schwimmer Róza Ágoston Augustzának. 1912. július 24. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. 1912. október 22. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz. Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. Nagyvárad, 1912. november 23. NYPL RSP Mss Col 6398. 31. doboz. Ágoston Augustza Schwimmer Rózának. Nagyvárad, 1913. január 21. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

„Múlt hónapban sajnálattal nélkülöztem a szemléket és a cikket. Nagyon kérlek, értesítsél számíthatok-e re a, e hónapban, mert ha nem, a szemléről gondoskodnom kell idejében. Nagyon sajnálnám, ha nem kaphatnám állandóan összeállításaidat. Nem kell külön hangsúlyoznom, hogy eredeti cikket is szívesen fogadnék tőled...”³⁶

Nemcsak magyarországi, hanem külföldi lapokkal is cserekapcsolatban állt *A Nő és A Társadalom*,³⁷ erről tanúskodik a főszerkesztő levele a *Suffragette* című folyóiratnak.³⁸ A cserepéldányok kezelése és a Nőtisztviselők Országos Egyesületével való megosztása azonban konfliktust okozott. 1912-ben a NOE felszólította Schwimmer Rózát: „Kérjük, hogy a lapnak járó külföldi cserepéldányokat időről-időre betekintésre átengedni szíveskedjék. Arra nézve is kérjük értesítését, hogy a lapokért hetenként vagy havonként mikor küldhetünk el és meddig maradhatnak azok nálunk.”³⁹ Schwimmer ezt válaszolta:

„F. hó 19-én írt levelük elintézésében értesítem Önöket, hogy a kívánt lapokat készséggel rendelkezésre bocsájtom, azonban rendszeres heti vagy havi beszolgáltatást nem ígérhetünk, mert a lapok nagy részét a szemle rovat vezetőjéhez vidékre kell küldenünk, azonkívül egyes számokra hosszabb ideig van szükség a szerkesztőségnek.”⁴⁰

A Nőtisztviselők Országos Egyesülete nem elégedett meg ezzel a lehetőséggel: ragaszkodtak ahhoz, hogy a cserepéldányokat rendszeresen megkapják ők is.⁴¹

A havilap 1907–1913 között működött, vagyis abban az időszakban, amikor a választójog szerepelt a nőmozgalmi követelések első helyén,⁴² ez határozott meg minden más célt és feladatot. Ekkoriban érte el úgynevezett „csúcspontját” a magyarországi feminista mozgalom; jól mutatta ezt az 1913-as választójogi kongresszus, mely nemzetközi elismerést jelentett.⁴³

Lényegesen befolyásolta az olvasók számát, hogy a 19–20. század fordulóján Magyarországon az iskolakötelezettség ellenére is jelentős volt az analfabéták száma a női lakosság körében. 1910-ben egy szerkesztői vallomás hangsúlyozta annak

³⁶ Schwimmer Róza Ágostonnénak. 1912. január 10. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz. Levelére válasz is érkezett: Ágoston Augusztia sajnálta mulasztását, de megígérte, hogy a februári számnak már fog szemlét küldeni. Ágoston Augusztia Schwimmer Rózának. 1912. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz.

³⁷ *A Votes for Women* szerkesztősége 1913-ban például arról érdeklődött, küldjék-e még a cserepéldányt. *A Votes for Women* Schwimmer Rózának. London, 1913. február 7. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

³⁸ Schwimmer Róza Miss Lennoxnak. 1912. november 19. NYPL RSP Mss Col 6398. 31. doboz.

³⁹ A Nőtisztviselők Országos Egyesülete Schwimmer Rózának. Bp. 1912. szeptember 19. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz.

⁴⁰ Schwimmer Róza a Nőtisztviselők Országos Egyesületének. 1912. szeptember 27. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz.

⁴¹ A Nőtisztviselők Országos Egyesülete Schwimmer Rózának. Bp. 1912. október 4. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz.

⁴² SZAPOR Judit: *Sisters of Foes: The Shifting Front Lines of the Hungarian Women's Movements, 1896–1918*. In: *Women's Emancipation Movements in the 19th century: A European Perspective*. Eds.: Sylvia PALETSCHEK, Bianka PIETROV-ENNKER. Stanford, 2004. Stanford University Press, 195.

⁴³ SZAPOR: *i. h.* (42. jegyzet) 200.

fontosságát, hogy még több előfizetőt nyerjenek meg az ügynek: egyrészt hogy kéthetente jelenhessen meg az újság, másrészt hogy az akadályok ellenére eljusson a néphez az üzenet, és a tömegek öntudatra ébredjenek.⁴⁴

Az objektivitást csak a politikai hírek közlésében kívánta meg a főszerkesztő, bár felhívta a figyelmet arra, hogy „a lap pártállása tendenciája szerinti tárgyalását az eseményeknek” nem nélkülözheti.⁴⁵ A folyóirat tervezett és meg is valósított, magas színvonalú, de mégis minden társadalmi réteg igényét kielégíteni kívánó irányvonala később számos vita forrása volt. Kezdetben egyértelműnek tekintették a tudomány és a gyakorlati relevancia kényes egyensúlyának megtartását, hogy „mindenki” számára – társadalmi osztálytól, etnikumtól, sőt nemtől is függetlenül – közös fórumként működhessenek.⁴⁶ A felnőtt, kevésbé tanult és képzett réteg érdeklődésének a kielégítése később is igényként merült fel a lap működése során. A Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesülete hívta fel a szerkesztőség figyelmét arra, hogy elsősorban a mindennapi életben használható, gyakorlati ismeretekre fókuszáljanak. A túl absztrakt hangnem mellett a túl radikális nézőpontot is kritikával illették, például a nemi kérdés tárgyalásában.⁴⁷

A nők művelődésének és öntudatra ébresztésének célja mellett a folyóirat fontos kapcsolódási pontként funkcionált az egyesületek és tagjaik között. A tagtársak felé irányuló kommunikáció lényeges eleme volt az egyes számok végén feltüntetett programok listája, melyből rendszeresen értesülhettek az egyesületek működéséről. Éppen ezért fontos szempont volt a pontos megjelenés, a megfelelő tájékoztatás, amelynek hiánya miatt az évek alatt többen is szót emeltek. 1910-ben például az egyik tagtárs, Dalmady Rózsa a folyóiratból értesült, hogy elmarad egy program.⁴⁸ Ugyancsak a késések miatt tiltakozott Schwarzenberg Ilona is:

„minden hóban 6-8-ika között jut hozzám a lap, s így kissé fura pl. azon értesítésük, hogy 2-án tartandó kiránduláson vegyek részt, avagy az 5-én rendezendő sétahajózásból vegyem ki részemet. A posta tegnap, tehát 8-án kézbesítette azt most is, s abból sajnálattal s egyszersmind bosszankodással olvasom igen tisztelt Elnökünk Schwimmer Rózsai a Marillai előadásáról, mert ha idejekorán értesülök arról, úgy ottidőző unokanőveim és rokonomat felkértem volna, s bizonyára nem eredménytelenül, hogy az ügy sikere érdekében minden tőlük tehetőet tegyenek meg, míg így bizonyosan ők is a közömbösek az ügy iránt érdeklődést nem tanúsítók gárdájához sorakoztak.”⁴⁹

A lap nem rendszeres, és gyakran kései megjelenése még 1913-ban is téma volt a levelezés szerint. Wilhelm Szidónia, a Nőtisztviselők Országos Egyesületének

⁴⁴ Schwimmer Róza terveinek vázlatja *A Nő és a Társadalom* kapcsán. 1907. NYPL RSP Mss Col 6398. 11. doboz.

⁴⁵ L. 44. jegyzet.

⁴⁶ *A Nő és a Társadalom*. = I. h. (15. jegyzet) 2.

⁴⁷ Trombitás Erzsébet (Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesülete) Schwimmer Rózsának. Szombathely, 1908. március 16. NYPL RSP Mss Col 6398. 15. doboz.

⁴⁸ Dalmady Rózsa Schwimmer Rózsának. Bp. 1910. október 12. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz.

⁴⁹ Schwarzenberg Ilona Schwimmer Rózsának. Bp. 1911. augusztus 9. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz.

akkori titkára kérte Schwimmer Rózát, gondoskodjon az időben történő megjelenésről.⁵⁰ A Nőtisztviselők Országos Egyesületének ülésén később ismét foglalkoztak a kérdéssel, és felszólították a főszerkesztőt, hogy a lap jelenjen meg időben.⁵¹ Schwimmer elsősorban a politikai helyzetet jelölte meg a szerinte elkerülhetetlen késés legfőbb okaként, továbbá jelezte, hogy a jövőbeni számok is késéssel fognak megjelenni.⁵² A Nőtisztviselők Országos Egyesülete nem fogadta el a választ, és felszólították Schwimbert, hogy tegyen közzé egy ismertetőt a későbbi megjelenésről, hogy a reklamációnak elejét vegyék.⁵³ A Nőtisztviselők Országos Egyesülete végül tudomásul vette a késedelmet.⁵⁴

A folyóirat az 1910-es évektől viszonylag rendszeresen reflektált saját működésére és eredményességére. A szerkesztőség és a kiadóhivatal 1910-ben látta először elérkezettnek az időt a visszatekintésre: úgy értékelték, hogy a „befejezett három évfolyam a magyar nőmozgalom virtualitásának, életerős fejlődésének krónikája.” Egyértelmű sikernek könyvelték el, hogy olyan folyóiratot hoztak létre, mely „a magyar közönség legszélesebb rétegeibe vitte a feminizmus problémáit.”⁵⁵ Negatívumként említették viszont, hogy a lap havonta csak egyszer jelenik meg, holott „az aktualitások sokasága, az élet eseményeinek női szempontból való elbírálásának szükségessége, a védekezés, sőt a támadás kényszere” sokszor implicálná a gyakoribb megjelenést. A szerkesztőség és a kiadóhivatal részéről ennek anyagi okai voltak.⁵⁶ 1910-ben az utóbbi levélben hívta fel az olvasók figyelmét, hogy a lap fejlesztése egyértelműen a hirdetésekbe befolyó bevételtől függ, ezért létfontosságú, hogy a bevásárláskor az adott hirdetőknél hivatkozzanak a folyóiraatra. Ugyanakkor azt is leszögezte, hogy bár szükségük lenne rá, nem fogadnak minden hirdetőt:

„Minthogy azonban lapunk elveinek megfelelően, csak válogatva vehetjük fel a hirdetéseket, /a sűrűn kínálgató alkohol s efféle hirdetéseket visszautasítjuk/ arra kell törekednünk, hogy a hirdetők is lássák, mennyiben érdekük lapunkban hirdetni. Arra kell hát törekednünk, hogy a hirdetőinket állandóan biztosítsuk lapunk számára.”⁵⁷

A viszonylag hosszú és részletes értékelésre, valamint a gyakoribb megjelenés megfogalmazott igényére válaszok is érkeztek. Az 1910. márciusi számban a sok ötlet közül egy nagyváradi olvasó javaslata mellett foglaltak állást a szerkesztők,

⁵⁰ Wilhelm Szidónia Schwimmer Rózának. Bp. 1913. január 2. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

⁵¹ A Nőtisztviselők Országos Egyesülete Schwimmer Rózának. Bp. 1913. március 22. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

⁵² Schwimmer Róza a Nőtisztviselők Országos Egyesületének. 1913. március 31. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

⁵³ A Nőtisztviselők Országos Egyesülete Schwimmer Rózának. Bp. 1913. április 8. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

⁵⁴ A Nőtisztviselők Országos Egyesülete Schwimmer Rózának. Bp. 1913. augusztus 26. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

⁵⁵ *Lapunkról.* = NT. 1910. 1. sz. 12.

⁵⁶ *I. h.* (55. jegyzet).

⁵⁷ A Nő és a Társadalom Kiadóhivatalának levele az Olvasókhoz. Bp. 1910. október. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz.

mely szerint minden előfizető állítson össze egy címlistát, melyre egy mintapéldányt szeretne küldeni a folyóiratból.⁵⁸

A fennmaradt levelekből úgy tűnik, a főszerkesztő, Schwimmer Róza különös figyelmet fordított arra, hogy a beérkezett levelekre elutasítás esetén is válaszoljon.⁵⁹ Rengetegen keresték fel őt, levélben irányítva figyelmét egy-egy, az egyesület szempontjából fontosabb eseményre, felajánlva, hogy írának azokról.⁶⁰ Szintén levelek

⁵⁸ *A Nő és a Társadalom terjesztése és fejlesztése.* = NT. 1910. 3. sz. 35.

⁵⁹ 1910-ben például Szilárd Irma érdeklődött, hogy egy éve beküldött írása megjelenik-e. Kérte, hogy levelére Scwhimmer Róza a folyóiratban válaszoljon „nőkérdés” tárgyszó alatt; vö. Szilárd Irma Schwimmer Rózának. Bp. 1910. október 13. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz. Hermanné Ludwig Blanka azért írt, mert egy folytatásos cikkénél nem kapta meg az egyik példányt. Levelén olvasható a szerkesztő jegyzete, mely szerint az a lapszám kifogyott; vö. Hermanné Ludwig Blanka Schwimmer Rózának. Medgyes, 1910. október 18. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz. Ugyancsak erről érdeklődött Steiner Jolán is 1910-ben egyik levelében; vö. Steiner Jolán Schwimmer Rózának. Bp. 1910. november. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz. Perczelné Kozma Flóra egyik levelében köszönetét fejezte ki, hogy írását megjelentették a lapban; vö. Perczelné Kozma Flóra Schwimmer Rózának. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz. Máday Andor az Országos Gyermekvédő Liga nevében kérte, hogy egy közleményt jelentessen meg Schwimmer Róza; vö. Máday Andor Schwimmer Rózának. Bp. 1910. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz. Barand Margit beküldött kézírata kapcsán kérte a szerkesztő választát a lapban, „tengerparti” jelíge; vö. Barand Margit Schwimmer Rózának. 1911. január 30. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz. Márkus Dezső is azt kérdezte, hogy megjelenik-e az írása; vö. Márkus Dezső Schwimmer Rózának. 1912. március 6. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz. Szabó Lajos azt kérte, írását tegyék be a márciusi számba; vö. Szabó Lajos Schwimmer Rózának. 1913. április. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz. Schwimmer Róza azt felelte, hogy mivel az írás már nem aktuális, nincs módjában beletenni a lapba; vö. Schwimmer Róza Szabó Lajosnak. 1913. április 3. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

⁶⁰ L. pl. Lamberger Józsefné Schwimmer Rózának. Bp. 1911. január 25. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz. Arról ír, hogy meghallgatta az Országos Közegészségügyi Egyesület által hirdetett „Anyák iskolája” előadást, és úgy gondolja, hogy a folyóirat számára is érdekes lehet. A Magyar Fürdőkalauz szerkesztősege „A fürdők könyve” című kiadványukat küldte ismertetésre; vö. A Magyar Fürdőkalauz Schwimmer Rózának. Bp. 1911. április 28. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz. Szikra szintén egy tanulmánya küldése kapcsán vetette fel, hogy meg kellene írni Marie Curie történetét; vö. Szikra Schwimmer Rózának. 1911. június 29. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz. Glücklich egy későbbi levelében reflektált erre, Schwimmer Rózának azt írta, hogy Szikra Dienes Valériával írassa meg Curie történetét, mert „Az ő neve használ a könyvnek és van módja rá, hogy személyes impressiók alapján szépen írja meg.” Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. 1911. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz. László Artúr egy írását küldte 1912-ben, és kérte, hogy jelenjen meg „telefonos kisasszony” jelige alatt; vö. László Artúr Schwimmer Rózának. 1912. január 11. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz. Gonda József egy könyvét küldte; vö. Gonda József Schwimmer Rózának. 1912. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz. Marczali Henrik szintén küldte az eddig megjelent könyveit; vö. Marczali Henrik Schwimmer Rózának. Bp. 1912. január 24. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz. Harsányi Eugene a Magyar Békeegyesület nevében kérte a folyóiratot, hogy közöljön könyvismertetést Charles Bichet „A háború múltja és a béke jövője” című művéről; vö. Harsányi Eugene Schwimmer Rózának. Bp. 1912. április 11. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. 1912-ben az Országos Anya- és Csecsemővédő Egyesület kérte a főszerkesztőt, hogy közöljön egy tudósítást a lapban; vö. Országos Anya- és Csecsemővédő Egyesület Schwimmer Rózának. Bp. 1912. szeptember 16. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz.

sora tanúskodik a lap összeállításának folyamatáról, a beérkezett írások kiválasztásának kritériumairól, illetve a szerkesztők közötti esetleges vitákról.⁶¹ A válogatáson túl a szerkesztők gyakran változtattak is egy-egy írás tartalmán. Szegvári Sándorné, a folyóirat lapkiadó társaságának elnöke például egy, a szerkesztő által megváltoztatott mondat korrekcióját kérte:

„Kedves Nagysád! Cikkemben azt a passzust, mely eredetileg így hangzott »Szigorúan büntetik!«, és melyet Ön úgy változtatott meg, hogy »fegyházzal sújtják«, okvetlenül meg kell változtatni. A »szigorúan büntetik« igaz, hogy verlegenheits phrase volt és rosszul hangzott, de nem voltam bizonyos a dologban és pontos akartam lenni, nagyon siettem. Most azonban tanulmányozom a büntető törvénykönyvet és tudomásul vettem, hogy újszülött gyermek anyja által való megöletése esetében egyáltalán nincs fegyházbüntetés. Erről van egy külön §, mely 5 évig terjedő börtönbüntetésről szól csak. Nagyon kérem, tessék ezen még segíteni, mert ha véletlenül jogászember elolvassa a cikket, legelső dolga lesz »asszonyi« felületességről szónokolni.»⁶²

Szikra – utalva a lap gyakori ilyen jellegű tevékenységére – egy 1912-ben küldött írásáról megjegyezte, hogy „mellékelve egy cikk, talán jó lenne ha ez a nagygyűlés előtt valamely nagy lapban megjelenne. Kikötöm, hogy nem szabad belőle törülni!”⁶³

1911-ben Strikerné Pollacsek Laura szintén egy cikkéről kérdezte, hogy bekerülhetne-e a lap egyik számába: „Elég rövidre fogtam, de ha talán egy kicsit hirdetésizü hogy cikk számba menjen, úgy talán lehetne oly szives a mellékelt kuszaságokból valamit kiválasztani a feldíszítésére.”⁶⁴ Az írás jelentős átalakításokkal jelent meg. Jánossy Gábor egy írását csak lényeges változásokkal voltak hajlandók megjeleníteni.⁶⁵ Jánossy örömmel beleegyezett ezekbe, így a cikk megjelent. Dirner Gusztáv ugyancsak egy kéziratát küldte Schwimmer Rózának azzal a kéréssel, hogy a megfelelő javításokat eszközölje rajta.⁶⁶ Zipernovszky Anna, a békemozgalom egyik jelentős alakja a békeegylet és szövetség felolvasásáról tájékoztatta a folyóirat szerkesztőségét, és kérte, hogy „az Istenért, csináltass valami reklámot a lapokban. Én nem értek hozzá.”⁶⁷ De nemcsak a szerzők küldték írásaikat a folyóiratnak;⁶⁸ maga a főszerkesztő is kért kéziratokat, írásokat egy-egy témáról.⁶⁹ Kivételes eset-

⁶¹ Vö. Willhelm Szidónia Schwimmer Rózának. Bp. 1910. október. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz. Szikra Schwimmer Rózának. Bp. 1911. január 13. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz.

⁶² Szegvári Sándorné Schwimmer Rózának. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz.

⁶³ Szikra Schwimmer Rózának. 1912. szeptember. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz.

⁶⁴ Strikerné Pollacsek Laura Schwimmer Rózának. Bp. 1911. augusztus 21. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz.

⁶⁵ Schwimmer Róza Jánossy Gábornak. 1912. február 16. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz.

⁶⁶ Dirner Gusztáv Schwimmer Rózának. 1912. február 4. NYPL RSP Mss Col 6398. 28. doboz.

⁶⁷ Zipernovszky Anna Schwimmer Rózának. 1911. NYPL RSP Mss Col 6398. 27. doboz.

⁶⁸ Vö. Máday Andor Schwimmer Rózának. 1912. július 24. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. Hermanné Ludwig Blanka Schwimmer Rózának. 1912. október 27. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz.

⁶⁹ Vö. Máday Andorhoz írt levelét, melyben kéri a régen megígért kéziratot. Schwimmer Róza Máday Andornak. 1912. június 6. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz.

ként fordult elő, hogy – díjazás fejében – 1912-ben Bíró Lajos egyik, az *Ujságban* megjelent tanulmányát utányomásként közölték.⁷⁰

Amikor a főszerkesztő nem tartózkodott Budapesten, a többi tagtárs és aktivista rendszeresen tájékoztatta őt a lappal kapcsolatos eseményekről, problémákról;⁷¹ leginkább Willhelm Szidónia és Glücklich Vilma.⁷² Az utóbbi 1911-ben arról számolt be, hogy a főszerkesztő nevében elutasított néhány írást, illetve részletesen írt a lapról is, elsősorban a központi háztartások ügyére kitérve.⁷³ Nemcsak stratégiai és szerkezeti, hanem tartalmi kérdéseket is megvitattak a lapot készítőket. Szintén Glücklich Vilma vetette fel egy külföldi lapból kivágott cikk kapcsán, hogy írjanak-e az anti-feminista mozgalomról *A Nő és A Társadalomban*, vagy „jobb az agyonhallgatás”.⁷⁴

Glücklich egyik beszámolójában részletesen írt a folyóirat korrekktúrálásáról:

„A lap – remélem – holnap reggelre kinyomódik; egy dolog maradt ki belőle a szedő hyper-okossága folytán: a Szemle-beli közp. Háztartás. Abban u.i. Utaltam a rovatra, ott pedig egy helyen törültem a »Közp. Házt.« címet. Mikor aztán az utolsó kéziratok korrekkturáját már a tördelés után kaptam meg, a szedő odaírta a kéziratnak ehhez a pontjához: »a fem. rovatban törülve van.« Ujabb javítás még jobban késleltette volna a lapot és úgy bele kellett nyugodnom.”⁷⁵

Az 1910-es évtől a Férfiliga a Nők Választójoga Érdekében Egyesület megállapodást kötött A Nő és a Társadalom Lapkiadó Vállalattal, hogy tudósítanak a kapcsolódó hírekről, egyben kérik saját tagjaikat, hogy fizessenek elő a lapra.⁷⁶

Az 1911-es év első számában még mindig azt hangsúlyozták a szerkesztők, hogy nemcsak az alkotók, hanem a különböző munkatársak, olvasók, támogatók együttes munkájára is szükség van. Összegzésükben pozitívként emelték ki, hogy a lap „harcolt az előítéletek és a nővel szemben elkövetett igazságtalanságok ellen, joga-

⁷⁰ Schwimmer Róza Bíró Lajosnak. 1912. augusztus 5. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz.

⁷¹ Vö. Glücklich Vilma Schwimmer Rózáknak. 1911. augusztus 8. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz. Pogány Paula Schwimmer Rózáknak. 1911. NYPL RSP Mss Col 6398. 27. doboz.

⁷² 1910-ben Willhelm Szidónia például arról tájékoztatta Schwimmer Rózát, hogyan haladnak a lap előkészületei; vö. Willhelm Sidónia Schwimmer Rózáknak. Bp. 1910. november 30. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz. Szintén tájékoztatást adott Spády Adél is; vö. Spády Adél Schwimmer Rózáknak. Bp. 1910. december 21. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz. Rendszeresen elküldték neki a folyóiratokat is, amelyekben az egyesületet is érintő kérdésekről írtak, például az éjjeli munka kérdése kapcsán; vö. Spády Adél Schwimmer Rózáknak. 1911. január 15. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz. Glücklich 1912-ben arról tájékoztatta, hogy „a rovatot, amennyire tudtam, összeállítottam”, de ha nem felel meg, akkor Schwimmer nyugodtan töröljön belőle, amit akar; vö. Glücklich Vilma Schwimmer Rózáknak. 1912. július 21. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz.

⁷³ Glücklich Vilma Schwimmer Rózáknak. Bp. 1911. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz.

⁷⁴ Glücklich Vilma Schwimmer Rózáknak. Bp. 1911. július 29. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz.

⁷⁵ Glücklich Vilma Schwimmer Rózáknak. 1911. november 2. NYPL TSP Mss Col 6398. 27. doboz.

⁷⁶ A Férfiliga a Nők Választójoga Érdekében Egyesület (elnök: Dimer Gusztáv) Schwimmer Rózáknak. Bp. 1910. november 30. NYPL RSP Mss Col 6398. 24. doboz.

kért küzdött, a társadalom mostoháinak igazát védte, követelte jussukat.⁷⁷ Érdekes Schwimmer Róza visszaemlékezése az 1911-es évből: „tudtam, hogy a rendelkezésemre álló eszközökhöz mérten a lehető legjobban csináltam a lapot, azt is tudom, hogy a külföldi feminista lapokkal összehasonlítva is megállja a helyét.”⁷⁸ Továbbra is szükségesnek gondolta a folyóirat létezését; sőt nemcsak a fenntartását, hanem a fejlesztését is. Az utóbbi legfőbb gátjának azt látta, hogy ő maga volt ilyen hosszú időn át a szerkesztő, és nem állt rendelkezésére elég pénz sem.⁷⁹

A folyóirat működtetését a lapbizottsági ülések is segítették.⁸⁰ 1911-ben Schwimmer egy levelére reagálva, Szirmai Oszkárné maga is egyetértett azzal, hogy „a munka tömörülése egy ember vállán csak árt az ügynek”. Schwimmer azt ajánlotta, hogy az ő főszerkesztői díjából fedezzék az adminisztratív költségeket, de ezzel a lapkiadó elnöke nem értett egyet. A munka hatékony elosztására vonatkozó terveket egy lapbizottsági ülésen kívánták megbeszélni.⁸¹

1911-ben a szerkesztők komolyan fontolóra vették, hogy a tevékenyen működő Ifjúsági Csoport önálló rovatot kapna a lapban.⁸² Az Ifjúsági Csoport mellett a „feminista gyerekek” is komolyabb szervezkedésbe kezdtek az 1913-as budapesti nemzetközi konferencia kapcsán, a „Meller Lányok” vezetésével.⁸³

„A néni jóindulatát kérnök, hogy segítene nekünk egy kis titkos munkába a feminista gyermekeknek egy ideát adunk és ezt a nénitől kérnök a „nő és társadalomba” betenni. T.i.: - Kérjük az összes feminista gyermeket, hogy a közeledő kongresszusra mindenki egy kis perselyt tartson odahaza, (és ott a nyalánságok helyett a pénzt ebbe bele tenni kötelességének tartsa.) Minden hónapba ezt az összeget kérjük a „Feministák egyesületébe” (V. Mária-Valéria u. 12.) „gyermek pénztár”-ba beküldeni. – [...] Még igen szépen kérnök, hogy ha néni jönnek látja más lapba is beletenni sziveskedjék.”⁸⁴

1912-ben a nemzetközi konferencia kapcsán Schwimmer Róza felkérte az akkor Svédországban élő Antal Sándort arra, hogy írjon az előkészítő munkálatokról, a magyarországi helyzetről és a választójogi mozgalomról.⁸⁵ Antal szerint kétféleképpen lehetne előmozdítani az ügyet: egyrészt a médiában megjelentetett hírekkel, másrészt

⁷⁷ *A szerkesztőség rövid írása.* = NT. 1911. 1. sz. 3.

⁷⁸ Schwimmer Róza feljegyzése. Bp. 1911. március 17. NYPL RSP Mss Col 6398. 22. doboz.

⁷⁹ L. 78. jegyzet.

⁸⁰ Szirmai Oszkárné Schwimmer Rózának. 1912. június 6. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz. A Nő és a Társadalom Kiadóhivatala Schwimmer Rózának. Bp. 1912. december 2. NYPL RSP Mss Col 6398. 31. doboz.

⁸¹ Szirmai Schwimmer Rózának. 1911. január 1. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz.

⁸² Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. Bp. 1911. január 23. NYPL RSP Mss Col 6398. 25. doboz.

⁸³ Mellerné Miskolczy Eugénia gyermekei. Meller Lányok, Meller Laura, Meller Rózsi és Meller Erzsébet.

⁸⁴ A Meller lányok: Meller Laura, Meller Rózsi és Meller Erzsébet Schwimmer Rózának. Bp. 1911. július 1. NYPL RSP Mss Col 6398. 26. doboz.

⁸⁵ Antal Sándor Schwimmer Rózának. Stockholm, 1912. július 21. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz.

pedig érdemes lenne „megírni Budapestnek race-természetróját.” Antal már régen gondolkodott egy ilyen jellegű cikksorozaton, de nem tartotta kifizetődőnek két és fél magyar cikk ideje alatt megírni egy svédet. Későbbi levelében is megerősítette, hogy svéd cikket csak pénzért érdemes írnia.⁸⁶ Schwimmer válaszában arra hívta fel Antal figyelmét, hogy nem tőle függ, fizetnek-e, hanem a gazdasági bizottságtól, mindenesetre nem tervezték. Ennek ellenére megerősítette, hogy fognak fizetni, hiszen ez fontos ügy; addig is küld 120 koronát, amíg nem rendeződik az ügy. 100 koronát Molnár Viktorné ajánlott fel, 20 koronával maga Schwimmer egészítette ki.⁸⁷ Antal a 120 korona kézhezvételekor megkezdte a munkát,⁸⁸ melyről később rendszeresen referált is.⁸⁹

Szintén a díjazás volt a sarkalatos pont a költő Szigethy Edit esetében, akinek kérdésére a főszerkesztő a következő értesítést küldte: „Július hó 23-áról keltezett levelére visszatérve értesítjük, hogy egy-egy vers fordításáért sajnos csak 5-5 koronát fizethetünk. Megjegyzem, hogy lapunk szűk budgetje mellett is esetleg többet fizetnénk, eddig azonban sajnos nem tudunk az eredeti szépséget visszaadó magyar fordításokat elérni.”⁹⁰ Szigethy kevesellte a kapott 5 koronát egy-egy küldött költeményéért: „ha teljes őszinteséggel szabad szólnom, ki kell jelentenem, hogy az egy-egy vers példányom utánmunkadíjként kilátásba helyezett 5 koronában megszabott összeget szinte nevetségesen kevésnek találom.”⁹¹ A polémia folytatódott, Szigethy elküldte az egyik fordítását, melyre – kérése ellenére – még nem kapott nyugtázó választ.⁹² Schwimmer erre értesítette, hogy meg fognak jelenni az írások, de előre fizetni nem tudnak.⁹³ Szigethy ezek után megköszönte a számára Dr. Kovács Ödön ügyvéd által felajánlott részleges, 15 korona honoráriumot, és kérte azokat a lapszámokat, melyekben az írása megjelent.⁹⁴ 1913. április 21-i keltezéssel Schwimmer megkapta Szigethy ügyvédi felszólítását,⁹⁵ melyet természetesen elutasított.⁹⁶

⁸⁶ Antal Sándor Schwimmer Rózának. Stockholm, 1912. augusztus 8. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz.

⁸⁷ Schwimmer Róza Antal Sándornak. 1912. szeptember. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz.

⁸⁸ Antal Sándor Schwimmer Rózának. Stockholm, 1912. szeptember 13. NYPL RSP Mss Col 6398. 30. doboz.

⁸⁹ Antal Sándor Schwimmer Rózának. Stockholm, 1912. november 29. NYPL RSP mss Col 6398. 31. doboz.

⁹⁰ Schwimmer Róza Szigethy Editnek. 1912. augusztus 26. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz.

⁹¹ Szigethy Edit Schwimmer Rózának. Felsőpulya, 1912. augusztus 29. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz.

⁹² Szigethy Edit Schwimmer Rózának. Felsőpulya, 1912. november 4. NYPL RSP Mss Col 6398. 31. doboz.

⁹³ Schwimmer Róza Szigethy Editnek. 1912. november 7. NYPL RSP Mss Col 6398. 31. doboz.

⁹⁴ Szigethy Edit Schwimmer Rózának. Felsőpulya, 1912. november 12. NYPL RSP Mss Col 6398. 31. doboz.

⁹⁵ Szigethy Béla ügyvéd felszólítása Schwimmer Rózának. 1913. április 21. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

⁹⁶ Schwimmer Róza Szigethy Editnek. 1913. április 28. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

Az 1912-es esztendő első számában a szerkesztőség, bár pozitívként értékelte a lap tevékenységét, mellyel a nők jogainak és érdekeinek védelméért harcolt, ismét hiányként jelölte meg, hogy anyagi okok miatt az újság nem jelenthet meg kétszer egy hónapban. A beszámolóból kiderül, hogy az előfizetők száma az elmúlt öt év alatt megkétszereződött, de ugyanilyen arányban növekedtek a lap előállítási költségei is. Célul tűzték ki, hogy „az előfizetők és a hirdetők szerzésének aránya meghaladja majd a költségek növekedésének arányát, úgy, hogy az évtized második felében a társadalmi békének ez a harci szerve a béke dreadnoughtjává fejlődhetik majd.”⁹⁷

Szintén 1912-ből származik a főszerkesztő átfogó és visszatekintő levele, melyben részletesen felsorolja a folyóirat készítésének hibáit és hiányosságait:

„nem érek rá az összes bajokat felpanaszolni, de úgy látszik rossz taktika volt tőlem, hogy eddig a kisebb és nagyobb dolgokon hallgatólagosan siklottam el. Ezért most a revíziónál konstataciókat erre a számra vonatkozólag a következőket: A korrektúrából nagyon sokat nem vesznek figyelembe, úgy hogy a revíziót épen oly pontosan kell elolvasni, mint az első korrektúrát és ugyanazt a hibát újból megtaláljuk. A fedőlapból sem kaptam sem korrektúrát sem revíziót. A rovatokat, bár én a sorrendet világosan megállapítom, más sorrendben helyezik el, ezt a múlt havi számmal meg is tették. E számnál csak 2 Messenger Boyt küldtek kifizetetlenül, ezt a kettőt kifizettem, de nem vagyok hajlandó, a korrektúraküldés költségeit fedezni. A kézirat idejében van ott, gondoskodjanak elküldéséről. Nagyon lekötölezne, ha a lap munkájánál nagyobb figyelemre szorítaná a nyomdát.”⁹⁸

A nyomda válaszában azt írta:

„bejelentésük folytán igazgatónk a mai napon kereste az alkalmat hogy a tekintetes Szerkesztőségtől információt szerezzen a lap kinyomásánál előforduló nehézségek miben-létéről, legnagyobb sajnálatára azonban elfoglaltságuk révén ez nem történhetett meg. Igaz, hogy a dolgokat általánosságban ismerjük, mindezek dacára igen kérjük, hogy ezeknek a megbeszélése és a lapnak pontos megjelenése érdekében szíveskedjenek egy alkalmas időt megjelölni, mikor a felmerült dolgokat véglegesen a legnagyobb rendben elintézhetjük, annál is inkább, mert kizárólag személyi ellentétek képezik az előforduló surlódásokat.”⁹⁹

Schwimmer válaszában megjelölte a találkozó időpontját, amikor a problémákat meg tudják beszélni.¹⁰⁰ Később a Községi Nyomda nyomatékosan kérte, hogy küldjék a kéziratokat rendesen, mert különben emiatt minden hónapban probléma lesz.¹⁰¹

⁹⁷ *A Nő és a Társadalom szerkesztősége és kiadóvállalata.* = NT. 1912. 1. sz. 3.

⁹⁸ Schwimmer Róza Engelnek. 1912. július 29. NYPL RSP Mss Col 6398. 29. doboz.

⁹⁹ Az Országos Központi Községi Nyomda Schwimmer Rózának. 1912. november 7. NYPL RSP Mss Col 6398. 31. doboz.

¹⁰⁰ Schwimmer Róza az Országos Központi Községi Nyomdának. Bp. 1912. november 8. NYPL RSP Mss Col 6398. 31. doboz.

¹⁰¹ Az Országos Központi Községi Nyomda Schwimmer Rózának. 1913. március 5. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

Feljegyzései szerint 1911-ben Schwimmer Róza a lemondását fontolgatta, de munkáját folytatta 1913 decemberéig. Ekkor a szerkesztőség hivatalosan is bejelentette, hogy megszűnik *A Nő és a Társadalom*, helyette a Feministák Egyesülete elindította *A Nő* című folyóiratot, melynek Szikra, gr. Teleki Sándorné és Pogány Paula voltak a szerkesztői. Schwimmer Róza felelős szerkesztőként dolgozott tovább. 1913 áprilisában levélben tájékoztatta Szirmai Oszkárné, a lapkiadó társaság elnökét lemondásáról, és kérte a nyilvánosság kizárását:

„Kellemetlen indiszkrétió folytán az a régi szándékom, hogy az év folyamán Magyarországról eltávozzom, idő előtt nyilvánosságra került. Ezért kötelességemnek tartom, hogy a mélyen tisztelt elnökséggel most közöljem, hogy szerződéselem felbontására vonatkozólag rövidesen hivatalos előterjesztést fogok tenni.”¹⁰²

Szirmainé felszólította, hogy döntését közölje a lapbizottság többi tagjával is, egyben ő maga is lemondott tisztségéről. Saját magát tehetetlen elnökként jellemezte: „nagyon jól tudom, hogy a kiadóvállalatnak a lap belső tartalmához nincs köze”. A folyóiratot nagyra értékelte és becsülte, de annak „irányával és hangjával” gyakran nem értett egyet.¹⁰³ Schwimmer Róza nem fogadta el Szirmainé lemondását; kérte, hogy várjon a szerkesztőváltásig, akkor kevésbé kockáztatják a közös ügyet:

„Mozgalmunknak olyan idejét éljük, amidőn minden személyi változás, minden újabb komplikáció kockáztatja azokat az eredményeket, amelyeket veszélyeztetnünk ez idő szerint semmiesetre sem szabad. [...] Hogy a lappal nem volt megelégedve, azon nem csodálkozom, mert magam sem vagyok megelégedve, bár azt hiszem, hogy elégedetlenségünk más-más természetű. A lap erősen támadó hangját, amelyért Kegyed nehezelt, én fentartandónak vélem, mert az eredmények teljesen igazolják ennek a hangnak a létjogosultságát.”¹⁰⁴

Szirmainé azonban a kérés ellenére véglegesnek tekintette a lemondását, és még egyszer megkérte Schwimmer Rózát, hogy őszi utazása előtt időben tájékoztassa a többieket.¹⁰⁵

1913-ban nemcsak a rendszertelen megjelenés és a cserepéldányok elosztása, hanem más sarkalatos problémák is felmerültek a Nőtisztviselők Országos Egyesületével való együttműködés közben. Így a szervezet teljesen elutasította Schwimmer kérését, hogy a májusi és a júniusi lapszám összevontan jelenjen meg.¹⁰⁶ Azzal indokolták a döntésüket, hogy körlevelekre eddig is rengeteget költöttek, holott ez nem volt betervezett költség. Éppen ezért, „ha tehát várakozásunk ellenére nem jelenhetne

¹⁰² Schwimmer Róza Szirmai Oszkárnénak. 1913. április 15. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

¹⁰³ Szirmai Oszkárné Schwimmer Rózának. 1913. április 25. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

¹⁰⁴ Schwimmer Róza Szirmai Oszkárnénak. 1913. május 3. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

¹⁰⁵ Szirmai Oszkárné Schwimmer Rózának. 1913. május 15. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

¹⁰⁶ A Nőtisztviselők Országos Egyesülete Schwimmer Rózának. Bp. 1913. május 14. NYPL RSP Mss Col 6398. 32. doboz.

meg a májusi szám, a körlevél költségeivel a lapvállalatot kellene megterhelniük”, illetve a „kongresszusi szám fedezetéhez sem járulhatunk hozzá”.

A vita később sem csitult, ahogy erre Glücklich Vilma tájékoztató leveléből következtethetünk: „Tek szerk, Nem szívesen zavarom, de nem bírom már a NOE telefonos szekaturáját. Nagyon kérem, sürgönyözze meg az egyletbe, hogy mikorra ígérhetem a lap megjelenését?”¹⁰⁷ Schwimmer 1913 augusztusában tájékoztatta a szervezetet a dupla szám megjelenéséről, és arról, hogy novemberig késéssel, utána mindig 1-jén jelenik meg a lap, és kéri, erről értesítsék a tagokat is.¹⁰⁸

Az 1913-as kongresszus után, júliusban kapta kézhez Schwimmer a *Tolnai Világlapjának* költségkalkulációját egy saját lap, a *Feminizmus* nagyon részletes tervére.¹⁰⁹ Glücklich örömmel üdvözölte a nagy terveket.¹¹⁰ Mindezekkel párhuzamosan és szorosan összekapcsolódva folyt a Spády Adél által indított és felügyelt „Modern Ifjúsági Könyvtár” előkészítése is: „Már hozzáfogtam a mi könyveink kolpotrázs szervezéséhez is.”¹¹¹ Első lépésként egy mintafüzet összeállítását tűzték ki célul.¹¹²

Tolnai Simon ajánlatára Schwimmer elküldte saját, módosított tervezetét, és kérte, hogy a jóváhagyott verziót majd Spády Adélnak juttassák el.¹¹³ Tolnai el is juttatta Spádynak a kész verziót, ami „bizony nagyon eltér a tervvázlattól”.¹¹⁴ Egyben Schwimmernek szóló válaszában arról értesítette, hogy az általa javasolt formában – elsősorban anyagi okok miatt – nem áll módjában elkészíteni a szerződést: „A lap tervezetét készhez vettem, de nem úgy van megcsinálva, mint b. soraiban mondja, hogy »személyes megbeszélésünk alapján« ez annyira ki van vetköztetve, hogy rá sem ismerek.”¹¹⁵ Spády szintén tájékoztatta Schwimmert az általuk teljesen lehetetlennek tartott Tolnai-féle tervezetről, melynek keretében túl sok jogot akart Tolnai, és az előfizetési ár sem egyezett elképzelésükkel.¹¹⁶ Spády éppen ezért ajánlatot kért a Weiss L. és F. cégektől ugyanerre a munkára, melyek bár drágábbak voltak, de a Feministák Egyesületére nézve sokkal kedvezőbb feltételeket ajánlottak.¹¹⁷ Weiss később visszalépett az ajánlattól, így újabb lehetőségeket kellett keresni, mely az önálló *Feminizmus* kiadványt kiadná.¹¹⁸ Mindezeknek a tükrében Schwimmer lemondott

¹⁰⁷ Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. 1913. június. NYPL RSP Mss Col 6398. 33. doboz.

¹⁰⁸ Schwimmer Róza a Nőtisztviselők Országos Egyesületének. 1913. augusztus 16. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹⁰⁹ *A Tolnai Világlapja* Schwimmer Rózának. Bp. 1913. július 29. NYPL RSP Mss Col 6398. 33. doboz.

¹¹⁰ Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. 1913. augusztus 2. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz. Glücklich később is érdeklődött a „Tolnai-ügy” iránt; vö. Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. 1913. augusztus 14. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹¹¹ Spády Adél Schwimmer Rózának. Bp. 1913. augusztus 13. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹¹² Spády Adél Schwimmer Rózának. Bp. 1913. augusztus 18. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹¹³ Schwimmer Róza Tolnai Simonnak. 1913. augusztus 3. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹¹⁴ Tolnai Simon Spády Adélnak. Bp. 1913. augusztus 5. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹¹⁵ Tolnai Simon Schwimmer Rózának. Bp. 1913. augusztus 5. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹¹⁶ Spády Adél Schwimmer Rózának. Bp. 1913. augusztus 5. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹¹⁷ Spády Adél Schwimmer Rózának. Bp. 1913. augusztus 8. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹¹⁸ Spády Adél Schwimmer Rózának. Bp. 1913. augusztus 11. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

a Tolnaival való lehetséges együttműködésről, elsősorban azért, mert az írásbeli és szóbeli megállapodások közötti különbséget túl jelentősnek találta.¹¹⁹

Ezt követően Spády az általa színvonalasnak ítélt Uránia Nyomdától kért ajánlatot.¹²⁰ 1913 augusztusában úgy tűnt, hogy megtalálták a leoptimalisabb megoldást, és már csak a betűk kiválasztása volt hátra.¹²¹ 1913 szeptemberében *A Nő és a Társadalom* kiadóhivatala azon előterjesztéséről értesítette Schwimmer Rózát, melynek értelmében a lap a Feministák Egyesülete birtokába kerül.¹²² Spády november elején arról számolt be, hogy többen érdeklődtek a készülő lapról, elsősorban a nevééről, de a „NOE-ügy” miatt nem jutottak előrébb a kérdésben.¹²³ Pogány Paula arról tájékoztatta Schwimmer Rózát, hogy Spády és Dirnfeld véleménye szerint a leghatékonyabb az lenne, ha karácsonyra jelenne meg az új lap, és egyben kérdezte, lehetséges-e addig.¹²⁴ Glücklich is az új folyóiraton dolgozott, melyben egyértelműen Schwimmer Rózának szánt vezető szerepet:

„nem úgy értettem, h a lapot nem csináljuk meg, ha Maga nincs itthon, a NOE-val befejeztük e tárgyalást, amelynek eredményét mi is előreláttuk, de amellyel tartoztunk – nem a vezetőknek, hanem a NOE tagjainak. Új lapot indítunk, m. p. (ne dühöngjön!) »A nő« címen, mert jobbat sem propagandisztikus, sem hirdetési szempontból nem találtunk. De az egyesület egzsizstenciáját veszélyeztetjük, ha az első számok nem lesznek elsőrangúak, ezért kellene, hogy Maga tényleg szerkessze és Pogányt a munkába bevezesse. A nagy lapbizottság megalakulása is Magára vár: Hallerné a klubtól visszavonult (nem látja időszerűnek), de Telekiné buzog, nem gondolja, hogy mégis őt kérjük fel?”¹²⁵

1913. november 16-án Pogány már a NOE-val való szakításról számolt be, és megjelölte az új címet (*A Nő*):

„A lapot meg kell indítani, mert nemcsak á-t mondtunk, hanem végigmondtuk mind a 32 betűt, a 12 órát és az ultimátumot. Hogy a NOE-val tárgyaltunk, annak meg volt a jutalma: Szirmayné (!), Glücklich (!) maguk óhajták leghevesebben a szakítást!!! Az ezt bejelentő levelet már elküldték a NOE-nak!! A mi lapunk, »A Nő« c. szenzációs címmel jelenik meg (még változtathatunk rajta, ha kell, de hirdetési szempontból ez a cím a legcatchingebb).”¹²⁶

¹¹⁹ Schwimmer Róza Tolnai Simonhoz írt levelének vázlata. 1913. augusztus 9. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz. Erre később még Tolnai reagált is: szerinte Schwimmer okozta a különbséget, és ő sem kíván már együttműködni; vö. Tolnai Simon Schwimmer Rózának. Bp. 1913. augusztus 12. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹²⁰ Spády Adél Schwimmer Rózának. Bp. 1913. augusztus 13. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz. Végül ezzel a nyomdával kötöttek megállapodást.

¹²¹ Spády Adél Schwimmer Rózának. Bp. 1913. augusztus 19. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹²² *A Nő és a Társadalom* Kiadóhivatala Schwimmer Rózának. Bp. 1913. szeptember 29. NYPL RSP Mss Col 6398. 34. doboz.

¹²³ Spády Adél Schwimmer Rózának. 1913. november 6. NYPL RSP Mss Col 6398. 35. doboz.

¹²⁴ Pogány Paula Schwimmer Rózának. Bp. 1913. november 10. NYPL RSP Mss Col 6398. 35. doboz.

¹²⁵ Glücklich Vilma Schwimmer Rózának. 1913. november 15. NYPL RSP Mss Col 6398. 35. doboz.

¹²⁶ Pogány Paula Schwimmer Rózának. Bp. 1913. november 16. NYPL RSP Mss Col 6398. 35. doboz.

Az új lap innentől kezdve nagy lendületet vett, Spády november végén már arról tájékoztatta Schwimmert, hogy nem tudnak a válaszára várni, és ugyanazt a szerződést kötik majd meg, amit a „Modern Ifjúsági Könyvtár” esetében.¹²⁷ Voltak már előzetesen hirdetőik, de a terjesztést még nem sikerült megoldaniuk.¹²⁸ Az új lapot Glücklich Vilma jelentette be a Feministák Egyesülete tagtársainak 1914 januárjában, a megjelenéssel egy időben: „A jövő évet nagy és nehéz, eszméink terjesztését mindennél jobban szolgáló intézkedéssel kezdjük. Hivatalos lapunk, »A Nő« címen, gazdagabb és színesebb tartalommal ujjaszületik és ezentúl havonként 2-szer, minden hónap 5-én és 20-án fog megjelenni.”¹²⁹

ORSOLYA KERESZTY

The founding and working methods of *A Nő és a Társadalom* (Woman and Society)

The paper discusses the official journal of the Hungarian feminist movement, *A Nő és a Társadalom* (Woman and Society) that existed between 1907 and 1913. The *Woman and Society* was launched as the official journal of the Feminists' Association (Feministák Egyesülete) and the National Organization of Female Clerks' (Nőtisztviselők Országos Egyesülete). It was created in 1907 by the Feminists' Association in a period when there existed a clearly visible feminist movement both at the national and the international level. Relying mainly on primary sources from the National Archives of Hungary and the New York Public Library a detailed and nuanced picture is constructed about working methods and problems of the associations, editor(s), activists and authors.

¹²⁷ Spády Adél Schwimmer Rózának. 1913. november 25. NYPL RSP Mss Col 6398. 35. doboz.

¹²⁸ Spády Adél Schwimmer Rózának. 1913. december. NYPL RSP Mss Col 6398. 35. doboz.

¹²⁹ Glücklich Vilma a Feministák Egyesülete tagtársainak. 1914. január 2. NYPL RSP Mss Col 6398. 35. doboz.

SZÖNYI ÉVA

Adalékok id. Szinnyei József (1830–1913) fogadtatásához a Magyar Nemzeti Múzeumban

Az Országos Széchényi Könyvtár bicentenáriumi ünnepségére szánta ajándékolni a Magyar Tudománytörténeti Intézet szép kiállítású, nagybecsű kötetét *Id. Szinnyei József emlékezete*¹ címmel. A művet közreadó előszavában fogalmazódik meg a nagyszabású program: „Remélhetőleg id. Szinnyei József kéziratos naplója és legérdekesebb levelei is meg fognak jelenni nyomtatásban, mert csak ezek ismeretében lehet valóban pontos véleményt alkotni erről a kiemelkedő életműről.”² E kívánság jegyében tehát e helyütt Szinnyei két, 1884-ben és 1889-ben írott levének közreadásával szeretnénk a nagy bibliográfus múzeumi pályafutásának első éveiről kialakítható kép árnyalásához hozzájárulni.

Az első levélváltás Csontos János (1846–1918)³ múzeumi segédőrrel jól mutatja a fagyos és elutasító fogadtatást a múzeumi tisztek részéről, a második levélben, öt évvel később pedig baráti hangú beszámoló tudósítja a múzeumi társaság egyik központi alakját (Csontosit) az 1889 nyarán szabadságát töltő Szinnyei programjairól. Így a két Szinnyei-levél, amely ugyanahhoz a személyhez ugyancsak más-más hangon megfogalmazott sorokat tartalmaz, valóban a legérdekesebbek közé tarthat.⁴ Kiegészítésül és a múzeumi tiszteknek az 1880-as években zajló társasági életének jobb megismerésére pedig Fejérpataky László (1857–1923)⁵ Csontosihoz írott levelét idézzük.

Id. Szinnyei József 1884 júliusától kapta meg a Magyar Nemzeti Múzeum részlegként létrejött Országos Hírlapkönyvtár vezetői megbízatását, kezdetben egyetemi

¹ *Id. Szinnyei József emlékezete: művelődéstörténeti és sajtótörténeti írásai*. Összeáll., S. a. r., bibl.: GAZDA István. Piliscsaba, 2002. Kiadó, 323.

² *Id. Szinnyei József emlékezete i. m.* (1. jegyzet) 8.

³ Csontos János 1874–1892 között volt a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárában a kézirattár munkatársa, segédőre, majd őre. Az 1880-as években, pályája csúcán elismert kutatóként tartották számon; a múzeum élén álló Pulszky Ferenc és a könyvtár örökös pozícióját 1875–1879 között betöltő Fraknói Vilmos (1843–1924) pártfogoltjaként nevéhez számos középkori kézirat és corvina felfedezése fűződik.

⁴ *A tudósok biobibliográfiája. Id. Szinnyei József (1830–1913) könyvtártudós akadémikus életműve*. A kutatást vezette A. SZÁLA Erzsébet, az anyaggyűjtést végezte PERJÁMOSI Sándor, s. a. r. GAZDA István. Sopron etc., 2006. Kiadó, 216.

⁵ Fejérpataky (az Országos Széchényi Könyvtár 1894–1919 közötti igazgatója) 1889-ben Csontos legjobb barátjaként a múzeumi társaság oszlopos tagjának számított.

könyvtárosi állása mellett, 1888 novemberétől pedig, a múzeumi könyvtár szervezeti átalakításának köszönhetően, múzeumi tisztviselőként.⁶ A kezdeti időszak nehéz munkakörülményeire Szinnyei naplójegyzeteiben is utalt, leveleiben pedig a tőle megszokott pontossággal világította meg a visszás helyzetet. A 2002-ben kiadott Szinnyei-kötet adta közre azt az 1886 januárjában kelt levelet, amelyet Szinnyei a magyar írók életrajzához való anyaggyűjtés keretében Jakab Ödönnek (1854–1931), kora népszerű költőjének írt. Levelében rezignáltan nyugtazza a bibliográfiai tevékenység nehézségeit általánosságban is: „a gáncsoskodás, kenyéririgység és több efféle kicsinyeskedés nálunk már megszokott dolog [...] csak irodalmi napszámoskodást űzők”.⁷ A hírlaptári munka körülményeiről pedig konkrétan:

„A Nemzeti Múzeumnál működöm délelőtt (délután az Egyetemi Könyvtárnál), a Múzeumnál engemet, a személyzettől független lévén, betolakodónak tekintenek és egy svihák folytonosan áskálódik ellenem, már komolyan fenyegettem, de ez elől megretírált. Pulszky [Ferenc]nél pedig oda vitte a dolgot, hogy ő nyíltan mondta szemembe többször: ’ő ellene van a hírlapcsarnoknak és mindig is ellene lesz’. A ’hírlapkönyvtár’ még névleg sem ismeri el.”⁸

Szinnyei fagyos fogadtatása

Szinnyei alig pár hónapja kezdte meg működését az Országos Hírlapkönyvtárban, amikor 1884 őszén Pulszky Ferenc (1814–1897)⁹ hetvenedik születésnapját és írói jubileumát ünnepelte az egész tudományos világ. A nemzeti hősként tisztelt öreg tudós szeptember 17-én töltötte be 70. életévét, s a hónap végén bensőséges diszvacsorát rendeztek számára a múzeumi tisztek. Csontos János kéziratári őrre a főrendező megtisztelő szerepén kívül némi kellemetlenség is hárult, amikor szeptember 21-én levelet kapott Szinnyeitől:

„Budapest, 1884 szept. 21.

Tisztelt Segédőr Úr!

Csak mostan értesültem, hogy Ön egy Pulszky – banquetten rendez és a főlhívási íven ez áll: ’abban csak a főlesküdt muzeumi tisztviselők vehetnek részt’. Én ezt a jelen körülmények közt személyem ellen irányzott sértésnek veszem és a nevezett banquetten jelen akarok lenni. Elvárom azonnal írásban határozott válaszát. Különbén mint volt honvéd tudom kötelességemet.

Szinnyei József”

⁶ A hírlaptári munka körülményeit l. bővebben: KERESZTY István: *A Magyar Nemz. Múzeum könyvtárának hírlaposztálya*. = Magyar Könyvszemle (3.) 1895. 235–249.

⁷ KOZOCSA Sándor: *Adatok id. Szinnyei József életéhez*. = In: *Id. Szinnyei József emlékezete i. m.* (1. jegyzet) 9.

⁸ Id. Szinnyei József levele Jakab Ödönnek. Bp. 1886. január 17. In: *Id. Szinnyei József emlékezete i. m.* (1. jegyzet) 13.

⁹ Pulszky 1869-től kezdődően, mintegy 25 éven át állt a Magyar Nemzeti Múzeum élén.

A levél utolsó mondata nyílt célzás Szinnyei 48-as múltjára: köztudomású volt, hogy Komárom várának védőjeként vett részt az 1848–49-es szabadságharcban. Nem csoda tehát, ha az addigi életében inkább csak „szópárbaj”-ban vitézkedő Csontosai az ügy elsimításához Frivaldszky János (1822–1895)¹⁰ aligazgató segítségét kérte levelében, A) pontban mellékelve Szinnyei fentebb közölt levelét is:

„Nagyságos aligazgató Úr!

A Pulszky Ferenc tiszteletére rendezendő zártkörű banquette egy kellemetlen incidensre szolgáltatott alkalmat. Id. Szinnyey József az egyetemi könyvtár őre, kit a nagyméltóságú vallás és közoktatásügyi m. kir. Minister úr a felállítandó hírlapkönyvtár előmunkálataival a Múzeum könyvtárában ideiglenesen megbízott, a jelen körülmények közt sértve érzi magát azáltal: hogy a banquetten csak a Múzeum felesküdt tisztviselői vesznek részt s a banquetten jelen akar lenni. Ez ügyben tegnap vasárnap reggeli nyolcz órakor a következő levelet intézte hozzám:

E levélre én reggel 9 után következőleg válaszoltam:

Tekintetes Szinnyey József könyvtárőr úrnak Budapesten.

A Pulszky banquet ügyében hozzám intézett megkeresésre van szerencsém válaszolni. A Pulszky banquettem nem én, hanem a Nemzeti Múzeum felesküdt tisztviselői rendezik. Az ívet Frivaldszky János múzeumi aligazgató írta alá, én köröztetem. A „felesküdt” epitheton a banquet zártkörű természetét jelzi. Hogy kik vesznek részt a banquetten? erre nézve az utolsó megállapodás az: hogy azon Pulszky Ferenc családtagjain kívül részt vesznek a Múzeum véglegesített tisztviselői. Sem az intézet ideiglenes tisztviselőit, sem Pulszkyknak számos tisztelőit nem hívtuk meg a banquetre azért mert ezáltal elvesztené a banquet családiás jellegét, nem volna zártkörű, nyilvános természetű banquetbe pedig Pulszky aligha adná beleegyezését. A meghívó tehát, melyben egyáltalában nincs kitéve, hogy kik vesznek részt a banquetten, hanem csak az, hogy kik rendezik, senki ellen sértést nem tartalmaz. Nem tartalmaz sértést ön ellen sem. Ha ön a mostani körülmények közt jelen akar lenni a banquetten, tudatni fogom szándékát még ma tisztársaimmal s az eredményről még ma tudósítani fogom.

Budapest 1884 szept. 21

Csontosai János

E levelet hordártól elküldtem reggel 9-10 közt Szinnyey urnak, kitől a hordár azon üzenetet hozta, hogy a választ még ma elvárja. Erre délután 3-4 óra közt következő levelet intéztem hozzám:

Tisztelt Könyvtár-őr Ur!

Reggeli levél kapcsolatában van szerencsém értesíteni, hogy a Nemzeti Múzeumban ma csak a Képtár volt nyitva a többi osztályok zárva voltak. Frivaldszky János aligazgató ma korán reggel Téténybe utazott s csak este jön vissza. A többi örökből és segédörökből csak Hampel József régiség-tári örrel találkozhattam. Többi tisztársaimmal csak holnap reggel beszélgethetek. Az ismert ügyben tehát csak holnap reggel 9-10 óra közt küldhetek értesítést. Addig szíves türelmét kérem. Az ebédet különben csak ma rendeltem meg s az esetleges változásokat holnap 10 óráig bejelenteni elég idő van.

Budapest 1884 szept. 21

Csontosai János

¹⁰ Frivaldszky János zoológus 1852-től volt tagja a múzeum tisztikarának, 1870-ben nevezték ki a Magyar Nemzeti Múzeum Állattárának igazgatóörvévé.

Erre nem kaptam üzenetet, mert a levelet vivő hordárral nem találkozhattam.

Ezek után arra kérem Nagyságodat, méltóztassék a Múzeum tisztviselőivel ez ügyben értekezni s ezen obskurus ügyet legbölcsebb belátása szerint commendálni. Az eredményről pedig szíveskedjék Szinnyey urat értesíteni, mert én a Múzeum tisztviselőinek nevében ezen túl levelezni nem érzem magam illetékesnek. Eljárásomat ítéletök alá bocsátva vagyok

Budapest 1884 szept. 22-én

Nagyságodnak alázatos szolgálója

Csontos János¹¹

Nem áll rendelkezésünkre végleges névsor a Pulszky Ferencet köszöntő díszebéd vendégeiről, a nemzeti könyvtár ügyeit naprakészen tájékoztató *Fővárosi Lapok* is csak Pulszky írói jubileumához kapcsolódó rendezvényekről tudósított: elsőik között október 8-án a „Régészeti Társulat tart ülést, melyen díszalbum kiadását határozzák el,”¹² majd december 14-én:

„A Régészeti Társulat [...] végleg megállapította a Pulszky-jubileum programját. Az ünnepélyek sorát e hó 30-án a régészeti társulat díszülése nyitja meg, az akadémia kistermében [...] Erre az írók és művészek társasága rendez lakomát a Hungáriában.”¹³

Szinnyei a múzeumi társaság elmaradhatatlan tagja

Az 1888-as szervezeti változás az Országos Hírlapkönyvtárat a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának Hírlaposztályává alakította,¹⁴ amely a hírlapok gyarapításának, feldolgozásának és kutathatóságának feltételeit megteremtette, egyben Szinnyei helyzetének megítélésében is óriási változást hozott. Mintegy öt év elteltével jutott a hírlaptár őre is a szigorúan zárt múzeumi társaság elmaradhatatlan tagjai közé. Ennek ékes bizonyítéka Szinnyei 1889 augusztusában, Kolozsváron kelt levele, amelyben már a bizalmas barát hangján számol be nyaralásáról, nem másnak, mint a nemzeti múzeumi tisztikar spiritusz rektorának, Csontos Jánosnak:

„Kolozsvár, 1889. aug. 10.

Kedves János!

Megígértem midőn utolszor, de nem legutolszor találkoztunk, hogy írok, tehát írok levelet, de nem százegy ujdonságot, melyek nem kellő méltatása felől, még most is foly a polémia Zsolttal,¹⁵ ki utóbbi levelében írja: 'Hálátlanságtól csepegő leveledet megkaptam. Értem, hogy a bécsi mulatságot irigyled...'

¹¹ OSzK Kézirattár, Csontos János és Frivaldszky János levelezése, Levelestár 1884.

¹² *A Régészeti Társulat*. = Fővárosi Lapok 1884. 1527.

¹³ *A Régészeti Társulat*. = Fővárosi Lapok 1884. 1896.

¹⁴ ILLYÉS Katalin: *Adatok a hírlaptári állomány kialakulásának történetéhez 1884-től 1914-ig*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1971–1972. 243–269.

¹⁵ Beöthy Zsolt (1848–1922) író, irodalomtörténész és az esztétika magán, majd 1886-tól rendes tanára volt a budapesti egyetemen. Szinnyeivel unokaöccseként baráti és rokoni kapcsolatot ápolt.

Hogy elől kezdjem, tehát még az nap kidrukkoltam a mérsékelt jegyre szóló utalványt; ha még 20-káig ott ülök, a szabad jegyek kieszközlését is megtanulom. Utaztunk tehát első helyen egyedül és itt vagyunk a folytonos mulatságban kifáradva s a tétlenségben ellustulva; a mint tegnap is öt család (6 nő és 8 gyerek) kugliztunk éjjeli 11 ig (a Herczegovinában)! Képzeld azt a zsvajt! Azután kirándultunk a Békásba, szalonnapirítással és a gyerekeknek malomkészítéssel nagy berándulás a sörházba, s több ily ártatlan multságok, melyek vetekednek a fürdőzéssel a semmittevésben. Ennek meg kell lenni! Tehát várjunk, míg haza mehetünk és ismét folytathatjuk megszokott munkánkat. Azt hiszem egy hét múlva már körötökben leszek. Addig is isten áldjon! Tisztelem az ismerősöket és téged ölel

igaz barátod és collégád
Szinyei

P.

Megnéztük a Lidoli circusban az elefánt tánczát.¹⁶

A baráti ölelés nemcsak Csontosinak szólt: Szinyeit akkor már a múzeumi tiszték társasági életének elmaradhatatlan tagjaként tartották számon. Erre nemcsak a fenti levélben találunk utalásokat, hanem a Csontos–Fejérpataky baráti párosnak az 1880-as években igen aktív levelezésében is.

Az 1889. év a nemzeti könyvtár életében számos nagy felfedezést is hozott, a corvinakutatás terén történetesen az egyik első jelentős előremozdulás lehetőségéről tudósított a sajtó:

„Abdul Hamid szultán, mint tudva van, Vámbéry Ármin közbenjárására megengedte, hogy a magyar akadémia egy küldöttsége a konstantinápolyi császári könyvtárakban Korvinák s egyéb magyar művek után kutasson. Ez a bizottság, melynek tagjai Fraknoi Vilmos, Vámbéry Ármin, Thaly Kálmán, Csontosy János és dr. Ábel Jenő szeptember 18-án utazik Konstantinápolyba.”¹⁷

Az expedíció sikeréhez Pulszky Ferenc is nagy reményeket fűzött, érdeklődéssel várta Csontos közismerten mindenre kiterjedő tudósítását. Csalódottságáról az ezúttal otthon maradt Fejérpataky számolt be barátjának:

„Kedves Noskó!

Ugyancsak megvárattál a tudósítással, de legalább az annál kimerítőbb volt. Én éppen náthám és hurutos lázas állapotom miatt pár napot otthon töltöttem, mikor Schönherr meghozta leveledet hozzám – felbontva. Az igazgató meglátván kezében a terjedelmes paksamétát, kíváncsi volt tartalmára, tudván hogy töled jön, felbontotta, de látván hogy a legnagyobb rész nem tudományos jellegű (bár sokkal többet ér a tudományosnál) ezt csak átfutotta, s csak a végét olvasta figyelemmel. A borítékra aztán ráírta: Felnyitotta P.F. kíváncsiságból, bocsánatot kér ezért, így küldte el hozzám. Én persze a küldött kincset nem tartottam meg magamnak. Elolvastattam a Pan Velkomozsnival, ki a Tört. Társ-ban tartott felolvasása előtt három napig volt beteg, Szinyei papával, és elküldöttem S. bácsinak,¹⁸ most nála van. Nagyszerű levél volt, várunk még egyet.

¹⁶ OSzK Kézirattár, Id. Szinyei József levele Csontos Jánoshoz, 1889.

¹⁷ *Akadémikusok útja.* = Fővárosi Lapok 1889. 1812.

¹⁸ A múzeumi társaság „Sándor bácsija” Szilágyi Sándor (1827–1899), az egyetemi könyvtár igazgatója volt (1878 októbertől). Egyebek között a Magyar Történelmi Társulat alapítójaként is megemlékeztek róla; a Magyar Tudományos Akadémia is tagjává választotta 1857 decemberében.

Újságok a következők:

Mikor elutaztatok, mi öten (Nagy Miklós,¹⁹ Beöthy,²⁰ Szinnyi, Daday²¹ és én) igen elbúsultunk. Visszamentünk az étterembe és elkezdtünk cognacozni 7-7 pohárral ivott meg mindegyik, megvolt a hangulat. Ekkor 4 óra tájban eszébe jut Beöthynek, hogy menjünk el Salamonért.²² El is mentünk. Közben Lehr Albert²³ háza előtt lerakott gerendákon próbáltuk meg, ki tud rajtuk végig menni. Csak Daday tudott (Nagy Miklós mexökött). Mi tántorogtunk. Salamon nem volt otthon, csak az asszonyok. No hiszen jó állapotban láttak. Salamon az egyetemen volt. Menjünk érte. De ily állapotban? Mind-egy. Van köztünk rendes tanár, az főzi a többit. A lóvasút publikumának volt mit nevetnie Sz. papán. Felmentünk az egyetemre. Kompfi meg a másik pedellus nagyokat nézett. De skandalum nem történt. Salamon befejezvé 5-kor óráját elmentünk a Holzwarthba sörözni és virstlizni, innét este Lobmayerhez pezsgőzni, megittunk két Kleinoscheg-et és egy Törleyt. Salamon fizette. Mire ti Zimonyba érteket mi is hazajutottunk. De milyen állapotban! A papát ismét borogatták és három napig volt berúgva. Egy szóval távozástokat méltón megünnepeltük.

Itt volt Pacsek csaknem egy hétig. Azután egy lengyel Korzeniovsky, ki utánatok ment Konstantinápolyba lengyel királyi könyveket keresni. A szamá. Eddig bizonyosan beszéltek vele. Plicsekkel csak egyszer voltam. Egy estét akart Pacsekkel, Czizekkel (Szalay) és velem tölteni, de nála nem lehetett, mert Poly roppant anginával jött be Sz. Lőrinnről és hetekig feküdt. Elmentünk Petánovicshoz és ott vacsoráltunk. Plicsek 10 órára otthon akart lenni, de ½ 1 lett belőle.

Joskó írt Herrcseknek a M. Terézia levelek dolgában, szidván a te lusta tót Krisztusodat, hogy nem tettél neki semmit. A publi²⁴ egy levelet talált s ezt lemásolta.

A heraldikai ülést megtartottuk. Vél. tagnak megválasztottuk az öreg Melczert.²⁵

A kéziratárnak vettünk egy 200 frtra tartott hártýára festett térképet - 40 fért. Rajta van Magyarország is, a rajz a XVI. sz. letelejéről való. Sebestyén bumfordi. Új díjnak is van: Heller. B...m...

Tegnap délben Salamon, Beöthy és Pauer²⁶ eljöttek Sz. papáért és értem, hívás ebédre a Holzwarthba. Pauer nem maradt ott, de eljött feketére a Koronába. Az ebéd jó volt 32 fitos convertet ettünk négyen.

¹⁹ Nagy Miklós (1840–1907) hírlapíró, lapszerkesztő, egyebek között a *Vasárnapi Újság* felelős szerkesztőjeként is ismert.

²⁰ Beöthy Zsolt 1887-től levelező, majd 1884-től rendes tagja volt az Akadémiának, a levélben említett választáson nem nyert: Szily Kálmán (1838–1924), aki már 1865-ben levelező és 1973-tól rendes tag volt, nyerte el az Akadémia főtitkári posztját az 1889. évi választáson Eötvös segítségével.

²¹ Daday Jenő (1855–1920) 1885–1886-ban a nápolyi zoológiai állomáson dolgozott, ott találkozott a corvinákat kutató múzeumiak csoportjával, s 1887-től volt tagja a múzeum tisztikarának. A múzeum állattárának segédőreként könnyebben került a múzeum asztaltársaságába, mint Szinnyi. Daday már 1889-től bekerült az Akadémia tagjainak sorába.

²² Salamon Ferenc (1825–1892) történész, esztéta, szinikritikus, műfordító, újságíróként 1857-től a *Pesti Napló* munkatársa. Az 1870–1871. tanévtől a Magyar Királyi Tudományegyetemen a magyar történelem rendes tanáraként került a múzeumiak közelébe; már 1859-től megválasztották levelező és 1871-től rendes akadémiai tagnak.

²³ Lehr Albert (1844–1924) középiskolai tanár, nyelvészként az MTA tagjai közé választották 1882-ben levelező, majd 1923-ban rendes tagnak

²⁴ Erdélyi Pál (1864–1936) fiatal diplomásként gyakornokéveit töltötte a múzeumban; 1900-tól nevezték ki a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár igazgatójának.

²⁵ Melczér István (1810–1896) az utolsó királyi személynök, archeológiával és heraldikával foglalkozott.

²⁶ Pauer Imre (Rudolf) (1845–1930) 1892-től az Athenaeum kiadásában megjelenő *Magyar Filozófiai Szemle* szerkesztője. Az egyetemen a filozófia tanára volt, 1889-től az Akadémia rendes tagja; 1874-es levelező tagsága után az 1889-ben zajló korteskedés hozta meg számára a rendes tagságot.

Salamon fizetett 2 pezsgőt, Beöthy a Koronában megmérhetetlen mennyiségű cognacot. Corteskedési ebéd volt. Éljen Beöthy főtitkár! Acsády listája szerint 27 szavazat biztos, s ha ennyi van, megvan. Vedereno. Szily se nyugszik, Eötvös erősen dolgozik Szily mellett. Keleti visszalépett és embereivel Beöthyhez csatlakozott. Nagy harcz lesz 14-én d.u. 4 órakor.

A Múzeumban nagy a csend. Lehet dolgozni. Csak még sokáig ne jertek vissza. Az új mosdószekrény elkészült, de lavoír és korsó nincs benne. A publi megkapta a háromhavi szabadságot. Szalay nem állhatta meg, hogy ismét ne üssön a Múzeumon. A miniszteri leiratban az áll, hogy a miniszter megadja ugyan a szabadságot, de minthogy a könyvtár mindig munkaerőhiányról panaszkodik, és ennek következtében a jelen, valamint a jövő évi költségvetésben is szaporodás történt, felhívja az igazgatót, hogy a szabadságolás által előálló munkaszaporulat feldolgozásáról erélyesen gondoskodjék. Ugyan meddig tart még ez a grasszálás? Egyéb újság nincs.

B. ez a levél csak az alsóház részére íratott, a felsőnek nem kell róla tudnia.

Igaz, kell-e ovatio, ha visszajöttök? Fogadjunk ünnepélyesen a vasútnál?

Budapest okt. 6. 1889.

Servus. Írj mielőbb

híved

Czusek²⁷

Az idézett levél baljóslatú utóhangja a múzeum történetének egyik nagy „vihara előtti csend”-nek tekinthető, utalás a Pulszky elleni támadásokra, amelyeknek első, még gyenge rohamára a parlamenti ellenzék részéről már 1887-ben sor került.²⁸ Miután Pulszky akkor sérthetetlennek bizonyult, 1892-ben közismert pártfogoltját, Csontos Jánost vették célba. Akkor a politikai térfélről érkező vádaskodás kapóra jött a múzeumi fizetésrendezés miatt elégedetlenkedő könyvtártiszteknek, így a bizonytalan eredetű rágalom Csontosit megsemmisítő koncepciós eljárássá válását a közvetlen kollégák személyes és kicsinyes bosszúja segítette.²⁹ Csontos főnökét, a könyvtár élén álló Majláth Bélát (1831–1900) nyugdíjazták, és 1893-ban id. Szinnye József kapott könyvtáróri megbízatást. Szinnyeinek nem volt köze a kéziratári anyagot érintő rágalmazáshoz; a hírlapok ügye és bibliográfiai vállalásai egész embert kívántak, így egy év elteltével megvált e tisztségtől.

A hírlaptár az elkövetkezendő, csaknem évszázados fennállása folyamán az olvasók és kutatók, könyvtárosok, hírlaptárosok és bibliográfusok sokaságának számára mint meghitt kutatóműhely a „béke szigete” emlékezetét idézte.

²⁷ OSzK Kéziratár, Fejérpataky László és Csontos János levelezése, Levelestár 1889.

²⁸ L. PÁLVÖLGYI Endre: *A Csontos elleni fegyelmi vizsgálat és annak politikai háttere*. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei II. Bp. 1964. 163–192.

²⁹ L. Szőnyi Éva: *Perújrafelvétel Csontos János ügyében*. Lektorált kézirat. Bp. 1996. 50.

ÉVA SZŐNYI

Contributions à l'accueil de József Szinnyei, père au Musée

József Szinnyei, père (1830–1913) a reçu la mission de chef de la Bibliothèque Nationale de Journaux, section du Musée National de Hongrie, à partir juillet 1884. Au début, il l'a rempli à côté de sa poste de bibliothécaire de l'université, dès le novembre 1888, grâce à la transformation de la structure de la bibliothèque du musée, comme fonctionnaire du musée. Au Musée National il était accueilli dans une atmosphère glaciale: „...Au Musée, puisque je suis indépendant du personnel, je suis estimé en intrus... Pulszky m'avait ouvertement dit en face: lui, il est contre la Bibliothèque des Journaux, et il le restera toujours. Il ne reconnaîtra jamais la Bibliothèque des Journaux et il en sera toujours contre. „ écrit Szinnyei dans une lettre en 1886.

L'étude publie quatre lettres à valeur de source de la Collection des Lettres du Département des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale Széchényi. Le premier échange de lettres avec János Csontos (1846–1918), gardien de musée montre bien l'accueil glacial de la part des officiers de musée. Dans la deuxième lettre Szinnyei, passant ses vacances, d'un ton tout à fait amical, donne des nouvelles des ses programmes à Csontos. Pour mieux faire connaître la vie quotidienne des officiers de musée, nous citons une lettre de László Fejérpataky (1857–1923) plus tard directeur du musée national, adressée à Csontos

LENGYEL ANDRÁS

Egy bécsi magyar könyvkiadó: a Julius Fischer Verlag

Az 1919 utáni bécsi magyar emigráció története lényegében máig földolgozatlan.¹ Sokáig egyetlen dimenziója volt csak szem előtt, a politikai, s ez az egész emigráció megítélését eleve meghatározta – pró és kontra. Kétségtelen, ez az emigráció csakugyan politikai emigráció volt, létrejöttének oka az adott politikai helyzetben keresendő. De az a vándorbotot fogó réteg, amely részben a „kommün” alatt, nagyobb részben pedig már a kommün bukása után Bécsbe tette át székhelyét, jórészt erős intellektualitású értelmiségiekből állt. Többnyire írók, újságírók, művészek, a könyv kultúra különböző rangú szereplői alkották. S mivel önmagukat a „kurzus” ellenzékeként határozták meg, végső soron egy Bécsbe, tehát a Magyarországhoz legközelebb fekvő európai nagyvárosba áthelyezett ‘magyar ellenkultúra’ volt ez. Azt folytatták, ami az 1919 előtti másfél évtizedben itthon formálódott ki, de immár merőben más helyzetben, megváltozott nézőpontból. A „kurzus” őket, s ők magukat is politikai szereplőknek tudták, ám tényleges közvetlen politizálási lehetőségük nem nagyon volt: szerepük valójában „csak” kulturális jellegű lehetett. „Politizálásukkal” is, műveikkel is a magyar kultúrát alakították. Ezt a munkát három vonatkozásban el is végezték. (1) A Magyarországon el nem mondható, nyilvánosan nem képviselhető összefüggéseket megfogalmazták, nyilvánosságra hozták. (2) Az anyaországtól elszakadó, utódállami kisebbségekké lett magyarság számára közvetve s közvetlenül is „magyar” kultúrát kínáltak, provizorikusan betöltve azt a hiányt, amely az anyaországtól való elszakadás miatt állt elő, és saját erőből még nem volt pótolható. (3) Közvetlenül érintkezve az osztrák, sőt általában a német nyelvű kultúra fejleményeivel, közvetítették azokat a magyar olvasók felé, ugyanakkor – alkalmi együttműködések keretében – megkezdték a német nyelvű kultúrákba való magyar beépülést. Ha tudjuk, hogy az 1920-as évek első felében Magyarországon erős kulturális bezárkózás következett be, amely – más tényezőkkel társulva – lehetetlenné tette az új helyzet mélyebb – nyilvános – intellektuális földolgozását és megértését,

¹ Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert az emigrációról nagyon is sok írás szól, de ezek túlnyomó többsége efemer értékű, relevanciája minimális. Magam mérvadóknak Litván György kutatásait tartom, l. LITVÁN György: *Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban*. In: Uő: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok*. Bp. 2008. Osiris Kiadó, 227–260. Ugyancsak ő adta ki az emigráció életének egyik fontos dokumentumát, amely sok mindent belülről világít meg: *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*. S. a. r.: LITVÁN György. Bp. 2001. MTA Történettudományi Intézet.

akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a bécsi magyar emigráció kulturális teljesítménye megkülönböztetett figyelmet érdemel.

Az emigráció kulturális intézményrendszere sajnos mindmáig nincs fölmérve, számba véve. Pedig a könyvkiadás, a folyóirat- és napilapkiadás számos jelentős intézményt produkált, s ezek igénylik a tárgyilagosságra törekvő, szakszerű történeti fölmérést.

Az egyik ilyen, szembesülésre méltó bécsi magyar kulturális intézmény a Julius Fischer Verlag volt. A név maga persze megtévesztő: osztrák (német) könyvkiadót sejtet. Egyik régebbi tanulmányában a különben tájékozott Markovits Györgyi szintén magyar könyveket is megjelentető osztrák cégnek² vélte a Julius Fischer Verlagot. Igaz, nem sokkal később félig-meddig már revideálta álláspontját, amikor a magyar szakirodalomban elsőként leírta, hogy Julius Fischer valójában Gömöri Gyula³ – azaz magyar ember. A kiadó magyar voltának kiadványain keresztül való bemutatása azonban elmaradt, s ennek a bécsi magyar könyvkiadónak az emléke voltaképpen elhomályosult. Csak könyvárverések egy-egy érdekesebb tétele jelezte, hogy létezett, hogy valaminő szerepe volt a magyar kultúra pozícióinak alakításában. Ezért is jelentett meglepetést, hogy József Attila levelezésének kiadásakor, az összegyűjtött anyagban maga Gömöri Gyula „leplezte le” Julius Fischerrel való azonosságát. Gömöri 1936. június 20-án egyebek közt ezt írta a költőnek: „Kedves József Attila! Jó régen találkoztunk, de remélem, hogy azért emlékszik rám. A megboldogult bécsi Julius Fischer Verlag tulajdonosa voltam.”⁴ Aláírni pedig így írta alá levelét: „Gömöri Gyula (Magyarosított nevem ez.)” De jellemző, hogy a levélhez fűzött jegyzetben még ekkor is ezt olvashatjuk: „Gömöri Gyuláról (aki nyilván azonos Julius Fischer bécsi könyvkiadóval) semmi közelebbit nem sikerült megtudnunk.”⁵

A József Attila-kötet azonban eljutott az Angliában élő Gömöri György professzorhoz, aki a levélíró Julius Fischerben saját nagybátyját azonosította, s ezt a tényt megírta Stoll Bélának. Magam is Stolltól, pontosabban a neki írt Gömöri-levélből értesültem a perspektívát nyitó szerencsés azonosításról. Ezzel pedig, immár Gömöri György segítségével,⁶ megnyílt az út a legfontosabb adatok összegereblyezéséhez és a szükséges kiegészítő föltárásokhoz, majd az adatok egységes rendben való prezentálásához.

* * *

Az első kérdés nyilvánvalóan az: mi tudható Gömöri Gyuláról? Hogyan alakult életútja a Julius Fischer Verlag megalapításáig?

² MARKOVITS Györgyi: *A magyar emigráció irodalmi munkássága a két világháború között*. = Az OSZK Évkönyve 1967. 487.

³ MARKOVITS Györgyi: *Honi hontalanok és hontalan honiak – az új Magyarországért*. = Az OSZK Évkönyve 1974/75. 559.

⁴ *József Attila levelezése*. Összeáll.: H. BAGÓ Ilona, HEGYI Katalin, STOLL Béla. S. a. r., jegyz.: STOLL Béla. Bp. 2006. Osiris Kiadó, 453. (A továbbiakban: JAlev.)

⁵ JAlev. 702.

⁶ Itt kell megköszönnöm Gömöri György segítségét, aki családi emlékei fölidezésével megkönynyítette kutatásom kezdeti lépéseit.

Gömöri Gyula szócikke hiányzik lexikonainkból, személyét egyedül Gulyás Pál⁷ szerepelteti egy erősen lyukas, téves adatokkal és föltevésekkel terhelt szócikkben. Egyéb adat sem sok van. Hogy mikor született, azt például az általam ismert nekrológjai sem adják meg. A *Corvina*⁸ egyáltalán nem beszél erről, a *Népszava*⁹ pedig azt mondja róla, hogy 54 éves korában halt meg. Ez utóbbi azonban legföljebb hozzátéveleges adat. A budapesti VIII. kerületi halotti anyakönyv 1901/1937. számú bejegyzése¹⁰ ugyanis az elhunytat 52 évesnek mondja, s ezt az anyakönyvi bejegyzést megerősíti, hogy a Kozma utcai temetőben lévő síron (38/B parcella, 36 sor, 12. sírhely) a születés és a halál dátuma: 1885–1937. Gömöri Gyula tehát (még Fischer Gyulaként) 1885-ben született Rimaszombatban. (Magyarosított neve a gömöri szülőföld emlékéét őrzi.) Apja a halotti anyakönyv szerint „néhai Fischer Adolf”, anyja „néhai Bondi Eszter”. Családi közlés szerint két öccse volt: József és Lajos, s a család valamikor a századforduló idején, 1900 körül került föl Budapestre. Életútja sajnos ezt követően sem válik sokkal jobban megfoghatóvá. A *Népszava* nekrológiájában ezt olvashatjuk róla: „Fiatalabb éveiben a Népszava könyvkereskedés alkalmazottja volt és egyik megalapozója az öntudatos ifjúmunkás mozgalomnak. Az 1900-as évek elején nagy aktivitással dolgozott az akkori *Jövő*, majd később a *Szabadság* munkásképző egyesületekben és hosszú ideig szerkesztője volt *Az Ifjúmunkásnak*.”¹¹ Más forrásokból tudható, hogy az említett lap, amelyet szerkesztett, 1904 és 1910 között jelent meg, ám e lapnak Gömöri csak egyik szerkesztője volt.¹² A *Corvina* nekrológja valamivel adatszerűbb, konkrétebb. Eszerint Gömöri „kb. 1907. évben került a Népszava könyvkereskedéshez. Ugyanakkor a Népszava sűrűn hozta hangulatos tárcáit.”¹³ (A *Népszavából* Gulyás 1909-ből, 1916-ból és 1918/19-ből ismer tőle írásokat.) Valószínű azonban, hogy már ezt megelőzően is publikált, mert 1907-ben már *Az élet halottai* című regénye is megjelent, sőt két évvel később, 1909-ben *Petőfi világnézete* című, Kende Ferencsel közösen írt könyve is napvilágot látott. (Ez utóbbit ma is számon tartja a szakirodalom, még egy londoni könyvtár is őrizz belőle egy példányt.) Nem tudjuk, pontosan mikor nősült meg, de könyvei megjelenésekor, 22–24 éves korában már valószínűleg nős volt. Felesége (a már többször idézett halotti anyakönyvi bejegyzés szerint) Tanczer Gizella volt, aki a síron lévő adatok szerint 1888-ban született, s jóval túlélte férjét: 1974-ben halt meg. A Népszava Könyvkereskedés alkalmazásában azonban Gömöri csak néhány évig állt. Utóbb – a *Corvina* nekrológja szerint – az „Adorján Testvérek céghez került, majd a háború kitöréséig az Ibusz elődjének, az Általános Beszerzési és Száll. Rt.-nek

⁷ GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. 9. Bp. 1992. Argumentum Kiadó, 208.

⁸ *Halálozás*. = *Corvina* 1937. 43. sz. 133.

⁹ *Veszteségünk*. = *Népszava* 1937. okt. 12. 7.

¹⁰ A halotti anyakönyvi bejegyzést a jeles szegedi temetőkutató, Tóth Tamás szívességéből ismerem. Köszönet érte.

¹¹ *Népszava* 1937. okt. 12. 7.

¹² A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei. A. sorozat 6–7. füzet, H–K. 891. tétel (Lakatos Éva szíves közlése.)

¹³ *Corvina* 1937. 43. sz. 133.

expedíciós osztályát vezette. [...] A háborút a fronton harcolta végig és mint zászlós szerelt le.”¹⁴ Unokaöccse úgy tudja, leszerelvén bekapcsolódott az erjedő-forrongó közéleti küzdelmekbe, sőt 1919-ben egy ideig a közoktatásügyi népbiztosságon is dolgozott valamilyen kisebb beosztásban. Ez a szerepvállalása magyarázza, hogy a Tanácsköztársaság bukása után ő is emigrációba kényszerült. Emigrációjáról a *Népszava* csak annyit mond, hogy „a forradalom utáni esztendőkből sokáig ette az emigráció keserű kenyerét”, a *Corvina* azonban azt is tudja róla, hogy a „háború után Bécsbe került, ahol a Julius Fischer Verlag megalapítója, majd a Hellas Verlag átvétele után annak tulajdonosa lett.”¹⁵ Hogy a Hellas Verlagot, amelyet régi barátja és szerzőtársa, Kende Ferenc alapított, s egyebek közt Babits, Szép Ernő és Franyó Zoltán könyveit jelentette meg, pontosan mikor vette át, nem tudjuk. Unokaöccse szerint a sorrend éppen fordított: előbb betársult a Hellas Verlagba, majd azt követően alapította meg – immár önállóan – saját kiadóját.

A kiadó megalapítása, azt kell mondanunk, mai távlatból nézve többszörösen jó ötlet volt a részéről. Mint kereskedőember, aki tudott szervezni és adminisztrálni, s ugyanakkor bizonyos irodalmi ambíciók is éltek még benne, ideális alany volt erre a szerepre a többnyire írókból és újságírókból álló, „élhetetlen” emigrációban. A sokféle tollforgató értelemszerűen csak publikálni akart, nem szervezni és adminisztrálni, kellett tehát olyan ember (s intézmény) is, aki (s amely) ezt a hálátlan feladatot leveszi vállukról. Gömöri Gyula addig fölhalmozott tapasztalatai így fölértékelték, s megadták egy szerény kenyérkereset lehetőségét.

* * *

A Julius Fischer Verlag megalapítására – a kiadványok megjelenési időpontjaiból következően – valamikor 1921 második felében került sor. A minta (s az ötletadó) nyilván a barát, Kende Ferenc Hellas Verлага lehetett, de annak bibliofil igényeit az új kiadó nem követte. Gömöri saját kiadójának címe (Wien, VII. Lerchenfelder Strasse 63.) az egyik, Kassákkal kötött szerződés¹⁶ nyomtatott cégjelzésében is szerepel. Hogy ez bérelt iroda volt-e, vagy Gömöri irodaként is használt lakásának a címe, nem tudjuk. A telefon (87-6-35) léte mindenesetre az irodaszerű használatra vall. A kiadónak természetesen bankszámlája is volt (Bankkonto: Wiener Bankverein, Wien I. Postsparkassenkonto: Nummer 94.972); ez a pénzforgalom lebonyolításához elengedhetetlen volt. A névválasztás, amely annak idején Markovits Györgyöt megtevesztette, Gömöri eredeti nevének németes változatára megy vissza, s a régi név e reaktiválásában, valamint a cégnév megválasztásában több funkció is teljesül. (1) Megnevezi a tulajdonost, (2) alkalmazkodik a működési hely nyelvi és kulturális szokásaihoz, teljességgel belesimul az osztrák kiadói mezőnybe, s (3) rájátszik egy

¹⁴ *Corvina* 1937. 43. sz. 133.

¹⁵ *Népszava* 1937. okt. 12. 7; *Corvina* 1937. 43. sz. 133. A Hellas Verlagról l. Franyó Zoltán emlékeit: *A század nagy tanúi*. Szerk.: BORUS Rózsa. Bp. 1978. RTV–Minerva.

¹⁶ Kassák Emlékmúzeum és Archivum, KM-an. 3/3. és 3/4.

híres, nagy német könyvkiadó, az S. Fischer Verlag jól bevezetett nevére, így külön reklám nélkül is megkönnyítette saját maga piaci bevezetését. A név az ismerősség érzetét keltette. Azt, hogy volt-e saját tőkéje Gömörinek, s ha igen, mekkora, nem tudjuk, de két dolog valószínű: ha volt, lehetett túl nagy, s a jelek szerint eleve számolt szerzői köre esetleges (részleges) önfinanszírozásával, a „külső” pénzekkel. Sinkó Ervin vagy Déry Tibor könyvei¹⁷ például a szerzők anyagi hozzájárulásával jelentek meg. Valamennyi saját tőke azonban az induláshoz mindenképpen kellett.

A kiadói profil érdekesen képezi le az emigráns viszonyokat. Az új kiadó volta-képpen három területet igyekezett lefedni kiadványaival. Az egyik ilyen terület – az emigráció jellegét messzemenően figyelembe véve – a baloldali beállítódású politikai kiadványok megjelenítése. Ide sorolható mindjárt az egyik első kötet, Ormos Ede könyve, amely a magyar összeomlást tekintette át, s az emigráció egyik legfontosabb, mondhatnánk emblematikus alakja, Jászi Oszkár írt hozzá előszót. Kevesebb közvetlen aktualitással bírt, de valóságos igényeket elégített ki Kropotkin francia forradalom-története vagy Marx nevezetes műve, *A tőke*, amelynek ez volt a legelső magyar kiadása. A másik terület, amelyen könyveivel a Julius Fischer Verlag jelentkezett, a kettős marginalitásban mozgó magyar avantgárd irodalom és művészet kiadása. Ez az irodalom marginális volt, mivel az akkori legújabb, még el nem fogadott szélső irodalmi modernitást testesítette meg, s azért is, mert „természetes” közegéből kiemelve, egy „idegen” kultúrában jelentkezett. Paradox módon azonban mégis ennek az irodalomnak a kiadása lett a Julius Fischer Verlag legnagyobb történeti érdeme, mert Kassák, Moholy-Nagy, Déry, György Mátyás vagy Sinkó Ervin kiadásával (s terjesztésével) a magyar avantgárd intézményesülésének egyik legfőbb előmozdítója lett. A harmadik terület – a Hellas Verlag gyakorlatának „átvételeként” – a szélesebb vagy legalábbis jobban fizető olvasói kört is elérő erotikus irodalom kiadása lett. Déry később, némi iróniával, arról beszélt, hogy ezekkel a könyvekkel Gömöri „egy kis pénzt is akart keresni”.¹⁸ Vagyont persze ezekkel sem lehetett szerezni, de – az úgynevezett keresztfinanszírozás lehetőségén túl – az így megkeresett pénz kellett Gömöri megélhetéséhez. A semmiből még egy kis kiadót sem lehetett fönntartani. Pietro Aretino ma már klasszikusnak számító műve mellett a direkt a Julius Fischer Verlagnak írott Cziffra Géza-könyv említhető itt, de ide tartozik például az *Ádám és Éva* címmel indított, s 1924-ben kilenc számot megélt folyóirat is, amely erotikus olvasnivalók közlése mellett a kiadói marketinget is szolgálta.

A Julius Fischer Verlag kis kiadó volt, sem kiadványainak címszáma, sem az eladásra szánt példányok mennyisége nem vetekedhetett egy nagy kiadó termésével. Ez magyarázza, hogy az előéletében kereskedőként dolgozó Gömöri saját kiadványainak terjesztése mellett terjesztőként közreműködött más kiadók könyveinek olvasókhoz való eljuttatásában is. Így saját terjesztésére utaló felülragasztást¹⁹ kapott egyebek

¹⁷ Gömöri György szíves közlése.

¹⁸ Gömöri György szíves közlése.

¹⁹ A felülragasztott címlap hasonmása: „...*fejünkéből töröljük ki a regulákat*”. Kassák Lajos az író, képzőművész, szerkesztő és közszereplő. Szerk.: ANDRÁSI Gábor. Bp. 2010. PIM, 152.

közt Kassák *Misilló királysága* című könyvének harmadik kiadása, s a nevezetes *Tisztaság* könyvének (1926) az egyik jelzett terjesztője is a Julius Fischer Verlag volt. A budapesti Népszava Könyvkereskedés vezetőjének, Szenes Lajosnak az emlékezéséből az is tudható, hogy a Nyugat-Európában kiadott baloldali könyveket, amelyek Magyarországon tiltólistán voltak, viszonylag nagy mennyiségben (kiadványonként 300–500 példányban) a Julius Fischer Verlag „csempészte be” Magyarországra hajón:

„Magyarországra Bécsen keresztül jöttek a könyvek, a Julius Fischer Verlag közvetítésével, illegális úton. [...] kb. háromszáz-ötszáz példány jött be egy-egy műből, ötkilós csomagokban, a DGT hajóstársaság szervezett munkás hajósai segítségével, akik szén s más áru alá dugták a könyvcsomagokat s hivatalos kikötőhelyük előtt, Újpest környékén kirakták, ahonnan a terjesztéssel megbízott elvtársak egy átmeneti raktárba, majd sürgősen az egyéni vásárlókhoz és munkáskönyvtárakhoz továbbították.”²⁰

A terjesztés elsődleges célállomásai természetesen az ország határain kívülre került magyar közösségek voltak, elsősorban a Felvidék és Erdély, de a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság is.

* * *

Milyen kondíciókkal adta ki könyveit a Julius Fischer Verlag? Erre a kérdésre a néhány megmaradt szerződés ismeretében adhatunk – sajnos erősen hozzávetőleges – választ. Nem kétséges, hogy bizonyos mértékig mindegyik kiadvány más és más keretekben mozgott; a kötelezettségvállalás, az előállítás és a terjesztés paramétere is különböztek. A megmaradt két Kassák-szerződés, valamint a Sinkó-kötet dokumentációja mégis belevilágít valamennyire a kiadói műhelybe, s jelzi Gömöri lehetőségeit.

Az *Új művészek* könyvének előtörténetét – igaz, Kassák, nem pedig a kiadó oldaláról – Csaplár Ferenc már áttekintette. Az ő tanulmányából²¹ egyértelműen kiderül, hogy a Kassák és Moholy-Nagy neve alatt megjelent nevezetes avantgárd gyűjteményt eredetileg a Hellas Verlag adta volna ki 1921 őszén, de ez a terv meghiúsult. A Hellas helyébe a Julius Fischer Verlag lépett, maga a könyv pedig jelentős átalakuláson ment keresztül. Eredetileg irodalmi és művészeti anyagot adott volna közre a kötet, menet közben azonban ez a terv a művészeti anyag közlésére szűkült. Nézőpont kérdése, hogy ez tartalmi veszteség vagy nyereség-e. Csaplárnak azonban igaza lehet: az „internacionális” vizuális anyag, melyet nem befolyásol az irodalmi szövegeknél adódó nyelvi korlát, nagyon megkönnyítette a könyv nemzetközi recepcióját. A pár lapos bevezetőt a könyv nem magyar olvasói akár át is lapozhatták: a képek magukért beszéltek. Hogy ki kezdeményezte a tartalmi

²⁰ NAGY Péter: *Az 1919 utáni emigráció egyik kiadói vállalkozása („A Monde magyar könyvei”)*. = Irodalomtörténeti Közlemények (64.) 1960. 34–39. 36.

²¹ CSAPLÁR Ferenc: *A „Karaván”-tól az „Új művészek könyvé”-ig*. In: Uő: *Kassák körei*. Bp. 1987. Szépirodalmi Könyvkiadó, 7–13.

változtatást, nem tudjuk. Elképzelhető, hogy magának Kassáknak volt ez kényszer szülte, de végül is sikert hozó korrekciója. Ami a kiadváltást illeti, az Gömöri és a Hellas viszonyának ismeretében már érthető: Gömöri csak továbbvitte a Kende által elkezdett projektet. Ezeknél a változásoknál azonban szempontunkból most érdekesebb maga a szerződés, amelyet Csaplár tanulmánya sajnos nem tartalmaz. Az időrendben korábbi, már Gömöri által jegyzett szerződés:²²

T. Kassák Lajos úr
Wien

Igazoljuk a következő megállapodás létrejöttét:

Mi kiadjuk a teljes kézirat vételétől számított 4 (négy) hónapon belül az Ön Új művészek c. művét. A mű körülbelül 46 oldal terjedelmű lesz, melynek körülbelül a fele szöveg, a fele klisé. A klisék egy részét Ön adja.

Tartozunk Önnek a kézirat átvételekor 20, 000 – (Huszezer) oszt. koronát fizetni. További 20, 000 – (Huszezer) o. koronát kap a könyv megjelenésekor. A könyv megjelenése után havonta 30, 000 – (Harmincezer) oszt. koronát fizetünk és pedig 2 (két) hónapon keresztül. Ezen összegek a könyv megjelenése napjától számított 30, illetve 60 napra esedékesek. A harmadik hó leteltével történik az első elszámolás és pedig olyképp, hogy Ön az eladott példányok bolti árából 20 (husz) százalékot kap és pedig azon valutában, a mint az egyes példányok eladattak. Természetesen a már folyósított előlegek levonásával. További elszámolások ugyancsak ez alapon az eladás arányában történnek.

Kelt, Wienben, 1921. decz. 30.

U. i. A példányszám és az ár megállapítása kölcsönös megállapodás tárgya.

Julius Fischer

Ami ebben a kötelezettségvállalásban mindenképpen figyelmet érdemel, hogy ez egy hagyományos, mondhatnánk klasszikus megállapodás. A szerző adja a művet, a kiadó pedig fizet érte, és nyomdailag előállíttatja, majd terjeszti. A műszaki és a pénzügyi paraméterek azonban kétségtelenül szerények: ez nem egy gazdag kiadó vállalkozása. A második, ugyancsak erre a könyvre vonatkozó szerződés:²³

Wien, 1922 május 16.
Tek.
Kassák Lajos úrnak,
Wien.

Közöljük Önnel, hogy kiadjuk 1000 vagy 2000 példányban az Ön szerkesztésében „Az új művészet dokumentumai” című 6 íves művet, mely cca 4-6 oldalnyi bevezetést tartalmaz, a többi rész klissék, melyeket Ön bocsájt rendelkezésünkre. A fenti példányszám keretein belül jogunkban áll bármely nyelvű kiadás[t] hozni.

²² Kassák Emlékmúzeum és Archívum, KM-an. 3/3.

²³ Kassák Emlékmúzeum és Archívum, KM-an. 3/4.

A szerkesztésért Ön 20 % honoráriumot kap a 4000.– (Négyezer) osztrák koronás bolti árból, olyképp, hogy a klisék átadásakor fizetünk Önnek 50.000 (Ötvenezer) o. koronát előlegképp. További 50.000 (Ötvenezer) o. koronát a könyv elkészítésekor, míg a többi az eladás arányában havonkénti elszámolás mellett fizetjük. Az előleg az első két elszámolásnál levonásba jön.

E szóban lévő műből Ön bizományba átvesz 500 (Ötszáz) példányt, amit mi a könyv megjelenésekor azonnal kiadunk. Ön a könyveket könyvárusi úton nem terjesztheti. Az elszámolás havonta történik. Az osztrák bolti ár a mértékadó, úgy az eladás, mint a honorárium elszámolásánál. Jelenleg 4000.– o. K.-ban állapodtunk meg a bolti árban, azonban azt kölcsönös megbeszélés alapján megváltoztathatjuk. A terjesztésért 50 % engedményt adunk.

Tisztelettel

Julius Fischer

Ennek a megállapodásnak a legnagyobb újdonsága kétségkívül az, hogy a klisék megszerzése (előállítás?) immár a szerző, pontosabban a szerkesztő kötelessége és költsége. Márpedig a klisékészítés költséges dolog. A könyv terheinek egy nem jelentéktelen része így a kiadóról a szerzőre/szerkesztőre helyeződött át.

A harmadik szerződés, a Sinkó Ervinnel kötött megállapodás megint más jellegű. Ez érdekes módon már „közös kiadásról” beszél: a költségek kétharmadát maga a szerző, egyharmadát pedig a kiadó állja, de a könyv előállításának megszervezője és lebonyolítója értelemszerűen a Julius Fischer Verlag. Az esetleges hasznon is közösen osztoznak. Ennek az írógéppel írt, 1923. július 13-i keltezésű, Gömöri által megfogalmazott szerződésnek a lényeges része, amely megfoghatóvá teszi a kiadói műhelymunkát és árulkodik a gazdasági kondíciókról is, a következő:

„A könyvet 2.000 példányban jelentjük meg, az előállítási árához 8.000.000 o. koronával !Nyolc millió! járul hozzá [ti. Sinkó Ervin], ami megfelel az előállítási ár 2/3 (kétharmad részének) erre a mai napon átvettem két millió osztrák koronát, egy milliót július hó 17-án, – a következő két milliót legkésőbb augusztus 5-án kell megkapnom. A fennmaradó három milliót a befolyó előfizetésekből fizeti a beérkezés szerint, de legkésőbb a könyv megjelenésekor. A könyv szeptember havában jelenik meg. A bolti árat közösen állapítjuk meg. Az előfizetések kivétel nélkül az Ön által hozzájáruló 8 millióba számítandók be. Az elszámolás úgy történik, hogy a nyomda kifizetése után mutatkozó haszon feles, amely haszon vagy könyvben, vagy készpénzben számolandó el az Ön kívánsága szerint.”²⁴

E megállapodáshoz később, nagyjából a könyv elkészültekor, 1923. augusztus 27-én Gömöri utóiratot csatolt: „Az eredeti megállapodást olyan értelemben változtatjuk meg, hogy a mutatkozó hasznból ön hatvan és én negyven százalékban részesülök.”²⁵ Sinkó személyes áldozatvállalása tehát – nyilván a befolyt előfizetési pénzek ismeretében – jobban akceptálódott.

²⁴ Sinkó Ervin levelezése I. 1914–1944. S. a. r.: Kovács József. Bp. 2001. Argumentum Kiadó, 511. (A továbbiakban: SElev.)

²⁵ SElev. 511.

E könyv a kiadó története szempontjából azért is érdekes, mert Sinkónak feleségéhez írott leveleiből szinte napról napra lehet követni az előállítás történetét, s szépen megmutatkozik, mikor mi történt a könyv ügyében.

1923. július 25-éről van az első adat. Ekkor Sinkó ezt írta a feleségének: „F.-nél fenn voltam. Holnap már kapok szedés mintákat, a könyv augusztusra meglesz.”²⁶ Másnap, július 26-án Sinkó újra írt a könyvről: „Újság: jó. Fischernél fennjártam, nagyon szép betűkkel, nagy formátumban három hét múlva meglesz a könyv. Korrekturát csak 10 nap múlva kapok, ha már a fele ki lesz szedve. A Vernay-nyomda csinálja.”²⁷ A következő nap, július 27-én megint előkerül a könyv ügye: „Ma megint – véletlenül találkoztam Fischerrel. A kéziratokat a Vernay nyomdában már nagyban szedik. A könyv olyan formátum lesz, mint a Málié [Lesznai Annáé], csak szélesebb. A papír az a minőség, amit mutatott, de fehérebb színű. Augusztus vége előtt készen lesz.”²⁸ Kiderül, Sinkónak a Julius Fischer Verlaggal való együttműködése jó fogadtatásra talált. A *Bécsi Magyar Újság* kiadóhivatalának igazgatója, Barna Sándor gratulált is neki. Sinkó erről július 28-án így referált: „Barna tegnap gratulált. Hallotta, hogy a Fischer átvette a könyvem és hogy a kéziratok már a Vernay nyomdában vannak.”²⁹ Ezt követően egy nap kimarad, nincs semmi újság, de július 30-án ismét a könyv a téma: „Édes lelkem, ma fenn voltam Fischernél, a szabadkai pénz még nem jött meg, de nem baj, ő mondta, hogy néha soká tart míg megérkezik. 700 ezret lefizettem.”³⁰ A szabadkai pénz, amely késett, nyilvánvalóan a szabadkai előfizetésekből folyt be: a megállapodás szerint ezeket Sinkónak szállítania kellett. Ugyanebben a 30-i levélben még egyszer előkerült a könyv ügye. Itt a szerzői boldogság szólalt meg: „Galambom, nem tudom megírtam-e, én láttam a betűt, amivel a könyvet kiszedik. Rendkívül tetszett. Olyan, mint a régi Ady könyvekben, csak valahogy karcsúbb és világosabb. Te is meg leszel elégedve, biztosan.”³¹ A levelezés néhány napig hallgatott a könyvről, de mint utólag kiderült, a munka folyt. A fejleményekről augusztus 6-án Sinkó így tájékoztatta feleségét:

„Délelőtt voltam a Fishernél. Holnap-holnapután már megkapom a dráma levonatát is – azonkívül már minden ki van korrigálva – úgy hogy még ezen a héten betördelik és jövő héten talán már nyomni kezdik. Korrekturát még kettőt kapok a betördelt versekből, hogy esetleg a tördelésben is változtathassak. Az én korrigálásomat még Fischer és a szedő is ellenőrzi, úgy hogy hiba nem lehet.”³²

²⁶ SElev. 251.

²⁷ SElev. 253.

²⁸ SElev. 254.

²⁹ SElev. 256.

³⁰ SElev. 258.

³¹ SElev. 259.

³² SElev. 261.

Az erről referáló levél hétfői, a „jövő hét” tehát, amelyen esetleg megkezdődik a könyv nyomása, a 13-ával kezdődő hét volt. Addig azonban Sinkó nem várt az újabb beszámolóval, már augusztus 8-án újra írt a könyvről:

„A könyvemről már megírtam, hogy a dráma kivételével – amit talán holnap kapok meg – mindenről megcsináltam már az első korrekturát. Most nagyon sokat gondolok Arturra, még többet, mint az előtt. Az ő ciklusához hozzá is írtam még egy verset, ez lesz a ciklusban a befejező vers, már ki is szedték ezt is. Hogy még milyen verseket lehet majd beletenni, az a tördelés után fog kiderülni.”³³

Az ilyen pótlólagos szövegbetoldásokat a nyomdák és a kiadók általában nem szeretik, ezek belezavarnak a folyamatba, és lassítják a munkát. Gömöri és a nyomda azonban ez esetben engedett a szerzői igényeknek. Lehetséges, hogy azért, mert Sinkó könyvének előállítására jó ütemben haladt, így volt némi mozgáster a szerzői közbeavatkozásokra. Ugyanez a levél ugyanis arról is beszámolt, hogy a nyomda szerint jól álltak a dolgok: „A szedő ma azt mondta, hogy számítása szerint 20.-a előtt is tán már készen lesz a könyv. – Amint sikerült valamit összeszedned, küldd ép ez okból mindjárt el.”³⁴ A Vernay Nyomda szedőjének optimizmusa nem is volt indokolatlan. Augusztus 10-én Sinkó már újabb fejleményekről számolhatott be: „Ma visszaadtam már kikorrigálva a drámát, most már gyors tempóban fog menni a dolog. Ezen a héten a korrigálással lesznek a nyomdában elfoglalva, jövő héten megkezdik a tördelést.”³⁵ Ha tudjuk, hogy e levél pénteki napon íródott, akkor világossá válik, hogy a „jövő hét”, amikor megkezdik a nyomdában a tördelést, már nagyon közel volt. Hétfő 13-ára esett.

Ez magyarázza, hogy 13-án Sinkó azon medítált, hogy a ráeső költségből még mennyit kell gyorsan előteremtenie: „a nyolc millióból mindent összevéve 1 millió 2 százezer hiányzik még pontos számítás szerint. Ez pedig biztos együtt lesz, hiszen egész csomó gyűjtőív van még kint jó kezekben.”³⁶

A könyv, *A fájdalmas Isten* minden valószínűség szerint 1923. augusztus 20-a körül készült el. A megállapodás megkötésétől a megjelenésig tehát alig több mint egy hónap telt el. Ez egyáltalán nem mondható lassú folyamatnak, sőt kimondottan gyorsnak kell tartanunk. Ha a Julius Fischer Verlag mindig ilyen ütemben dolgozott, illetve dolgoztatott, akkor – gyorságát tekintve – mozgékony, jó kiadónak minősíthető.

A könyv utóéletéhez tartozik, de önmagában is érdekes és (bizonyos vonatkozásban) szimptomatikus, hogy szűk egy évvel később, 1924 júniusában a könyv terjesztésével foglalkozó egyik ügynök, egy bizonyos Weiss Imre bepanaszolta Sinkónál Gömörit. Mint június 17-i leveléből kiderül, az újvidéki előfizetők még nem kapták meg Sinkó könyvét:

³³ SElev. 264.

³⁴ SElev. 265.

³⁵ SElev. 266.

³⁶ SElev. 268.

„arról van szó, hogy Fischer raktárában fekszenek könyvei mikor egyesek, ha még oly kevesen is, előfizetéssel bizonyították érdeklődésüket, s még ezek sem juthattak egy év után könyvéhez. [...] Egy percig sem kételkedem benne, hogy Fischer elmulasztotta feladni a könyveket – elvégre a portó megtakarításával is lehet pénzt keresni, s bevett szokás a postánál, hogy elkobzott küldeményekről elismervényt küld a feladónak.”³⁷

A levél szerint kb. harminc példányról volt szó. Utólag, források híján már nem dönthető el, igazak-e a vádak, vagy Weiss csak néhány értékesíthető példányhoz akart hozzájutni. Ez is, az is lehetséges. Az ügy kisszerűsége mindenesetre figyelemre méltó, s jelzi, hogy az adott körülmények között a terjesztéssel nem volt minden rendben. De van egy másik érdekessége is Weiss levelének; egyik passzusából ugyanis némi képet nyerhetünk Gömöri Gyula életmódjáról is:

„A »Heim« -clubban (Cafe de L’Europe) található meg Fischert 6-8 között. Kérem, menjen el hozzá – én úgysem léphetek fel elég erélyesen ebben az ügyben, mert nekem más ügyeim is vannak vele. – Fischer kötelessége most, hogy haladéktalanul elküld körülbelül 30 könyvet, amit én kiosztanék azok között, akik a könyvet nem kapták meg.”³⁸

* * *

A Julius Fischer Verlag maga terjesztette kiadványait, ügynökei segítségével (ilyen ügynök volt Weiss Imre is), s egyes szerzők (például, mint láttuk, Kassák) maguk is részt vettek saját könyvük terítésében. Az erotikus könyvek, amelyekből a kiadó leginkább remélhetett bevételt, speciális terjesztésben jutottak el a vásárlókhoz. Az erotikus könyv akkor még csak „megtűrt”, sőt félig-meddig alantas kiadványtípusnak számított, „diszkrétén” kellett lebonyolítani árusítását. A kiadó ezért úgynevezett zárt terjesztésben terítette ilyen könyveit, azt a látszatot keltve, mintha ezek csak „kézirát gyanánt”, valami magasabb szempontra tekintettel lettek volna kinyomtatva, egy eleve szűk és zárt körnek. Ezt a magyarázatot – sajtójogi megfontolásokból – maguk a kiadványok is tartalmazták. Pietro Aretino könyvében például ez olvasható: „A könyv kereskedelmi forgalomba nem került és csak az erkölcstörténet komoly kutatói számára, előzetes rendelőknek készült, annyi példányban, ahányan megrendelték. Minden könyv kézzel számoztatott.”³⁹ Hogy mi módon történt az igényfölmérés, és a kiadó ténylegesen miképpen végezte a terjesztést, nem tudjuk. De valahogyan ez is megtörtént. Érdekes, hogy mint a tulajdonos egyik későbbi tanúvallomásából kiderül, ezt a zárt terjesztési stratégiát olykor politikai jellegű könyvek esetében is alkalmazták – vagy legalábbis ezt a látszatot akarták kialakítani. Kassák Lajos *Álláspont* című kötetéről pár évvel később Gömöri ezt a magyarázatot adta írásba:

³⁷ SElev. 271.

³⁸ SElev. 271.

³⁹ A könyv idézett önmeghatározását a mai aukciós katalógus is átveszi: Opera Antikvárium 23. árverése (2011. dec. 7.), 63. tétel.

„a Kassák Lajostól »Álláspont« cím alatt kiadásomban megjelent könyv a könyvkereskedelemben nem került. A könyv kizárólag mint kézirat, zárt borítékban bizonyos személyek részére küldetett. Tartalma, vitajellegénél fogva belekapcsolódik a kommunista pártban annakidején folytatott elméleti harcokba. A könyv 300 példányban jelent meg, ebből 150 szétküldetett, a többi pedig makulaturaként lett megsemmisítve. Egyetlen egy könyv sem küldetett Magyarországra, sem nyilvános könyvkereskedésben nem árusított és ma sem kapható sehol.”⁴⁰

Ez a magyarázat azonban Kassák bírósági perének aktái közt maradt fenn, vele a kiadó nyilvánvalóan szerzőjét próbálta védeni.

* * *

Nagy, s egyelőre alig-alig megválaszolható kérdés, hogy vajon hány könyvet adott ki a Julius Fischer Verlag? Kiadói katalógusa nem ismeretes (ha volt, akkor lappang), hozzávetőlegesen teljesnek mondható kollektívája még nagy könyvtárainkban sincs, a könyvaukciók pedig értelemszerűen csak egyes műveket favorizálnak. (Igaz, azok esetenként elég nagy pénzért cserélnek gazdát.) Könyvtári és aukciós katalógusokból, irodalmi hivatkozásokból, innen-onnan úgy kell összekeresgélni az adatokat, ha meg akarjuk tudni, mely könyvek jelentek meg Julius Fischer cégjelzésével.

Az alábbi, húszegynéhány tételes lista nyilvánvalóan nem tartalmaz minden kötetet, amelynek itt lenne a helye. Közreadása mégis indokolt, mert minden hiánya ellenére ez a csonka lista mégis ad valamiféle összképet a kiadványszerkezetről, a kiadási „politikáról”, s pusztá léte is – remélhetőleg – újabb, eddig nem regisztrált Fischer-kiadványokat csalogat elő az elfelejtettségből. Az, amit eddig sikerült számba venni, a következő:

ORMOS Ede: *Mi okozta Magyarországnak szétbomlását?* Előszó: JÁSZI Oszkár. Wien, 1921.

Julius Fischer, 124 p.

MARX, Karl: *A tőke. A közgazdaságtan bírálata.* 1. Első könyv: *A tőke termelési folyamata.* 1–2. Ford.: GUTH Antal. Wien, 1921. Julius Fischer, XVI, 393 /5/: 235 /9/ p.

IGNOTUS: *Olvasás közben.* Új folyam. Újságcikkek 1913 és 1921 között. Wien, 1922. Julius Fischer, 126 p.

KROPOTKIN Péter: *A francia forradalom.* 1–2. Ford.: SZAMOS-KÓRÓDI Antal. Wien, 1922. Julius Fischer.

GORKIJ: *A kispolgár.* Ford.: PALLÓS Margit. Wien, 1922. Julius Fischer, 60 p.

DOSTOJEVSKI: *A főinkvizítor.* Ford.: SIMA Elemér. Wien, 1922. Julius Fischer, 50 p. /Klaszszikus írások/

GOGOL: *Egy óriult emlékiratai.* Ford.: BARTA Sándor. Illusztrálta és a szöveget köré írta: BORIS László. Wien, 1922. Julius Fischer, (2) p. + 29 tábla.

Marx és Engels filozófiai és politikai fejlődése. (Levélváltásuk 1. sorozata. 1844–1853.) Ford.: RAINER Ottó. Bev., jegyz.: BOLGÁR Elek. Wien, 1922. Julius Fischer, 168 p. /Marx-könyvtár 1./

TAGORE, Rabindranat: *Nacionalizmus.* Ford.: BARTA Sándor. Wien, 1922. Julius Fischer, 103 p.

⁴⁰ Idézi: MARKOVITS Györgyi: *Kassák Lajos az osztálybíróság előtt.* = Magyar Könyvszemle (83.) 1967. 371–376. 372.

- DÉRY Tibor: *Ló, búza, ember. Versek 1921–22.* Wien, 1922. Julius Fischer, 45 p.
- DÉRY Tibor: *A kéthangú kiáltás.* Wien, 1922. Julius Fischer, 75 p.
- Új művészek könyve.* Összeáll.: KASSÁK Lajos, MOHOLY-NAGY László. Wien, 1922. Julius Fischer.
- GYÖRGY Mátyás: *Ismét csudák. Versek.* Wien, 1922. Julius Fischer, 23 p.
- SINKÓ Ervin: *A fájdalom Isten. Versek.* Wien, 1923. Julius Fischer.
- ARETINO, Pietro: *Az apácák éneke.* Írta az isteni - -. Wien, é. n. Julius Fischer, 95+(1) p.
- MIRBEAU, Octave: *Egy finom úr története.* Wien, é. n. Julius Fischer.
- OVIDIUS: *A szerelem művészete.* Ford.: GÁSPÁR Endre. Wien, é. n. Julius Fischer.
- CZIFFRA Géza: *Kárhozott asszonyok.* Wien, 1924. Julius Fischer, 64 p.
- Ádám és Éva.* Folyóirat. Fel. szerk.: STENZEL, Johann. Indult 1924. március 14-én. Wien, Julius Fischer. Megjelent hetenként. 1924. 1. évf. 1–9. sz.
- BÁLINT Imre: *Alfa.* Regény. Wien, 1924. Julius Fischer.
- KASSÁK Lajos: *Álláspont. Tények és új lehetőségek.* Wien, [1924], Julius Fischer.
- GÁSPÁR Endre: *Kassák Lajos az ember és munkája.* Wien, 1924. Julius Fischer.
- KACZÉR Illés: *Az álomtelepes.* Regény. Wien, [1924], Julius Fischer, 108+ (4) p.
- FEITH, Marie: *Wie man Manner fesselt! Eine Mahnung an alle Frauen.* Wien, é. n. Julius Fischer.
- Fiatalok könyve.* Heves Ferenc, Vajda Miklós, Szántó Pál, Győr Ferenc és Erg Ágoston versei. Wien, 1924. Julius Fischer.
- BARNA József: *A költő árnyéka.* Wien, 1925. Julius Fischer, 175 p.
- BEN AMI [BERGER – utóbb: BENAMY – Sándor]: *Európától Afsziáig. -- útleírásai.* Wien, 1925. Julius Fischer, 160 + (2) p.
- BEN AMI [BERGER – utóbb: BENAMY – Sándor]: *Új Palesztina. Sztambultól--Kairóig.* Wien, 1925. Julius Fischer, 166 p + 16 melléklet.

* * *

A kiadónak – a kiadványok elemzéséből megállapíthatóan – nem volt saját nyomdája. „Idegen” nyomdákkal (Vernay, Elbemühl, Ring stb.) dolgoztatott, amelyek zömmel bécsiek voltak. Bécsben ezekben az években sok magyar nyomdász dolgozott, a magyar szövegek szedése tehát több helyen is megoldható volt. Egyéb nyomdahelyről is tudunk azonban; Benamy Sándor két könyvét például Kolozsvárott nyomták. Hogy mikor melyik nyomdát választották, az – valószínűleg – az aktuális pénzügyi kondícióktól függött, esetleg az éppen szabad kapacitásoktól. Ez természetesen némileg hullámzó minőséget eredményezett. A jobban felszerelt nagy nyomdák jobb átlagszínvonalon tudtak dolgozni. Saját tipográfusa a cégnek nem volt, így saját tipográfiai eszmény híján a váltakozó nyomdai lehetőségek határozták meg a kiadványok tipográfiai arculatát. Pontosabban a könyvek egy részénél a szerzői ízlés és ambíció is meghatározó volt, s ez többnyire javított a kiadványok küllemén. Az avantgárd kiadványok borítófedele például részben a magas fokú tipográfiai tudatossággal dolgozó Kassák, részben a köréhez tartozó festők és grafikusok ízlése szerint alakult. Az avantgárd kiadványok jellegzetes, a figyelmet már borítófedelükkel fölhlívó tipográfiai stílusa ma önmagában is vonzóvá teszi e könyveket a műtárgypiacon. A tipográfiai jellemzők módszeres számbavétele azonban még várat magára.

* * *

Hogy meddig élt a Julius Fischer Verlag, pontosan nem mondható meg. 1926-ban még bizonyosan létezett, hiszen *A tisztaság könyve* terjesztését⁴¹ még ez a cég végezte. Saját kiadott könyvét azonban 1926-ból már nem ismerünk, s későbbi kiadványairól sincs semmi dokumentum. 1926 a bécsi magyar emigráció fölöz-lásának éve volt: aki tehetett, hazatért, aki nem tehetett, továbbállt. A bécsi magyar kulturális intézményrendszer okafogyottá vált, magyar könyvkiadásra Bécsben immár nem nagyon volt szükség. Az unokaöcs, Gömöri György maga is sokáig úgy tudta, hogy nagybátyja már 1926-ban hazatért emigrációjából, s így kiadója is megszűnt. A valóságos eseménytörténet azonban némileg más. Abból, amit jelenleg tudunk Gömöri Gyuláról, arra következtethetünk, hogy kb. 1930-ig még Bécsben élt. S ha ott élt, valamiből meg is kellett élnie. Elképzelhető tehát (s ez a legvalószínűbb), hogy cége birtokában, kapcsolatrendszerét működtetve könyvterjesztéssel foglalkozott – minderről azonban bizonyosat nem tudunk. Egy 1926 utáni irat jelzi csak, hogy cége továbbra is létezett. A hazatérő, s Budapesten bíróság elé állított Kassák perében, 1927. február 24-én Gömöri még „mint a Fischer J. kiadóvállalat tulajdonosa” adott ki Kassákot mentő nyilatkozatot, tudatosan kisebbitve Kassák művének elterjedtségét.⁴² A *Corvina* nekrológiájából pedig annyi derül ki későbbi sorsáról, hogy „az 1930. évben Pozsonyba telepedett le, ahol a Gutenberg Verlag csehszlovákiai fiókját vezette”.⁴³ Budapestre – hazatérőben visszavéve magyarosított nevét, a Gömörit – 1936-ban települt vissza. Ahogy a *Corvina* írja róla: „Végül Budapesten 1936. évben a Gömöri könyvkereskedés alapításában és vezetésében fejtett ki értékes tevékenységet.”⁴⁴ Ez utóbbi vállalkozása emlékét a családi emlékezet is őrzi. A lipótvárosi kis könyvkereskedést, amelyet a hazatérő Gömöri öccsével, Józseffel együtt tulajdonolt, ténylegesen ő vezette. Itthon azonban nem véletlenül vette föl a kapcsolatot József Attilával, hiszen – ahogy a *Népszava* nekrológiájában is olvashatjuk – kereskedői munkája mellett, „amikor hazajött, teljes erővel bekapcsolódott a [szociáldemokrata] párt- és szakszervezeti mozgalomba. Az irodalom, a természettudományok és a szocializmus köréből tartott előadásokat és állandó munkatársa volt a szakszervezeti és pártsajtónak.”⁴⁵ Budapesti lakása az V. kerületi Fátka utca 40. alatt⁴⁶ volt, ahol feleségével együtt élt. Ez az életszakasza azonban nem tartott sokáig. 1937 őszén gyors lefolyású agydaganat végzett vele. Olivecrona professzor, aki Karinthy agyműtétét is végezte, állítólag vállalta volna megoperálását, de a műtéthez szükséges pénzt nem sikerült összeszednie; cégtársa, József testvére nem volt hajlandó kivenni a boltból azt a pénzt, ami ehhez kellett volna.⁴⁷ 1937. október 9-én halt meg: a halál helyszíne – az anyakönyvi bejegyzés szerint –

⁴¹ Gömöri György szíves közlése.

⁴² MARKOVITS: *i. h.* 1967. (40. jegyzet) 372.

⁴³ *Corvina* 1937. 43. sz. 133.

⁴⁴ *Corvina* 1937. 43. sz. 133.

⁴⁵ *Népszava* 1937. okt. 12. 7.

⁴⁶ Vö. a halotti anyakönyvi bejegyzéssel.

⁴⁷ Gömöri György szíves közlése.

„Baross u. 23., Klinika”, a halál oka „agydaganat”. Nevét, paradox módon, a Julius Fischer Verlag őrzi meg, amely a magyar irodalom- és művelődéstörténet kicsiny, de fontos intézménye volt néhány éven át.

ANDRÁS LENGYEL

Un éditeur hongrois de Vienne: Julius Fischer Verlag

Après la décomposition de la Monarchie Austro-Hongroise (1918) et les révolutions suivant (1918/19), la culture hongroise a connu de conditions radicalement différents. Un des signes de ce changement est le fait, que non seulement de grands blocs ethniques ont été détachés du pays, et sont devenus minorités d'un état successeur mais en même temps une émigration politique importante s'est formée. Une des scènes les plus importantes est devenu la capitale autrichienne, Vienne, où, dans un certain temps, la majorité des émigrants menaient leur vie, formant une vie culturelle féconde. (Cette émigration, un certain temps avait pourvu non seulement ses propres cercles, mais également les Hongrois des États successeurs en littérature hongroise. L'éditeur Julius Fischer Verlag était une des petites mais importantes firmes dans les années 1920. Le propriétaire en était Gyula Gömöri (1885–1937), qui, avait employé la variante allemandisé de son nom original (Gyula Fischer). Le grand mérite de l'éditeur c'est la publication de plusieurs ouvrages des auteurs de la littérature de l'avantgard hongroise (Lajos Kassák, László Moholy-Nagy, Tibor Déry, Mátyás György, Ervin Sinkó etc.) L'étude présente l'histoire du Julius Fischer Verlag, retraçant sa carrière et y ajoutant la liste des livres parus.

KÖZLEMÉNYEK

Johannes de Kupferberg, az Academia Istropolitana tanára. Klaniczay Tibornak a pozsonyi egyetemről szóló legfontosabb tanulmánya több mint húsz évvel ezelőtt látott napvilágot.¹ Több alkalommal is megpróbálta a Mátyás korabeli egyetemről és a Vitéz körüli tudósok contuberniumáról szóló tudásmorzskákat összegyűjteni, ám a legtöbb hasonló témájú írása csak halála után jelent meg.² Ez természetesen nem azt jelenti, hogy e tanulmányok befejezetlenek volnának, inkább úgy fogalmaznánk: nyitva hagytak számos kérdést, megoldatlan problémát az utódok számára.

Az Academia Istropolitana ügye a mai napig zavarbaejtően feldolgozatlan és tisztázatlan. Ez nem csak annak köszönhető, hogy az egyetem matrikulái és aktái elvesztek; a feldolgozásba bevonandó források rendezetlenségének legalább ilyen meghatározó szerepet kell tulajdonítanunk. Jellemző az is, hogy a téma kutatói már szinte a kezdetektől fogva a bécsi egyetemnek (mint a pozsonyi egyetem sororjának) az aktáit hívták segítségül további adatok felderítése végett. Így derült fény például arra, hogy Vitéz 1471 nyarán a bécsi teológiai karhoz fordult segítségért, hogy Matthias Grueber de Meidling és Laurentius de Krumpach, azaz Krumpach Lőrinc gyorsított eljárással végezdhessék el teológiai tanulmányaikat, illetve Krumpach kötelező előadásait már a pozsonyi egyetemen tarthassa.³

Az egyetemi akták kutatásában nagy fellendülést hozott Paul Uiblein kezdeményezése, a bécsi egyetemi levéltári források kiadásának és közreadásának megkezdése. Az *Acta Facultatis Artium* (a továbbiakban: AFA.) első kötete, mely az 1365–1416 közti korszakot dolgozta fel, már 1968 óta rendelkezésre állt a kutatók szélesebb körének, ám ez a pozsonyi egyetem kutatásában korai volta miatt kevésbé volt hasznosítható.⁴ Az 1416–1555 közti korszak anyagát feldolgozó kötetek csak

¹ KLANICZAY Tibor: *Egyetem Magyarországon Mátyás korában* = Irodalomtörténeti Közlemények (94.) 1990. 575–612. Halála után a kiadatlan írásai közt (!), a postumus kötetben ismét megjelent; jelen tanulmányban ezt a szövegközlést idézem, l. Uő: *Stílus, nemzet és civilizáció*. Vál. és szerk.: KLANICZAY Gábor, KÖSZEGHY Péter. Bp. 2001. Balassi Kiadó, 105–156. /Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok 4./

² KLANICZAY Tibor: *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*. Szerk.: JANKOVICS József. Bp. 1993. /Humanizmus és Reformáció 20./ Megjelent azonban még életében a következő cikke, ám ebben nem ejt szót a pozsonyi tanárokról: KLANICZAY Tibor: *Egyetem és politika a magyar középkorban*. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: SZÉKELY György. Bp. 1984. Akadémiai Kiadó, 35–44.

³ Klaniczay Császár Mihály kiadását idézi, aki a teológiai fakultás aktáiból közölt válogatást, l. CSÁSZÁR Mihály: *Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme, Oklevéltárral*. Pozsony, 1914. Eder István Könyvnyomdája, 115–117. A teológiai fakultás aktáinak teljes kiadását Paul Uibleinnek köszönhetjük, benne Vitéz és a teológiai kar leveleivel, l. UIBLEIN, Paul: *Die Akten der Theologischen Fakultät der Universität Wien*. 2. Wien, 1978. Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreich, 148, 293–297.

⁴ *Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis 1385–1416*. 1. Hrsg.: PAUL UIBLEIN. Graz–Köln, 1968. Böhlau.

2007-ben, digitális kiadványban, *Wiener Artistenregister* sorozatcímmel láttak napvilágot Thomas Maisel és Ingrid Matschinegg gondozásában.⁵ Az akták tartalmazzák a vizsgák (Determinatio)⁶ időpontjait, a vizsgákra bocsátottak és a vizsgáztatók névsorát, valamint az előadások (Vorlesungen) címeit és előadóit. A szöveg gondozói dicsérik, hogy minden egyes diák és tanár nevével szerepel az első említésnél a további említések sorszáma is, illetve a későbbi említésnél az első szereplés helye, így a nevek standardizálása nélkül sikerült áttekinthetővé és könnyen kereshetővé tenni az adatbázist.

Klaniczay Tibor, miután a pozsonyi egyetem jól ismert tanárait felsorolta, még két nevet említett: „Százszázalékos bizonyossággal már csupán két további tanárt nevezhetünk meg: Johannes de Cracovia, »magister artium, eiusdem facultatis decan«-t (sic!) és Johannes de Kuppferberg »artium facultatis magister«-t. Egyikük életéről és munkásságáról sem tudunk semmi közelebbit, nevüket csupán két 1470. június 26-án kiállított oklevélből ismerjük, ahol mint tanúk szerepelnek Johannes de Wep és Michael de Kermend pozsonyi kanonokokkal együtt⁷ – s ehhez két levéltári fondot idézett.⁸ Klaniczay óta e két név ismét a feledés homályába merült, de köszönhetően a bécsi levéltári anyag utóbbi évekbeli digitalizálásának, jelen tanulmánnyal egy apró kiegészítést illeszthetünk az idézett részlet margójára.

Az AFA. II. és III. kötetének segítségével Johannes Kupferbergről szóló ismereteinket újabb adatokkal egészíthetjük ki. Ezekből úgy tűnik, hogy személyében a bécsi egyetem egyik meghatározó egyéniségét kell látnunk. Sőt rögtön két Johannes de Kupferberget is találni, akik nagyjából egyidőben működtek a bécsi egyetemen. Az *Artistenregister* szerkesztői csak a determinációra való bocsátás alapján különítették el őket, de a további adatok hozzárendelésében véleményem szerint tévedtek.

A Kupferberg (Kuppferberg, Kűpferperig, Kuppherberg, Cuppferberg, Kupferberg, Kupherberg, Kuperhersperck stb.) név mindkettőjük esetében bajor származásra utal. Az idősebbik kupferbergi Johannes 1436 körül kezdhetette meg tanulmányait az artes fakultáson, ugyanis az 1438-as év téli szemeszterében, 1439. január 18-án bocsátott 35 társával együtt vizsgára, hogy a bakkalaureusi fokozatot megszerezze.⁹ A matrikulában két kupferbergi Johannes jöhet ekkor számításba, de ezek közül csak egyikőjük érte el a bakkalaureusi fokozatot. Az első, Johannes Köteldorfer de Kupferberg 1435. október 13-án¹⁰ pauperként matrikulált a rajnai natióba,¹¹ a másik, Johannes Hunnsel de

⁵ AFA. II. (1416–1447), AFA. III/1. (1447–1471), AFA. III/2. (1471–1497) és AFA. IV. (1497–1555). Hrsg.: Thomas MAISEL, Ingrid MATSCHINEGG. Wien, 2007. Archiv der Universität Wien. A kiadványok az egyetemi levéltár honlapján érhetőek el: <http://bibliothek.univie.ac.at/archiv/> [Utolsó letöltés ideje: 2011. 11. 20.]

⁶ A korabeli bécsi egyetem tudományos fokozatai a párizsi egyetemet követték; a fokozatok közti tevékenységről, a vizsgákról, így pl. a determinációról l. UIBLEIN, Paul: *Mittelalterliches Studium an der Wiener Artistenfakultät. Kommentar zu den Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis 1365–1416*. Wien, 1987. Wiener Universitätsverlag, 68–109. Vö. BAUR, Sebastian: *Vor vier Höllenrichtern... Die Lizentiats- und Doktorpromotionen an der Juristischen Fakultät der Universität Heidelberg /Rechtshistorische Reihe 391./ Frankfurt am Main, 2009. Peter Lang, 5–6.*

⁷ KLANICZAY: *i. m.* 2001. (1. jegyzet) 116.

⁸ OL DI 88494; DI 88505.

⁹ AFA. II. 117.

¹⁰ Uiblein figyelmeztet, hogy ezek a dátumok (október 13. és április 14.) többnyire csupán hozzávetőlegesek, l. UIBLEIN, Paul: *Die Wiener Universität, ihre Magister und Studenten zur Zeit Regiomontans*. In: Uő: *Die Universität Wien im Mittelalter*. Wien, 1999. Wiener Universitätsverlag, 410. /Schriftenreihe des Universitätsarchivs 11./

¹¹ *Die Matrikel der Universität Wien 1377–1450*. 1. Graz–Köln, 1956. Böhlau, 190. Johannes Koeteldorffer de Kupferberg p.

Chupferberg pedig 2 groschent¹² fizetett be ugyanoda tandíjként 1436. április 14-én.¹³ A determinációra való bocsáttatásról szóló rovatból az is kiderül, hogy ez idő tájt anyagi gondokkal küszködött,¹⁴ de ez alapján nem lehet eldönteni, melyikükről van szó. Én azonban azt valószínűsítem, hogy inkább Johannes Hunnselről kell beszélünk, mivel a bakkalaureusi fokozat megszerzéséhez szükséges idő az ő stúdiumainak idejéhez áll közelebb. Anyagi gondjai egyébként nem oldódtak meg, ugyanis még 1441 téli szemeszterében, egészen pontosan 1442. március 12-én is, amikor az inceptióra, azaz a magiszteri fokozat elnyerésére került sor, ott szerepel a neve mellett a jelzés, miszerint a tandíjai befizetésével gondja akadt.¹⁵ 1442-től – immár magiszterként – az egyetemen felolvasásokat tartott, majd a nyári félévben a *Summa Iovis* című rövid verses ars dictandit olvastatta,¹⁶ 1443-ban a nyári szemeszterben az *Analytica posteriorát*,¹⁷ 1450 nyári szemeszterében pedig Arisztotelész *De animáját* oktatta.¹⁸ 1459 nyári félévében Petrus Hispanus *Tractatusának* második és harmadik könyvét,¹⁹ majd 1460-ban szintén a nyári szemeszterben Alexander de Villadei grammatikájának, a *Doctrinale puerorumnak* a második és harmadik részét olvastatta.²⁰ 1465 nyári félévében a *Summarumot*²¹ tanította, mely közelebről nem azonosítható, talán Guido Faba *Summa dictaminise*, amely a *Summa Iovis* forrása. 1476 nyarán a *Vetus arst* oktatta,²² amely a kora középkortól kezdve hozzáférhető, „régii” logikai kézikönyvek összefoglaló neve volt (*Katégoriák*, *Herméneutika*, Porphüriosz *Eiszagógéja* és Boëthius logikai művei). Ezek az olvasmányok egyértelműen filozófiai-logikai érdeklődésre utalnak.

A fiatalabbnak vélt Johannes teljes neve: Johannes Reybel, Reibel vagy Reichel Kupferbergből, ám néha ő is Johannes de Kupferberckként szerepel, míg az idősebb neve minden esetben Johannes Kupferberg.²³ Az ifjabb Johannes 1451. április 14-én matrikulált a bécsi egyetemen a rajnai natio tagjaként,²⁴ majd pontosan két év múlva, 1453. április 14-én bakkalaureusi vizsgára bocsátották,²⁵ 1455 téli szemeszterének végén, vagyis 1456 áprilisában pedig felvették az egyetem tanárai közé.²⁶ 1456-tól tehát két magiszter is tevékenyked(het)ett Johannes Kupferberg néven a bécsi egyetem ugyan-

¹² 1400 körül 2 Groschen volt a normál tandíj, vö. *Die Matrikel... i. m.* (11. jegyzet) 1: xi–xxi.

¹³ *Die Matrikel... i. m.* (11. jegyzet) 1: 193. Johannes Hunnsel de Chupferberg 2 gr.

¹⁴ A rovatban szereplő „d” jelzés utal erre, l. „der Kandidat hat wegen fehlender Geldmittel um Dispens von der Anschaffung eines Habits oder von Bezahlung der Taxen angesucht.” AFA. II. 2.

¹⁵ AFA. II. 142.

¹⁶ AFA. II. 146. Erről l. RÜDIGER, Lorenz: *The late-medieval ‘Summa Iovis’ as a case study for the use of poems as mnemonic aids*. In: *The Making of Memory in the Middle Ages*. Ed.: Lucie DOLEŽALOVÁ. Leiden, 2009. Brill, 149–159. /Later Medieval Europe 4./

¹⁷ AFA. II. 153. Erről magyarul l. GERÉBY György: *Utószó*. In: *Gennadiosz Szkolariosz, Petrus Hispanus mester logikája*. Ford.: SZABÓ Mária. Bp. 1999. Jászöveg Műhely Könyvek, 207–237.

¹⁸ AFA. III/1. 26.

¹⁹ AFA. III/1. 107.

²⁰ AFA. III/1. 116.

²¹ AFA. III/1. 144.

²² AFA III/2. 41.

²³ Megjegyzendő, hogy Joseph Aschbach, a bécsi egyetem történetének monográfusa tévesen 1460-ra teszi Johannes Reibel von Kupferberg Bécsbe való érkezését, l. ASCHBACH, Joseph: *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhundert ihres Bestehens, Festschrift zu ihrer fünfhundertjährigen Gründungsfeier*. Wien, 1865. 482.

²⁴ *Die Matrikel der Universität Wien 1450–1518/1*. 2. Graz–Wien, 1967. Böhlau, 4. Johannes Reybel de Kupfferberg 2 gr.

²⁵ AFA. III/1. 52.

²⁶ AFA. III/1. 72.

azon karán. Mivel az aktákban sokszor nem hozzák a vezetéknevet, a két személy gyakran ugyanazzal a névvel szerepel. A két kupferbergi János elkülönítése és az *Artistenregister*ben hozzájuk rendelt órák kissé össze is keveredtek, ezért szükséges, hogy különbséget tegyünk köztük, amennyire lehetséges. Feltételezésem szerint az első számú Johannes a filozófiai-logikai tárgyú művek felelőse volt, míg a második számú a csillagászaté. Emellett szólna az is, hogy csak a második Johannes inceptiójától és magiszteri működésétől fogva látunk Kupferberg neve alatt csillagászati tárgyakat, ekkortól kezdve pedig állandó jelleggel, tehát párhuzamos curriculumokat találunk.

1456-ban megkezdte az ifjabb Johannes is a tanári működését, s ez év nyarán az ismeretlen szerzőjű *Theoricæ planetarum*ot olvastatta, mely a korszak alapvető csillagászati tankönyve volt az *Almagest* mellett.²⁷ 1457-ben, 1458-ban és 1461-ben²⁸ szintén a nyári szemeszterben Euclides első könyvét oktatta,²⁹ majd 1474 nyarától ismét *Theoricæ planetarum* címen tartott előadást.³⁰ 1476-ban három teljes héten át tartott egy disputája.³¹ 1475 nyarán ismét Euclides első könyvét tanította,³² majd 1477 nyarán Ptolemaiosz *Centiloquiumát*,³³ 1479 nyarán pedig a *Sphaera materialist*,³⁴ mely alatt minden bizonnyal a skolasztikus Johannes de Sacrobosco *Tractatus de sphaeráját* kell érteni. Ezek az olvasmányok kétségtelenül azt bizonyítják, hogy az ifjabb Johannes csillagászként működött. Hogy mennyire elismert alkotónak és tanárnak számított e tudományterület képviselői közt, jól mutatja, hogy mikor Peurbach munkáit Georg Tannstetter kiadta 1514-ben, az előszó után egy, a bécsi matematikusokról írt összefoglalásban³⁵ megemlítette Kupferberget.³⁶ Ezenkívül egy évszázaddal később Michael Denis idézi Christophorus Poppenheuser elégiáját, melyben felsorolja a bécsi matematikusokat kronológiai sorrendben: a versben Kupferberg az ötödik a sorban,

²⁷ AFA. III/1. 76. Ez az előadás a második számú Johannesnek lett tulajdonítva.

²⁸ AFA. III/1. 122.

²⁹ AFA. III/1. 86, 96.

³⁰ AFA. III/2. 26.

³¹ UIBLEIN, Paul: *Mittelalterliches Studium an der Wiener Universität. Kommentar zu den Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis 1385–1416*. Wien, 1995. Wiener Universitätsverlag, 115. /Schriftenreihe des Universitätsarchivs 4./ Megjegyzendő, hogy Uiblein az AFA. III. kötetének 264v-ját idézi, de az *Artistenregister* megfelelő oldalán (AFA. III/2. 44–45.) nem találni erre vonatkozóan semmit. A levéltári anyagot jelenleg nem áll módomban autopsziával ellenőrizni, de a későbbiekben érdemes volna egybevetni a kiadást az eredeti szöveggel.

³² AFA. III/2. 32.

³³ AFA. III/2. 51.

³⁴ AFA. III/2. 64.

³⁵ *Uiri mathematici quos inclutum Uiennense gymnasium ordine celebres habuit* alcím alatt.

³⁶ *Tabulae eclipsium Magistri Gerogij Peurbachij*. Ed.: Georg TANNSTETTER. Vienne, 1514. 5r. „Hi duo uiri celeberrimi Astronomiam nobilissimam disciplinam e memoria hominum pene oblitteratam magnifice restituerunt. Reliquerunt post se uiros doctos & excellentes in astronomia Magistrum Henricum seldner Magistrum Eberhardum schlesinger. Magistrum Ioannem de photzensen (!) philosophum Astronomum & Theologum Insignem. Magistrum Ioannem de kupfersberg. Ioannem dornensem (?) eorundem instrumentorum elaboratorem artificiosissimum. Hic postea ordinem fratrum predicatorum ingressus ibidem uaria instrumenta ex aere: nouiter uero sphaeras solidas tres mirae magnitudinis diligenter elaborauit. Vixit hic frater Ioannes in monasterio fratrum predicatorum usque in annum christi 1509. ubi magno confectus senio quieuit in pace.”

előtte Johannes von Gmunden, Georg von Peuerbach, Johannes Regiomontanus és Johannes Nifer de Pfortzen³⁷ szerepel csak.³⁸

Az ismereteink alapján nem eldönthető, hogy az idősebb vagy az ifjabb Johannes volt, akit 1461 nyári vizsgaidőszakában a bakkalaureusi vizsgára a száz natio vizsgáztatójának jelöltek ki,³⁹ mivel az gyakran nem tudott saját vizsgáztatót kiállítani,⁴⁰ majd ez év téli szemeszterében ugyanő felesküdt a vicekancellárnak, és a négy vizsgáztató egyike lett.⁴¹ Ugyanígy eldönthetetlen, hogy az 1473-as év nyári félévében melyikük jelentkezett Examinatornak, ezúttal a rajnai natio vizsgáztatójának.⁴²

Jól látszik az is, hogy 1465–1473 közt egy nagyobb űr található mindkét Kupferberg bécsi egyetemi karrierjében. Egyikük esetében magyarázat erre, hogy ebben az időszakban a pozsonyi egyetem meghívott tanára volt. A bécsi egyetemen tartott előadásaiak tükrében kérdéses, hogy Vitéz egy újabb csillagászt vagy inkább egy filozófiatanárt kívánt-e Pozsonyba hívni. Vitéz csillagászati érdeklődését ismerve, illetve tudván azt, hogy Regiomontanus többet volt Esztergomban, mint Pozsonyban, illetve Ilkus Márton is sokat tartózkodott Budán, feltételezhető, hogy Vitéz az ifjabb Kupferberget hívta meg tanítani. Az is elképzelhető, hogy csillagászati tudását ő sem az egyetemen kamatoztatta, hanem – hasonlóan Regiomontanushoz és Peuerbachhoz, akik csillagászati érdeklődésük mellett humanista szövegolvasásokat tartottak a bécsi egyetemen – egyéb, a csillagászhoz nem feltétlenül közel álló tárgyat is tanított. Nem világos, hogy már a kezdetektől ott volt-e, de az biztos, hogy hasonlóan kollegái nagy részéhez, Vitéz halála után rögtön elhagyta Pozsonyt. Vitéz valószínűleg őt is Leonard Huntpichler javaslatára hívta meg, de lehetséges, hogy Peuerbach vagy Regiomontanus volt az összekötő kapocs. Johannes Reibel de Kupferberg ugyanis egy évfolyammal járt Regiomontanus alatt, mindketten a rajnai natio tagjai voltak, s csillagászati érdeklődésük révén talán már az egyetemi évek során megismerkedtek egymással. Lehetséges az is, hogy nemcsak Vitéz profitált a gyakorlott tanár jelenlétéből, hanem Kupferberg is. 1474-ben, miután Pozsonyból visszatért Bécsbe, 1456. évi azonos című felolvasása után ismét *Theoricæ planetarum* címmel hirdetett előadást, ami felvet egy fontos kérdést. Amennyiben Vitéznél járt, elképzelhetetlen, hogy ne ismerkedett volna meg jobban az érsek patronáltjaival és azok műveivel – hacsak nem ismerte őket már korábban is. Ugyan Georg Peuerbach már 1461-ben meghalt, de 1454-ben Vitéznek dedikált műve, a *Theoricæ novæ planetarum* 1472-ben Regiomontanusnak köszönhetően megjelent nyomtatásban.⁴³ A *Theoricæ planetarum* előadásáim

³⁷ Johannes Nifer de Pfortzen az artes és a teológiai fakultás tanára is volt, l. AFA. III/2. 11, AFA. III/1. 61. 1454-től 1476-ig számos, többnyire csillagászati témájú felolvasást tartott.

³⁸ Michael DENIS: *Wiens Buchdruckergeschicht (sic!) bis MDLX*. Wien, 1782. 472. Az elégiára Kiss Farkas Gábor hívta fel a figyelmet, szívességét ezúton is köszönöm. A részlet így hangzik:

„Magnus Joannes Gmundanus, nobilis arte
Ingenio praestans & pietate grauis.
Carus & Aonijis Purbachius ille Deabus,
Cuius sat laudes dicere nemo queat.
Quique sua a patria duxit cognomen, Ianus
Fama doctrinae notus ad astra suae.
Clarus Joannes Phorcensis, clarus & alter
Cuperspergensis, lumina magna duo.”

³⁹ AFA. III/1. 121.

⁴⁰ UIBLEIN: *l. m.* 1995. (31. jegyzet) 69.

⁴¹ AFA. III/1. 125.

⁴² AFA. III/2. 20.

⁴³ A régi és új bolygóelméletekről bővebben l. PEDERSEN, Olaf: *The Origins of the Theorica Planetarum*. = Journal for the History of Astronomy (12.) 1981. 113–123.

nem árulja el, hogy az azonos című régi, vagy pedig az új, Peurbach-művet értjük-e alatta. A kérdés tehát az, hogy visszatérvén Bécsbe Kupferberg melyik bolygóelméletet oktatta: a régit vagy az újat?

Ez utóbbi kérdés megválaszolása – mely már a csillagászat- és recepciótörténet irányába mutat – még várat ugyan magára, de reményeim szerint az egyetemi akták alapos tanulmányozása segít majd ezekben a kérdésekben is eligazodni. Johannes de Kupferberg személyében az Academia Istropolitana egy eddig elfeledett tanárát ismerhettük meg, így egy lépéssel közelebb kerültünk az egyetem rejtélyes tanári karának felderítéséhez.

SZILÁGYI EMÓKE RITA

Néhány megjegyzés a Honter-féle Nilus-kiadás utóéletéhez. Az egyetlen olyan kézirat, amely Magyarországon, illetve Erdélyben látott először napvilágot eredeti nyelven, Johann Honter műhelyében jelent meg. A kéziratot Honter egy havaseltvi kolostorban találta, képzett filológusként felismerte a szöveg újdonságát, és más, hasonló műfajú szövegekkel együtt maga rendezte sajtó alá. A kis, 40 oldal terjedelmű kötet 1540-ben hagyta el a sajtót: Pseudo-Nilus: *Νειλον Μοναχου κεφαλαια* – Thalasius: *Αββα Θαλασιου εκ της αγάπης και εγκρατείας κεφαλαίων*. Coronae, 1540. Johannes Honterus (RMNy. 40).

A nyomtatvány leírása az RMNy. 40. tételeként néhány apró kiegészítésre, illetve javításra szorult. A nyomtatványt Honter nem Moldvában találta,¹ illetve az őt követő kiadó, Michel Neander nem az ő kiadása alapján dolgozott:² Honter magát a kéziratot juttatta el hozzá. Neander szövegkiadása a latin fordítással együtt:

En lector, librum damus vere aureum, plenaque scholasticum, quo continentur haec: ... id est, Pythagorae carmina aurea, Procyliidae poema admonitorium, Theognidis Megarensis poetae simul gnomologia, Coluthi Lycopolitae Thebaei Helenae raptus, Tryphiodori poetae Aegyptii de Troiae excidio. Omnia graecolatina, conversa simul et exposita a Michaele Neandro Soraviense. Basileae, per Ioannem Oporinum (1559) (Wolfenbüttel, HAB: A: 8.3 Poet)

Az egyes szövegek (több, mint a címlapról kiderül) új oldalszámozással követik egymást. Az összefoglaló címlapon nem, de a kiadói kolligátumban szerepel Nilus is, külön címlappal: *Νειλον Επισκοπου και Μαρτυρος Κεφαλαια, η Παραίνεσεις, Nili Episcopi et Martyris capita, seu praeceptiones de Vita pie, Christiane ac honeste exigenda, Graecolatine a Michaele Neandro Soraviense conversae et expositae.* Basileae, per Ioannem Oporinum. Ennek a kis füzetnek (47 oldal) az ajánlása „senatoribus Hilperhausensibus in Francia” (Hilperhausen, Francken, ma: Hessen) szól; Neander hasznosnak látja Nilus szentenciáit az ifjúság épülésére. Megírja a kézirat történetét is:

„Caeterum eum autorem reperit aliquando in bibliotheca quadam vetustissima, apud barbaros plane homines, in Vualachia (quae regio est vicina Transsylvaniae) Ioannes Honterus Coronensis, vir doctissimus et de literis in patria sua Transsylvania optime meritis, linguarum ac totius antiquitatis studiosissimus, dum eius regionis et vicinae Moldaviae bibliothecas excutit. Plura autem proculdubio reperturus, et cum studiosis communicaturus fuerat, si eum virum, quemadmodum etiam Vuagnerum, utrumque doctissimum et linguarum cognitione eximium, et Transsylvaniae suae lumina clarissima, fata minus aequa ei terrae, et publicae etiam utilitati non invidissent.

Porro eum autorem (quem Hontero, ut diximus, debemus, qui primus eum ex tenebris in lucem eduxit, ubi cum blattis, tineisque, situ et aliis huiusmodi bonorum librorum pestibus delitescens, diu bellum gesserat) cum amici eum e Transsylvania ad nos misissent, ut publici eum usus faceremus, ex graeco in latinum convertimus, Graeca quoque, quae corrupta erant, seu correximus, seu etiam de nostra sententia, quid legendum putaremus, adolescentes certiores fecimus, ac denique totum libellum graece et latine eregione descriptum, brevi expositione exposuimus. Eam nostram operam non modo gratam, sed etiam utilem futuram speramus, bonis adolescentibus.”

¹ Ezt a kis félreértést már Gernot Nussbächer helyreigazította 1973-ban: *Honterusausgabe: Die Nilus-Ausgabe*. Karpätenrundschaue, 1973. Nr. 46. (16. November); ugyanez megjelent: NUSSBÄCHER, Gernot: *Beiträge zur Honterus-Forschung*. I. Band: 1966–1989. Kronstadt, 2003. Aldus Verlag, 40–41. A szerző itt megemlíti, hogy a brassói példány mellett Jaşiban, a Városi Könyvtárban talált egy példányt.

² Ahogy Szabó Károly a nyomtatvány leírásakor állította (RMK. II. 23.), s ezt az RMNy. 40. sem javította.

Külön érdekes hangsúlyozni a következőket: „Porro eum autorem... cum amici eum e Transsylvania ad nos misissent... Graeca quoque, quae corrupta erant... quid legendum putaremus.” Honter Valentin Wagnerrel is megbeszélte a dolgot, ezután küldték el a kéziratot Neandernek, aki nem említi azt sem, hogy Honter Brassóban netán kiadta a megtalált kéziratot. Holott az valószínűtlen, hogy a saját munkáját ne küldte volna el a kézirattal együtt.

A szövegegyüttes másodszer 1569-ben, Johannes Jacobus Grynaeus gondozásában jelent meg: *Monumenta S. Patrum Orthodoxographia, hoc est theologiae sacrosanctae ac syncerioris fidei doctores... auctores partim Graeci, partim Latini...* Basileae, 1569. Officina Henricpetriana (Wolfenbüttel, HAB: A: 317.7 Theol. 2°.) pp. 169–180: „Nili Episcopi et Martyris capita seu praeceptiones sentenciosae a Michaele Neandro conversae.” Grynaeus az előszóban csak rövid Nilus-életrajzt közöl, Johann Honter szerepét pedig a szöveg megtalálásában sehol sem említi a kötetben.

Közel egy évtized múlva, 1577-ben Lipcsében újra megjelent Neander szöveggyűjteménye – *Opus aureum et scholasticum... Edita omnia studio et cura Michaelis Neandri...* Lipsiae, 1577. Johann Steimann (Wolfenbüttel, HAB: A: 3.3. Poet.) –, amelynek második része Nilus szövegeivel kezdődik: „Aurei operis pars altera. Νειλου Επισκοπου και Μαρτυρος Κεφάλαια, η Παραινέσεις. Nili Epsicopi et Martyris capita, seu praeceptiones de Vita pie, Christiane ac honeste exigenda, Graecolatine a Michaele Neandro Soraviense conversae et expositae.” Neander 1558-ban írt ajánlását szó szerint újraközli a kiadó, így ebben újra olvashatjuk a már idézett történetet Honter szerepének leírásával.

Az 1614-es hamburgi kiadás: *ΧΡΥΣΑ ΝΕΛΙΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΟΣ ΠΑΡΑΝΕΙΤΙΚΑ. Aurea Nili Epsicopi Martyris Paraenetica. Interprete M. Nicolao Glasero.* Hamburgi, 1614. Paulus Langius (Wolfenbüttel, HAB: A: 517.3 Quod. [5]) Előszava megerősít bennünket abban a hitünkben, amelyet az 1559-es bázeli kiadás kapcsán elmondunk. Nicolas Glaser ugyanis expressis verbis kimondja, hogy Honter felfedezte a kéziratot, azt elküldte Neandernek, aki emendálta, és először a történelemben nyomtatásban kiadta: „Constat vero eum in vetustissima quadam Bibliotheca in Walachia, Transsylvaniae finitima, a doctissimo viro Johanne Hontero Coroniensi inventum, et ad Clarissimum Michaelem Neandrum, de antiquitatis studiis optime meritum, ut in lucem prodiret, missum fuisse: a quo emendatus, integritati et nitori restitutus, primumque cum aliis editus fuit opusculis.” Az ezt követő kiadások azonban Honterről már nem emlékeznek meg; maga Migne³ is Neandert említi első kiadóként, így a világ klasszika-filológiai műhelyei ezt a kiadást ismerik editio princepsnek.

MONOK ISTVÁN

³ MIGNE, Jacques Paul: *Patrologiae cursus completus...* Series Graeca prior. Tom. LXXIX. S. Nilus Hyperechius. Paris, 1865. hh. 1250–1263: *S. Nili Capita paraenetica*. A kiadástörténetben Honter nem szerepel. Vö.: Uo. hh. 15–18.

Meddig volt *A Hét* segédszerkesztője Cholnoky Viktor? Ismeretes, hogy Cholnoky Viktor egy ideig *A Hét* segédszerkesztője volt. *Beszélgetések* című kötetében a szerkesztői életrajzi jegyzet, amelynek információi nyilvánvalóan magától Cholnokytól valók, egyebek közt ezt írja erről: „Politikai, társadalmi és tudományt népszerűsítő cikkei, továbbá novellái, most leginkább csak a »Pesti Napló« és »A Hét« hasábjain jelennek meg. »A Hét«-nek is utóbb segédszerkesztője volt egy darabig.”¹ Ez az adat azonban, noha nyilvánvalóan hiteles, meglehetősen enigmatikus. Sem a kezdő időpontot, sem a segédszerkesztői munka befejezésének dátumát nem adja meg – annyi csak a bizonyos, hogy az életrajzi jegyzet megszületésekor, 1910-ben Cholnoky már nem volt *A Hét* szerkesztője.

Hogy mikortól állt *A Hét* alkalmazásában, hozzávetőlegesen megmondható. Írásai 1903–1904 körül kezdtek fölteni a lap hasábjain; valószínű tehát, hogy ezt követően, a *Pesti Napló* segédszerkesztői székéből föllálva, 1905 elején kezdetett el szerkesztőként dolgozni Kiss József lapjánál. (Öccse, László emlékezéséből² tudható, hogy ez az együttműködés, a „reciprok Gulliver” teremtette szerkesztőségi légkör ösztönzően hatott Cholnokyra, szerkesztői tapasztalatai pedig jól jöhettek Kissnek.) Nyitott kérdés azonban, hogy miért, mikor s hogyan maradt abba *A Hémmel* való szerkesztősködése? Ezt sajnos most sem tudjuk megmondani, de előkerült egy levél, amely bevilágít a szerkesztőség belső ügyeibe, s közelebb visz a válaszhoz. A debreceni egyetemi könyvtár kéziratára örzi Kiss Józsefnek egy levelét,³ amelyet éppen e tárgykörben írt Cholnokynak:

„Kedd.

Kedves barátom!

Én nem tartom kompatibilisnek, hogy Ön *A Hét* segédszerkesztője az Új Időkbe ir távollétemben. Végre az Ön állása bizalmi állás és ha Wolfner Farkas Pál úr Önt lekányazza, még nem következik belőle, hogy Önnek kötélnek kell állania. Ha Herczeg Ferencz úr Pesten volna, egy kis szerelmes levelet küldtem volna neki; Wolfner Farkas Pál urat azonban nem óhajtom ezzel megtisztelni. Azt majd *A Hét* hasábjain meg fogom tanítani a becestelen verseny következményeire.

Noha beteg és magammal tehetetlen vagyok, mégis haza fogok menni. Talán csak nem csapta el Pap Mariskát? Vagy az is az Új Időkhöz pártolt át?

Szíves sorait várva várom.

Híve

Kiss József”

A levélnek megmaradt a borítékja is, amelyen ez áll: „Nagyságos / Cholnoky Viktor urnak / Budapes-ten.” A címzésből egyértelmű, hogy a levelet küldönc vitte el a címzetthez, azaz nem posta kézbesítette. Ezt a tényt most sajnálhatjuk, mert a keltezetlen levél datálása így, feladási és érkezési postabélyegző híján nyitva marad. A datálást csak a tartalmi utalások alapján lehet (s kell) megkísérelnünk.

Mit tudunk? Pap Mariska, aki az egyik Kiss fiú, Ottó szerelme is volt, tehát félig-meddig a családhoz tartozott, ekkor még élt. (1911-ben halt meg.) Ennél fontosabb információ, hogy Cholnoky és Kiss konfliktusa Cholnokynak a konkurens *Új Időkben* való szerepvállalása miatt következett be. Nos, tudjuk, hogy Cholnoky 1907 nyarán kezdett el dolgozni az *Új Idők*nek. Augusztus 4-én *A Patrie*, augusztus 25-én a *Caniculus orion...*, szeptember 22-én *A nyugat keletje*, október 6-án *A krematórium*, december 15-én az *Új pogányság* című cikke jelent meg Herczeg Ferenc lapjában. Ez az adatsor két

¹ [GÖMÖRI Jenő]: *Cholnoky Viktor*. In: *Cholnoky Viktor: Beszélgetések*. Bp. 1910. Politzer Zsigmond és fia, 3.

² CHOLNOKY László: *Cholnoky Viktor*. = *Nyugat* 1917. 7. sz.

³ Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, kéziratár Ms 32/544. A levélre Juha Enikő hívta föl figyelmemet.

következtetés levonását is megengedi. Az egyik: Kiss József levele valószínűleg az augusztus 4-i szám ismeretében, talán 6-án (esetleg a következő kedden, 13-án) született meg. Azaz ekkor pattanhatott ki a bizalmi kérdés a tulajdonos-főszerkesztő és segédszerkesztője között. A másik: augusztus 4-e (s Kiss levele) után Cholnoky további cikkeket közölt az *Új Idők*ben. Ez arra vall, hogy nem fogadta meg Kiss intését, nem állt el az *Új Idők*kel való együttműködéstől. A segédszerkesztői posztról való lemondását/leváltását e feszültség alapozhatta meg.

A konfliktust tulajdonos-főszerkesztő és segédszerkesztője között csak erősíthette, hogy Pap Mariska, aki a jelek szerint ez időben *A Hét* belmunkatársa, azaz a szerkesztőség tagja is volt, augusztus 12-én levelet írt Kiss Józsefnek, s ebben a levelében – egyéb mondanivalója mellett – Cholnokyra is panaszkodott.⁴ „Igen nehezen várom, hogy Uram hazajöjjön – írta ekkor Kissnek. – Cholnokival nem jó dolgozni. Talán szerénytelenség, hogy én, zöld csemete, hozzászólok ilyen érdemes dolgokhoz, de bizony szegény Cholnokyan én mindent látok, csak az ideális szerkesztőt nem! Valami rumos egykedvűség, nehéz gój álmoság ül szegény Héten mióta ő dajkálja. Igaz, hogy ő nagyon lelkiismeretes és óvatos, de több semmi! Sok fiatal tűz kéne ide, ötlet, sok ötlet, leleményesség, lótas-futás és főképp ambíció, ambíció! Ön, jó Uram, csak Ön gyógyuljon meg hamar és jöjjön vissza, -- a régi erőben!” Pap Mariska e beszámolója bizonyosan nem erősítette Cholnoky pozícióját.

A segédszerkesztői posztól való megváltását mégis, úgy tetszik, nem ezek a feszültségek önmagukban, hanem egészségi állapota megromlása tették szükségessé. Sánta Gábor figyelt föl rá, hogy 1908 tavaszán Cholnoky súlyosan megbetegedett: „A Hét-beli publikálás létkérdés volt számára. Ennek szüneteltetése tehát csakis betegség esetén képzelhető el. Márpedig a lapban 1908. március 8-a és május 10-e között csupán egyetlen elbeszélése jelent meg; az is utánközlés volt.”⁵ Cholnoky ekkor, Sánta föltételezése szerint, kiütéses tifuszban szenvedett.⁶ A betegség pontos meghatározása vitakérdés lehet, az azonban nem, hogy Cholnoky ekkor csakugyan munkaképtelen volt. Ő maga írta Molnár Ferencnek, hogy betegsége miatt eredeti munka írására képtelen, csak fordítani tud.⁷ Kiss József ekkor, 1908 márciusában dönthetett úgy, hogy Cholnoky helyére új segédszerkesztőt keres.

Ami tény: Wallesz Jenő 1908-tól volt *A Hét* segédszerkesztője. Cholnokynak az *Új Idők*ben való publikálásai, majd betegsége és Wallesz szerepvállalása tehát illeszkednek egymáshoz, s magyarázzák a váltást.

Cholnoky azonban, fölgyógyulva, ezt követően is, egészen haláláig megmaradt *A Hét* egyik legtöbbet dolgozó, legtermékenyebb munkatársának.

LENGYEL ANDRÁS

⁴ Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, jelzet nélkül. (Gy. n. sz.: 2008/29/34/1.) A levél borítékjából kiderül, Kiss József ekkor Balatonfüreden tartózkodott, a Réevillában.

⁵ SÁNTA GÁBOR: *Cholnoky Viktor és a magyar Shakespeare-kultusz*. = Irodalomtörténeti Közlemények (98.) 1994. 521–537. 536.

⁶ SÁNTA: *i. m.* (5. jegyzet) 536.

⁷ SÁNTA: *i. m.* (5. jegyzet) 535.

Az első, Kolozsvárt kiadott római feliratgyűjtemény. A címben megjelölt gyűjtemény szerzője a pozsonyi születésű Fridvaldszky János (1730–1784), aki a kolozsvári jezsuita akadémián volt matematikaprofesszor 1764-től 1773-ig, a szerzetesrend feloszlataáig. Ezt követően még három évig folytatott a városban tudományos tevékenységet. 1776-ban szépesi kanonokká nevezték ki. Ekkor Erdélyt végleg elhagyva tudományos tevékenysége is lezárult.¹

Ennek az életműnek elsősorban természettudományos vonulatát ismeri a tudománytörténet,² ám az egészét értékelve a *Magyar irodalomtörténet* a szerzőt polihisztornak minősíti,³ tekintetbe véve egyebek mellett történettudományi tevékenységét is. Ő is tagja volt annak a jezsuita történetésziskolának, amely a történelmet egyre kevésbé történetírásnak, irodalmi tevékenységnek tekintette, sokkal inkább egzakt tudománynak, amely történeti forrásokra épül. Ők kezdték meg mindkét hazában a forrásgyűjtést. Ebből a munkából kolozsvári professzorunk is kivette a részét. Történeti tárgyú műveitől eltekintve jóformán nincs olyan könyve, amelyben ne keritene sort arra, hogy néhány oklevelet közöljön. Oklevélmásolatai később bekerültek a Magyar Nemzeti Múzeum törzssanyagába.⁴

Miközben a legjelentősebb magyar jezsuita történészek – Hevenes Gábor, Pray György, Katona István, Kaprinai István – okleveles források alapján a magyar történelmet kutatták, tudosunk erdélyi római feliratokat is gyűjtött. A jezsuita rendtörténet őt ezért nem is természettudósként tartotta számon, hanem mint a jezsuita történetésziskola tagját, „a római feliratok gyűjtőjét és magyarázóját”.⁵

Feliratgyűjteménye, az *Inscriptiones*⁶ zsúfoltan nyomtatott kis füzet, lapszámozás nélkül. Lényegében egy diákjának liber graduális – azaz tananyagának tételsora – matematikából, előtte egy 108 antik római felirattal álló gyűjteménnyel Dácia római megszállása idejéből. E füzetet az illető diák (báró Thoroczkay József) gróf Hadik András gubernátornak ajánlotta, s a saját költségén nyomtatta ki. A professzor neve csak a vizsgakérdéseknél jelenik meg, a feliratoknál nem. Ebből a háttérbe vonulásból olyan feltételezés is adódhat, hogy igazából csak a diákját akarta helyzetbe hozni az antik régiségeket

¹ Életére, műveire nézve I. FRIVALDSZKY János, id.: *Fridvaldszky János SJ (1730–1784) élete és öröksége* (www.fridvaldszky.hu/FridJSJ 2010)

² CSETRI Elek: *Fridvaldszky János, a természettudományok hazai úttörője*. = Korunk Évkönyv 1965. 1521–1526; CSETRI, ALEXA–ENGEL, Carol: *Prima lucrare agronomică de specialitate din Transilvania*. București, 1970. Centru-de Int. și doc. pt. agricultură și silvicultură; CSETRI, ALEXA–ENGEL, Carol: *Importanța primei lucrări agronomice de specialitate din Transilvania*. I–II. = Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia 1974. fasc. 1. 3–15; 1975. 32–51; CSETRI Elek: *Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület (1769–1772)*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk.: CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond, TONK Sándor. Bukarest, 1979. Kriterion Kiadó, 161–172; CSETRI Elek: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig*. Kolozsvár, 1999. Kolozsvár Erdélyi Gazda Kiadó; CSETRI Elek: *Fridvaldszky János, az agrártudós*. In: *Uő: Együtt Európában. Válogatott tanulmányok*. 1. Debrecen, 2000. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 23–47; CSETRI Elek: *Erdélyi méheskert*. Székelyudvarhely, 2001. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó; FRIVALDSZKY János, id.–GÁLFI Emőke–SZÖKE Imola: *Egy 18. század -középi kolozsvári természettudományos életmű forrásvidékei*. = Erdélyi Múzeum (67.) 2005. 1–2. sz. 106–121.

³ *Magyar irodalomtörténet*. 2. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. MTA Irodalomtörténeti Intézete, 560.

⁴ SZABÓ Károly: *Az Andrássy család 1569-diki adományleveléről*. = Századok (9.) 1875. 433. E törzssanyagot később szétszótották más fondokba.

⁵ ALSZEGHY Zsolt: *A jezsuiták a magyar irodalomban*. In: *A négy százéves Jézusársaság*. Szerk.: BANGHA Béla. Bp. Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1940. 290.

⁶ *Inscriptiones romano-transylvanicae, honoribus com. Andreas ab Hadik... a Jos. P. b. Thoroczkay oblatae*, Claudiopoli, 1767. 18 lev., 32 cm (<http://mek.oszk.hu/09200/09244/09244.pdf>) (PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája [1712–1872]*. 1–4. Bp. 1888–1897. I. 830. A továbbiakban: *Inscriptiones*.)

kedvelő és gyűjtő⁷ nagy hatalmú grófnál, de akár az is, hogy a mű színvonalát nem tartotta mindenben olyannak, hogy vállalta volna szerzőségét.

Az *Inscriptiones* azonban nevezetessé vált, mert bekerült az európai tudomány vérkeringésébe. A professzor egy másik kolozsvári tanítványa, Gheorghe Şincai nemcsak azzal hasznosította a feliratokat, hogy besorolta őket *Rerum spectantium* című, kéziratban maradt munkájába,⁸ de azzal is, hogy amikor 1774–1779 közt Rómában tanult, pártfogójának, Stefano Borgia bíborosnak (1731–1804) egy dáciai feliratgyűjteménnyel tudott kedveskedni.⁹ Ez aligha más, mint az a kézirat, amely most a Vaticana Latina 9134. sz. kódexbet alkotja: Fridvaldszky *Inscriptionese*, sőt még az is lehet, hogy a szerző eredeti kézírata.¹⁰ Az ezzel foglalkozó Marco Buonocore¹¹ részletesen ismerteti az említett vatikáni kódexet, amely 360 × 225 mm méretű, 28 számozott oldal terjedelmű papírkötésű kötet, külön címlap nélkül. A szerző neve J. Fridvaldszky, akinek keresztnévét Sommervogel francia lexikonját¹² követve ‘Jean’ feloldásban is közli. A mű címe: *Inscriptiones Romano Daciae praecipuae*. Megjegyzi, hogy eddig nem sok figyelmet szenteltek e műnek. Ismerteti mind a 108 feliratot, pontosabban csak Fridvaldszky kommentárjait: magukat a feliratokat a megfelelő CIL tételszám helyettesíti. A 2., 24. és 25. oldal kópiáját is hozza.¹³ A feliratokat kísérő kommentárokat illetően meg kell jegyezni, hogy ezek rendszeresen egy-két mondattal rövidebbek a nyomtatott műben található szövegeknél, olykor pedig (az Ins. XIV.) teljesen hiányoznak. A kódexíró láthatóan iparkodott, hogy a 28 kódexoldalon elférjen a nyomtatott szöveg, amely ott 28 és fél oldal terjedelmű. A cím és a szerző megjelölése sem azonos a nyomtatott változatéval. Mindez arra utal, hogy a kódex nem a nyomtatás alapjául szolgáló kézirat, hanem a nyomtatott példányról készült másolat, amely a szerzőség tisztázásával és a nem oda tartozó liber gradualis elhagyásával egyértelmű helyzetet kíván teremteni a megajándékozott számára – aki mellel egy kódexet értékesebbnek is tekinthetett, mint egy nyomtatott könyvet. Arra a kérdésre, hogy a kódex kinek a kézírása, a reprodukált oldalakon lévő kis terjedelmű kézírás összehasonlításra kínákozott Fridvaldszky ismert kézírataival: egy 1755/56-ból való, kalligrafikusan feliratozott térképpel¹⁴ és egy 1773-ból való beadvánnyal.¹⁵ Fridvaldszky és a kódexíró betűi nagyon hasonlóan egymáshoz, ennél többet azonban csak írásszakértő mondhatna. Ha a másolatot Fridvaldszky készítette, felmerül a kérdés, hogy ezt mi célból tehetta. Az a dáciai feliratgyűjtemény, amit Şincai a bíborostól ka-

⁷ FRIVALDSZKY János, id.: *Hadik András Minerva szolgálatában*. = Hadtörténelmi Közlemények (115.) 2002. 389–398. 389–391.

⁸ KISS András: *Források és értelmezések*. Bukarest, Kriterion Kiadó, 1994. 384.

⁹ GÁLDI László: *Az erdélyi tudományos élet magyar forrásai*. In: *Magyarok és románok*. 2. Szerk.: DEÉR Gyula, GÁLDI László. Bp. 1943–1944. Teleki Intézet, 392, 408.

¹⁰ „*elaborando il catalogo dei manoscritti di Gaetano Marini, ha potuto confrontarsi con il codice Vaticano Latino 9134 che contiene manoscritta l’opera di J. Fridvaldszky, Inscriptiones Romano Daciae praecipuae, [...] allo stato attuale delle conoscenze dichiara, però, di non essere in grado di stabilire se si tratti dell’autografo del Fridvaldszky o di una copia manoscritta di epoca posteriore*”. = *Bollettino di studi latini* (25.) 1995. 314.

¹¹ BUONOCORE, Marco: *Tra i codici epigrafici della Biblioteca Apostolica Vaticana*. Faenza, 2004. 137.

¹² SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. 1–3. Bruxelles–Paris, 1892. 3: 996.

¹³ BUONOCORE: *i. m.* (11. jegyzet) 281–290.

¹⁴ Csólyos és Pálos határa, Kiskunfélegyházi Levéltár, 63.111.1 sz.

¹⁵ OL F36, Erdélyi Főkormányzóság, 1773. 87.

pott,¹⁶ nyilván ezért a műért adott ellenszolgáltatás volt. Ha a kézirat Fridvaldszky sajátja volt, akkor azt Šincái ajándékba kaphatta tőle. A feliratok bekerültek Mommsen monumentális gyűjteményébe is.¹⁷

A feliratok kövek gyűjtése egyébként már Mátyás király óta divatba jött Magyarországon. Főúri kastélyokban, nemesi kúriákban mintegy patinás díszként őriztek epigráfiai emlékeket.¹⁸ Az *Inscriptiones* Hadik grófhöz kötődő előzménye abban áll, hogy Fridvaldszkyt a gróf személyes tanácsadóként magával vitte útjaira, amikor a tartományt bejárta; ekkor szerzett tudomást a professzor a gróf antikvitás iránti vonzalmáról. 1766 nyarán, amikor Hadiktól éves körútja végén Nagyszébenben elvált, a professzornak hazautaztában útba esvén Gyulafehérvár és az Érchegeység, lehetősége volt arra, hogy antik feliratokat gyűjtsön.

Az 1766–1767-es tanévben Fridvaldszky egy speciális – esetleg csak egyszemélyes - szemináriumot tartott a római feliratokból. Így jött létre az *Inscriptiones*, egy diák dolgozata professzora irányítása mellett. E tanév első szemeszterében a professzor minden szabadidejét a *Minerologia*¹⁹ írása foglalta le, amely 1767 legelején jelent meg, így diákját valószínűleg csak néhány instrukcióval és kézíratainak átadásával tudta segíteni. Ezért még az is feltételezhető, hogy a diák maga is gyűjtött feliratokat. Ezzel lenne magyarázható az a körülmény, hogy egy felirat duplán is szerepel a gyűjteményben, és nem is teljesen azonos szöveggel (Ins. LXXVIII = Ins. LXXXVIII). A diák 1767-ben levizsgázott ugyan matematikából, de talán tudása nem lehetett teljesen hézagatlan a feliratokkal való huzamosabb foglalkozás következtében, mert egy év múlva ismét levizsgázott, most már mint „végzett hallgató” az egyébként csak egyéves tantárgyból.²⁰

Az ókori feliratok egy része Fridvaldszkyknak már ásványtani kutatásai során látókörébe került: azok, amelyek az egyes fémek – elsősorban az arany – római kori bányászatáról szólnak. Ha máshonnan nem is, de Kölesérinek a *Minerologia* forrásaként használt művéből²¹ tudomást szerezhetett arról, hogy a 16. század végén már adott ki egy művet az Itáliában végzett Zamosius, azaz Szamosközy István, aki antik feliratok alapján írt Dácia római megszállásának koráról.²² Fridvaldszky mindkét könyvet Bara István evangélikus orvostól kaphatta kölcsön.²³ Ez utóbbi műből bőven merít az *Inscriptiones*,

¹⁶ KISS András: *Gheorghe Šincái, a forrásgyűjtő*. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok i. m.* (2. jegyzet) 177. A kézirat címe: *Inscriptiones Daciae a Reverendissimo Domino Jacobo Aron transmissa Romam Illustrissimo ac Reverendissimo Domino Domino Stephano Borgia, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Secretario. Anno 1776, Mense Julio*. Román Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár, Tom. VI. Mss 545. sz.

¹⁷ MOMMSEN, Theodor: *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin, 1863–. Huebner, a továbbiakban: *CIL*.

¹⁸ CSETRI Elek–FRIVALDSZKY János, id.: *A köz hasznára – az ég kegyelmével. Fridvaldszky János (1730–1784), a jezsuita, tudós és feltaláló*. Bp. 2003. METEM, 146.

¹⁹ *Minero-logia magni principatus Transylvaniae seu metalla, semi-metalla, sulphura, salia, lapides & aquae conscripta*. A Joanne Fridvaldszky Societatis Jesu Sacerdote. Anno Sal. M. DCC.LXVII Claudiopoli, Typis Academicis Societatis Jesu (<http://mek.oszk.hu/09000/09095.pdf>). A továbbiakban: *Minerologia*.

²⁰ Az 1768 évi vizsga liber gradualisa: TÖRÖK, Franciscus Xav.–FRIVALDSZKY, Joannes–BOÉR, Emericus: *Assertiones ex universa philosophia, quas[...] Anno Salutis MDCCLXVIII [...] propugnandas suscepit Josephus Torockzai [...] AA. LL. Et Philosophiae Auditor Emeritus*. Claudiopoli, Typis Academicis Societatis Jesu.

²¹ KÖLESÉRI Sámuel: *Auraria Romano-Dacica*. Cibinii, 1717; Seivert 1780-ban saját jegyzeteivel újra kiadta.

²² ZAMOSIUS (Szamosközy), Stephanus: *Analecta Lapidum vetustorum, et Nonnullarum in Dacia Antiquatum*. Patauij, 1593. Az *Inscriptiones*ben „Zamoscius”.

²³ FRIVALDSZKY–GÁLFI–SZÖKE: *i. h.* (2. jegyzet) 119.

hivatkozik is rá lépten-nyomon. Tartalmaz erdélyi római feliratokat Schwandtner műve is,²⁴ amelyre mint forrásra az Ins. LXXX.-tól kezdve szintén hivatkozik. Az Ins. LX.–LXX. közti feliratok a már megjelent *Minerologiából* valók, a szerző csak ott hivatkozik a forrásra, Kölesérre. A feliratok felsorolásának a rendjéről, amely első látásra eléggé esetlegesnek tűnik, leginkább az állapítható meg, hogy a forrásaik szerint történt. A feliratok lelőhelyét a szerző nem mindig jelöli meg, magyarázatot sem mindegyikhez közöl.

Ez a gyűjtemény akkor keltett komolyabb figyelmet, amikor az Erdélyben sikert arató *Minerologia* felkeltette az érdeklődést annak szerzőjére iránt. Seivert János, az erdélyi Szenterszébet evangélikus lelkésze mindkettőt forrásként használta Bécsben, 1773-ban megjelent igényes, 300 feliratot közlő monográfiájához.²⁵ Ő már csoportosította a feliratokat, mégpedig a létesítő személyek rangja szerint. Az egyes feliratoknál Fridvaldszky adatait is közölte, de ellenőrizte és javította is őket. Hogy mennyire nem volt kritikátlan vele szemben, arra jellemző az Ins. II. felirathoz és magyarázatához fűzött megjegyzése: „Amennyivel ragyogóbb Jupiteré, annyival homályosabb a szerzőé.”²⁶ Máskor viszont elismerte, hogy szövege jobb Ariostiénál. (Ins XXIX.,²⁷ XXXIX.) E két szöveg 1722-ben elveszett, ezért az adott időben már nem volt tanulmányozható. Seivert így ítéletét nem az eredetivel való összehasonlításra, hanem belső összefüggésekre alapozta. Egy szolgálatban helyhez kötött lelkésznek egyébként sincsenek olyan lehetőségei helyszíni kutatásra, mint az *Inscriptiones* szerzőjének.

Fridvaldszky rendjét éppen Seivert művének megjelenésekor, 1773-ban oszlatták fel. Egzisztenciája veszélybe került, utolsó természettudományi kis művét is már csak a Református Kollégium nyomdájában tudta megjelentetni. Ennek, a *Scumpiának*²⁸ legelső lábjegyzetében jól esett megemlítenie közben ismertté vált műve, az *Inscriptiones* szerzőségét annak a feliratnak (Ins. I.) az idézése kapcsán, amelyet a *Scumpia* legelső (a) lábjegyzetében újra közölt. Ezt a feliratot Fridvaldszky ugyanis életprogramjának tekintette: „Nisi utile est, quod facimus, stulta est gloria.” („Ha nem hasznos, amit teszünk, ostoba a dicsőség”). Egy második feliratot (Ins. XXIX) a *Scumpia* legutolsó (k) lábjegyzetében hozott. Ebből a románok római leszármazását tartotta bizonyítottnak, a feliratban szereplő ‘cornicularis’ katonákat naiv etimológiával azonosította a hegyi román ‘gornik’-okkal.

Seivert művére közben felfigyelt Czirbesz Jónás iglói lelkész, és még abban az évben recenziót is írt róla. Az alapos írás áttekintette az Erdélyről addig megjelent felirattani közléseket tartalmazó műveket; megemlítette a *Minerológiát* és az *Inscriptionest* is. Ez utóbbit „száraz és többnyire hibás jegyzéknek” nevezte, megengedve ugyanakkor szerzőjének a „szorgalmas” minősítést.²⁹ Seivert munkáját annak rendszeressége, teljessége és hibamentessége való törekvése miatt dicsérte. Mindkét minősítésben sok igazság van, még ha figyelmen kívül is marad az a körülmény, hogy az utód mindig az elődök vállán áll.

Orelli 1828-ban megjelent kétkötetes gyűjteményének több száz forrása közt megemlítette Seivertet is. Rá már ötven év fölénye sújt le: Orelli felhánytorgatta, hogy Seivert nem ismerte Grutert

²⁴ SCHWANDTNER, Johannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini, partim primum ex tenebris eruti partim antehac quidem editi...* 1. Vindobonae, 1746. Kraus. Az *Inscriptiones*ben „Schandtner”.

²⁵ SEIVERT, Ioannes: *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea*. Wien, 1773. Trattner.

²⁶ „Quo splendidior Iovi, eo obscurior auctori”

²⁷ „corruptum Ariosti, meliorem R P Fridvaldszky”

²⁸ FRIDVALDSZKY, Joannes: *Dissertatio de skumpia seu cotino planta*, Claudiopoli, 1773. 4°, 11 lev. (<http://mek.oszk.hu/08900/08906/>). A továbbiakban: *Scumpia*.

²⁹ *Allergnädigst-privilegirte Anzeigen aus sämmtlich-kaiserlich-koeniglichen Erbländern / herausgegeben von einer Gesellschaft*. 3. Wien, 1773. 297–301. „v. Cz.” szerzői megjelöléssel. „Ein trockenens und meist fehlerhaftes Verzeichniss römischer Anschriften durch den Fleiss des Hrn. P. Fridwalszky.”

és Muratorit, „ezért nem csodálható, ha néhány lapján hihetetlen, egészen tudománytalan adatokat nyújt.”³⁰ Megjegyzendő, hogy neves szerzők ismeretének hiánya Európának e szegélyén nem annyira súlyosbító, mint inkább enyhítő körülmény. Egyébként Grutert illetően Orelli tévedett, mert Seivert idézte a holland szerzőt.

Fridvaldszky *Inscriptionese* után száz évvel kezdődött meg Mommsen köteteinek a kiadása. A *Corpus inscriptionum latinarum* 3/1. kötete (CIL 03)³¹ tartalmazza az erdélyi feliratokat a 153–261. lapokon, 786–1640. tételszámokon. Az ennél kisebb, *-gal jelölt, 33–105. tételszámok alatt téves vagy más-honnan való feliratokat közöl a 6–12. lapokon, a nagyobb sorszámú tételek viszont a Supplementum kötetben találhatók. A kiadást megelőző kritikai munkát a magyar Torma Károlynak (1829–1897), az MTA tagjának a közreműködésével végezték el, hitelesnek csak olyan feliratot elfogadva, amely az ő korában még megvolt, legalábbis valamilyen rajz vagy lenyomat formájában, illetőleg meglétét más, függetlennek ítélt források is megerősítették.³² Mommsen minden feliratnak megadta a megtalálási és őrzési helyét; a felirat vázlatát a köemlék sérüléseivel együtt; a vele kapcsolatos összes, addigi közléseket; az egyes szerzők eltéréseit; végül a szöveg olvasatát a feloldásokkal és kiegészítésekkel együtt. A szöveg tördelésében a szerzőknél jelentkező esetleges eltéréseket nem tartotta szükségesnek jelezni. Az egyes szerzők tőle eltérő feloldásait sem említette, így Fridvaldszkyét sem, beleértve a gyakori „V S L M” téves feloldását is, amiben őt egyébként Seivert is követi. („Votum solvit libero munere”, helyesen: „votum solvit libens merito”). A feliratokat a mű azok feltalálási helye szerint csoportosítja.

Mommsen is adott minősítést az adott területről előtte publikáló szerzőkről, szám szerint 38-ről. Ezek közül a következők érintik tárgyunkat:

Említi Bongarsius,³³ akinél a 617–628. lapon találhatók azok a feliratok, amelyeket Schwandtner is publikált, akinek művét pedig Fridvaldszky használta. Szamosközynél Mommsen annyi, általa hamisnak ítélt feliratot vélt találni, hogy azt sem hitte el, hogy a jókat nem mások műveiből vette. Csak néhány feliratát fogadta el, amelyeket valamely más szerzőnél is megtalált.³⁴ Köleséri Sámuel aranybányászatról szóló művéről pedig azt írta, a szerző annyira nem gondol másra, mint erre a tárgyra, hogy végül mint egy „új Midas, amihetz csak nyúl, arannyá változik.”³⁵ Megemlítette egy Erdélyben erődítést végzett olasz katonatiszt, Ariosti kéziratát is, aki várerődítési munkája közben talált feliratos köemlékeket gyűjtött. Az általa behajózott anyag egy része megérkezett a célállomásra, Bécsbe, egy másik része azonban Szegednél hajótörésben a Tiszába veszett,³⁶ s a harmadik részéről Ariosti szintén azt írta, hogy

³⁰ *Inscriptionum latinarum selectarum amplissima collectio ad illustrandam Romanae antiquitatis disciplinam accomodata*. 1–2. Ed.: Johann Casper ORELLI. Turici, 1828. Orelli–Fuesslini, 1: 63. „Minime igitur mirandum, quod singulis fere paginis incredibilia paene inscientiae documenta dederit.” Ennek illusztrálására azt hozza fel, hogy egy esetben a HYGIAE-t FVGIAE-nek olvasta (SEIVERT CXCVIII 141).

³¹ *CIL* 3/1. *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae graecarum, Illyrici latinae* 1873. Supplementum, 1902.

³² Torma Károly alapos munkájának tanúi a Seivert-mű OSzK 207.940:2 jelzetű példányának lapszéli jegyzetei. A példányon ott van Torma Károly possessorri bélyegzője is. Ő egyébként ismerte Fridvaldszky tevékenységét is, ugyanis szintén az ő possessorri bélyegzőjével van ellátva a következő mű, mely az én (F. J.) birtokomban van: FRIDVALDSZKY, Joannes: *Reges Ungariae Mariani*. Wien, 1775. Trattner.

³³ BONGARSIIUS, Jacobus: *Rerum Hungaricarum scriptores varii historici geographici*. Francofurti, 1600.

³⁴ *CIL* 3/1. 156.

³⁵ „novus Mida quidquid attigit, aurarium fecit”

³⁶ A szegedi egyetemen oktató olasz kutató foglalkozott velük: GIANOLA, Alberto: *Di antiche lapidi romane trovate nel 1722 in Transilvania dal conte Giuseppe Ariosti*. Bologna, 1931. Azzoguidi.

„elveszett”.³⁷ Mommsen a kézirat négy példányát említette: kettőt Bécsben, egyet Veronában, egyet pedig Velencében.³⁸ A közelmúltig elkerülte a kutatók figyelmét az a további, ötödik példány, amelyet Giovanni Pietro Cerroni, a morva–sziléziai császári gubernium tisztviselője adományozott 1810-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak.³⁹ Ezt először az Ariosti-mű első, 2010-ből való nyomtatott kiadásához⁴⁰ mellékelte egyik tanulmány⁴¹ említi egy harmadik bécsi kézirrattal együtt.

Mommsen megemlítette Fridvaldszky „igen ritka” *Inscriptiones*ét és *Minerológiáját* is. Őt megkímélte a gúnyolódástól és becsmérléstől, és csak annyit írt róla, hogy feliratainak nagy részét másoktól vette, saját gyűjtésű felirataiból pedig csak kevés igazolható más forrásból.⁴² Néhány feliratnál meg sem említette a nevét (Ins. XCIII., XCVI.). Ami a legmeglepőbb, hogy Mommsen feltételezte nála az említett Ariosti kéziratának ismeretét. Megállapításának helyességét alátámasztja az a körülmény, hogy például az Ins. VI. és X. feliratot hordozó köemlék az *Inscriptiones* megírása idején már Bécsben volt, az Ins. XL. pedig a Tisza mélyén, így szövegüket máshonnan, mint Ariosti kéziratából nem ismerhette, mert más, régebbi – Fridvaldszky által ismert – szerzők nem említették. De honnan ismerhette Fridvaldszky a kéziratot?⁴³ Leginkább arra lehet gondolni, hogy a szállítmányról, amelyet Gyulafehérvárt a Maros Portuson hajóra raktak, egy akta maradtatott a guberniumnál, mellékletében a kövek rajzával, s ezt látta Fridvaldszky. A rajzok nem is lehettek összefűzve, abból ítélve, hogy ezek az Ariosti által lelt feliratok az *Inscriptiones*ben a legkülönbözőbb helyeken fordulnak elő, ellentétben a többi forrásból származókkal, amelyek egy helyen találhatók. Az ezredes neve nem is szerepelhetett a felhasznált iratokon, különben Fridvaldszky említette volna. Korábban, a „hagyományos világ alkonyán”⁴⁴ ugyanis sokkal értékesebb volt egy tekintélyre hivatkozni, mint valami újat felfedezni.

Mommsen *Corpusa*, ez az igen ritka mű jelenleg már internetes feldolgozásban is létezik. Ez az Epigraphen Databank Clauss-Slaby (a továbbiakban: EDCS),⁴⁵ amelynek „Publication” keresője megadja a felirat szövegét a rövidítések feloldásával és az idők folyamán megsemmisült részek helyreállításával.⁴⁶ Még több információt tartalmaz az Epigraphische Datenbank Heidelberg (EDH), amelynek URL címéhez⁴⁷ a HD jelet követő 6 számjegyet beírva⁴⁸ még további adatokhoz is juthatunk (a felirat

³⁷ ARIOSTI, Iosephus: *Inscrizioni antiche travate e raccolte tra le rovine delle quattro principali colonie Romane della Transilvania*, [...] 1723. A feliratok az I., II. és III. fejezetben, az említett három kategória szerint vannak csoportosítva a kéziratban.

³⁸ *CIL* 3/1. 157.

³⁹ OSzK 5. Oct. Ital. jelzet alatt

⁴⁰ *Epigrafi romane di Transilvania raccolte da Giuseppe Ariosti e postillate da Scipione Maffei*. 1–2. Szerk.: Gian Paolo MARCHI, PÁL József. Verona, 2010. Szegedi Tudományegyetem – Università degli Studi di Verona; a továbbiakban: *Epigrafi 2010*. A reprezentatív, sokszerzős tanulmánykötet Fridvaldszkyt nem tartja számon, Szamosközyt, Kölesérit, Seivertet viszont igen.

⁴¹ MARCHI, Gian Paolo: *I codici delle iscrizioni di Transilvania*. In: *Epigrafi 2010*. i. m. (40. jegyzet) 223–244.

⁴² *CIL* 3/1. 158.

⁴³ A szerzőt a *Dizionario biografico degli Italiani* 4. kötete (1962) nem ismeri. A kézirat III. fejezetében közölt „elveszett” feliratok közül azóta néhány megkerült: BUONAPANE, Alfredo–LA MONACA, Valeria: *Le iscrizioni della Trasilvania nel codice veronese di Giuseppe Ariosti (Biblioteca Capitolare, cod. CCLXVII)*. In: *Epigrafi 2010*. i. m. (40. jegyzet) 245–367.

⁴⁴ DANKANITS Ádám: *A hagyományos világ alkonya Erdélyben* (<http://mek.oszk.hu/01500/01592/>).

⁴⁵ http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_en

⁴⁶ pl. *CIL* 03, 01090. az Ins. II. esetében

⁴⁷ <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/EDH/inschrift/>

⁴⁸ pl. az Ins. II. esetében <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/EDH/inschrift/038338>

megtalálásának helye, ideje, dokumentálása, közlései; kora, méretei, a benne szereplő személyekről megtehető adatok stb.) Több esetben digitálisan elérhető a feliratokról készült fotók is.

A 20. század közepén a román tudomány is elkezdte feldolgozni ezt a számára annyira fontos területet. Így jött létre az *Inscriptiones Daciae Romanae* (IDR)⁴⁹ és az *Inscriptiones Latinae Daciae* (ILD).⁵⁰ Ezekben a kő fajtájától kezdve a feliratokra vonatkozó minden adat megtalálható. A feliratokat közlő szerzőket minden esetben felsorolják, de szövegvariánsaikat általában már nem hozzák.

Az *Inscriptiones* 108 feliratot tartalmaz, ám ezekből – mint már volt róla szó – egy kétszer szerepel; viszont Seivert leközi a *Minerologia* 45. oldalán szereplő feliratot is (Appendix I.), amely valamilyen okból nem került be az *Inscriptiones*-be, meg egy további, amelyet neki Fridvaldszky postán küldött meg Bécsbe (Appendix II.). Ez a szám azonban további eggyel csökken, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy az Ins. XXXV. tulajdonképpen a XXXVI. variánsa, csak más forrásból. Így végül 108 (108+2-2) felirat köthető Fridvaldszky nevéhez.

Seivert közülük 97 feliratot közöl. Mommsen CIL 3/1 kötete 79 feliratot vesz fel Fridvaldszkytól, további 27-et tévesnek minősítve. Az IDR és ILD 69-et közöl, a HD 78-at. A feliratok esetében Zamosius 49, Ariosti 23, Köleséri 7, Schwandtner 28 esetben forrás, illetve előzmény.

Melyek azok a feliratok, amelyek Fridvaldszky saját gyűjtéséből valóknak tekinthetők? Az Ins. IX., XIII., XXVIII., XXX., XXXIII., XXXVII., XXXVIII., LIV., LV., LVII., LIX., LXX., LXXII., CVI., Appendix I. és II., összesen 16, amelyet a CIL is felvett mint hiteleset. Egy általa valószínűleg Gyulafehérvárott lelt feliratról (Ins. V.) utólag kiderült, hogy Veronából való, onnan hozta valaki a követ Erdélybe, így a Mommsennél a *-gal jelöltek közé került, az Ins. IV. pedig az ókori Samniumból, vagyis a mai, Rómától északra fekvő Bocchignano helységről kerülhetett Fridvaldszky látókörébe.

A CIL-be fel nem vett feliratok közt különleges helyet foglal el Fridvaldszky kedvence, az Ins. I. Ezt Zamosiustól vette át, antik feliratként. Egy 1598-ban készült, 1992-ben publikált kéziratában Zamosius azonban ezt az álláspontját már revidálta: felismerte, hogy újkori szövegről van szó.⁵¹ Ami Szamosközyt illeti, 150 évvel Mommsen után már látszik, hogy hiperkritika áldozata lett. A 19. században még állandó jelzőként viselte a „hamisító” jelzőt. Viszont az is igaz, hogy gyakran követett el hibát: hiányosak a lejegyzései, betűket, sorokat hagyott ki, olykor a felirat eleje és vége is hiányzik.⁵² Sok feliratát pedig azért nem idézik későbbi szerzők, mert az idők során megsemmisülhettek, eltűnhettek. A CIL dáciai feliratainak kritikai megrostálásában oroszlanrészt vállaló Torma Károly egy írásából az derül ki,⁵³ hogy a feliratos köemlékek döntő többsége még a 19. végén is magántulajdonban volt. Az ilyen tárgyak azonban sokkal könnyebben pusztulnak, vesznek el az idők viharában, mint a közgyűjteményekben őrzöttek. Már az is elég, ha egy tulajdonosváltás, örökösödés révén új, a régiségek iránt közömbös tulajdonoshoz kerül az illető tárgy, aki azt értéktelennek tartja és kidobja.

Az említett 16 feliraton túl, amit Fridvaldszkyknak tulajdonítunk, természetesen létezhet még több

⁴⁹ *Inscriptiile antice din Dacia și Scythia Minor / Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae*. Szerk.: DIONISIE M. PÎPÎDI, IOAN I. RUSSU. București, 1975–. Academiei RSR (a továbbiakban: IDR). Vol. III/1. 1977. (a továbbiakban: IDR-03-01); Vol. III/2. 1980. (a továbbiakban: IDR-03-02.), Vol. III/3. 1984. (a továbbiakban: IDR-03-03); PISO, IOAN: *Inscriptiones Daciae Romanae*. Paris, 2001. De Boccard, Vol. III/5a (<http://www.cyberax.eu/book/768983/inscriptiones-daciae-romanae-5a>, a továbbiakban: IDR-03-05-01), Vol. III/5b (<http://www.cyberax.eu/book/769017/inscriptiones-daciae-romanae-5b>, a továbbiakban: IDR-03-05-02).

⁵⁰ PETOLESCU, Constantin C.: *Inscriptiile latine din Dacia*. București, 2005. Academiei.

⁵¹ *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum, 1593 / Szamosközy István (Stephanus Zamosius)* Szerk.: MONOK István. Szeged, 1992. Scriptorum, 201.

⁵² BĂRBULESCU, Mihai. In: *Analecta i. m.* (51. jegyzet) 10–11.

⁵³ TORMA, Carl: *Revidierte und neue Inschriften zu CIL III (Dacia)*. Wien, 1881. Gerold.

olyan is, amit ő az irodalomból is ismert, meg látta magát a köfeliratot is. Itt elsősorban a *Minerologia* felirataira lehet gondolni, köztük azokra is, amelyeket Mommsen nem fogadott el. A téves feliratok közé sorolt, korábban Szamosközy által említett Ins. LX.-ról Fridvaldszky például megjegyezte, hogy az márványtáblán olvasható. Ez az ismeret pedig nem származik irodalmi forrásból. A másik, tévesnek ítélt felirat, az Ins. LXI. szintén Szamosközytól való. Az ezt követő Ins. LXII. és LXIII. felirat, minthogy Köleséri az előzménye, Mommsentől még ezt a kategóriát sem érdemelte ki, egyszerűen figyelembe sem vette. Fridvaldszky viszont mindkét művében említette őket, a *Minerologiában* hozzá is téve, hogy négyzögletes kövön található. Mi több, Seivert olyan változtatásokkal közölte mindkettőt, amelyekből azt lehet sejteni, hogy talán még ő is személyesen látta őket.

Ha az *Inscriptiones*t kora tudományos színvonalához mérjük, a következőket kell tekintetbe venni: a sortördelési eltérést még száz évvel később sem rótták fel az elődöknek. A kolozsvári nyomdában a folyó szövegben is gyakori volt a nyomdahiba, a nyomdász számára teljesen érthetetlen feliratokat pedig még ennél is több hibával nyomtatták ki. Például az Ins. LX. szövege a *Minerologiában* közölt formájához képest három betű eltérést tartalmaz. Nem véletlen ezért, hogy Seivert is Bécsben nyomtatta ki könyvét, nem Erdélyben.

A fentiek előrebocsátása mellett a 16 saját felirat *Inscriptiones*ben közölt szövegét összehasonlítva a CIL és HD olvasataival azt lehet megállapítani, hogy a közlések a kor színvonala szerintiek. Ahol már a forrásul vett műben is hibák voltak, természetesen ezek megmaradtak. A feliratok esetszerű kommentálása, csoportosítása pedig leginkább diákmunkára vall.

Egynéhány felirat viszont magyarázatra szorul: Az Ins. XIII. elejére beírt több mint egy sornyi, nem oda tartozó szövegről az derül ki, hogy az igen töredékesen megmaradt kőemlék eredetileg négy táblából állt, s a többlet egy másik kőtáblából került oda. Az Ins. LVII. vége viszont hiányzik. Azt a követelményt, hogy a meglehetősen zsúfolt oldalakon a lap végéhez mindig egy felirat vége jusson, úgy látszik, e felirat megsínylette. Az Ins. LVII. megegyezik a CIL szövegével, ám a HD jóval hosszabb szöveget ad. Az Appendix II. végén lévő szövegnek végül egészen eltérő olvasatát adja a CIL is, és a HD is.

Ma a római felirattal ott tart, hogy a feliratok pontos, mindenre részletre kiterjedő dokumentálásának megtörténte után már nem az elődök tévedéseivel, tökéletlenségeivel foglalkozik, hanem a régi epigráfiai szerzők műveit koruk ismereteinek, lehetőségeinek és igényeinek összefüggésében szemléli, s munkásságukat a jelen eredményeihez való hozzájárulásként becsüli meg. Ennek jele a régi epigráfiai munkák tanulmányokkal kísért kiadása, mint amilyen – mint láttuk – Szamosközyé vagy Ariostié. Ebbe a sorba tartozik bizonyos értelemben a Fridvaldszky-gyűjtemény Vatikáni Könyvtárban lévő másolatának Marco Buonocore által történt tartalmilag hű, ám egyáltalán nem bibliofil publikálása is.

Az első, Kolozsvárt megjelent római feliratgyűjtemény, Fridvaldszky János *Inscriptiones*ének hasonmás kiadása viszont még várat magára.

Fridvaldszky János nevéhez köthető római feliratok

Ins. I = Scumpia (a)

(Előzmény: ZAMOSIUS 71.); SEIVERT CCLXXV 181; CIL 03, *00058;

Ins. II

(Előzmény: ARIOSTI III./XXXIV.); SEIVERT CCLXXXVII 186; CIL 03, 01090 (p 1015); IDR-03-05-01, 00231; HD038338;

Ins. III

(Előzmény: SCHWANDTNER 785; KÖLESÉRI 29.; ARIOSTI III./XLIII.); SEIVERT II 4; CIL 03, *00070;

Ins. IV

SEIVERT CCXXXI 160; CIL 09, 04852 = CIL 03, *00105,2;

Ins. V

SEIVERT CCXXXIV 161; *CIL* 05, 03221 = *CIL* 03, *00105,2;

Ins. VI

(Előzmény: ARIOSTI I./XXVIII.); SEIVERT LXV 51; *CIL* 03, 01142 (p 1015);
IDR-03-05-01, 00322; HD038527;

Ins. VII

(Előzmény: ARIOSTI I./XV.); SEIVERT XLV 40; *CIL* 03, 00993; *IDR*-03-05-01, 00041;
HD038012;

Ins. VIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 67.); SEIVERT XIV 13; *CIL* 03, 01129 (p 1390); *IDR*-03-05-01,
00298; HD038487;

Ins. IX

SEIVERT XXV 21; *CIL* 03, 01171; *IDR*-03-05-02, 00422; HD038702;

Ins. X

(Előzmény: ARIOSTI I./VII.); SEIVERT L 42; *CIL* 03, 01461; *IDR*-03-02, 00095; HD046389;

Ins. XI

(Előzmény: ZAMOSIUS 33.); SEIVERT CXXV 90; *CIL* 03, 01458; *IDR*-03-02, 00091; HD046383;

Ins. XII

(Előzmény: ZAMOSIUS 25.); SEIVERT XXX 25; *CIL* 03, 01452; *IDR*-03-02, 00078; HD046316;

Ins. XIII

SEIVERT V 6; *CIL* 03, 01443 (p 1407); *IDR*-03-02, 00001; HD012405;

Ins. XIV

(Előzmény: ZAMOSIUS 25.); SEIVERT XXIII 20; *CIL* 03, *00077;

Ins. XV

(Előzmény: ZAMOSIUS 10.; SCHWANDTNER 878.); SEIVERT XXXIII 28; *CIL* 03, 01175
(p 1015, 1390); HD049324

Ins. XVI

(Előzmény: ZAMOSIUS 11.); SEIVERT XX 17; *CIL* 03, *00083;

Ins. XVII

(Előzmény: ZAMOSIUS 18.); SEIVERT X 9; *CIL* 03, *00081;

Ins. XVIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 28.); SEIVERT XVI 14; *CIL* 03, *00082;

Ins. XIX

(Előzmény: ZAMOSIUS 56.); SEIVERT CLXII 111; *CIL* 03, *00055;

Ins. XX

(Előzmény: ZAMOSIUS 54.; SCHWANDTNER 879.); SEIVERT CLXIII 111; *CIL* 03, 01182
(p 1015, 1390); *IDR*-03-05-02, 0044; HD038735;

Ins. XXI

(Előzmény: ZAMOSIUS 56.); SEIVERT CIV 74; *CIL* 03, 01065; *IDR*-03-05-01, 00238;
HD038359;

Ins. XXII

(Előzmény: ZAMOSIUS 56.); SEIVERT CLXXX 124; *CIL* 03, 00984 (p 1390); *IDR*-03-05-01,
00018; HD037986;

Ins. XXIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 57.); SEIVERT CXVI 82; *CIL* 03, 00972; *IDR*-03-05-01, 00001; HD037953

Ins. XXIV

(Előzmény: ZAMOSIUS 57.); SEIVERT CXXXVIII 99; *CIL* 03, 01213 (p 1015, 1390); *IDR*-03-05-02, 00504; HD038877;

Ins. XXV

(Előzmény: SCHWANDTNER 878.); *CIL* 03, 00976 (p 1015, 1390); *IDR*-03-05-01, 00007; HD037972;

Ins. XXVI

(Előzmény: ZAMOSIUS 85.); *CIL* 03, 01188 (p 1390) = *CIL* 03, 07797; *IDR*-03-05-02, 00500; HD038874;

Ins. XXVII

(Előzmény: ARIOSTI III./VIII.); SEIVERT CV 74; *CIL* 03, 01079; *IDR*-03-05-01, 00199; HD038297

Ins. XXVIII

SEIVERT CCXXX 159; *CIL* 03, 01146 (p 1390); *IDR*-03-05-01, 00331; HD038553

Ins. XXIX = Scumpia (k)

(Előzmény: ARIOSTI III./I.); SEIVERT LXXXVII 64; *CIL* 03, 01099; *IDR*-03-05-01, 00250; HD038370;

Ins. XXX

CIL 03, 01017; *IDR*-03-05-01, 00081; HD038093

Ins. XXXI

(Előzmény: ARIOSTI I./XXI.); SEIVERT XXXVIII 35; *CIL* 03, 01081 (p 1390); *IDR*-03-05-01, 00202; HD038302;

Ins. XXXII

(Előzmény: ARIOSTI III./XXVI.); SEIVERT CVIII 76; *CIL* 03, 01279 = *CIL* 03, 01280; *IDR*-03-03, 00286; HD045730;

Ins. XXXIII

CIL 03, 00882; HD045778

Ins. XXXIV

(Előzmény: ZAMOSIUS 54.); SEIVERT LX 48; *CIL* 03, 01111; *IDR*-03-05-01, 00354; HD038572

Ins. XXXV

(Előzmény: ARIOSTI III./V.); SEIVERT LVII 47; *CIL* 03, 00976;

Ins. XXXVI

(Előzmény: ZAMOSIUS 53.); SEIVERT LVI 46; *CIL* 03, 01013; *IDR*-03-05-01, 00353; HD038571

Ins. XXXVII

CIL 03, 01118; *IDR*-03-05-01, 00350; HD038570

Ins. XXXVIII

SEIVERT XXXII 28; *CIL* 03, 01070 (p 1390); *IDR*-03-05-01, 00193; HD038284

Ins. XXXIX

(Előzmény: ARIOSTI III./II.); SEIVERT LXIII 50; *CIL* 03, 01020; *IDR*-03-05-01, 00213; HD038316

Ins. XL

(Előzmény: ARIOSTI II./XIX.); SEIVERT CLXXXIV ; *CIL* 03, *00059;

Ins. XLI

(Előzmény: ZAMOSIUS 45.); SEIVERT XLIIb 38; *CIL* 03, *00086;

Ins. XLII

(Előzmény: ZAMOSIUS 57.); SEIVERT LXXVI 57; *CIL* 03, 01193 (p 1390); *IDR*-03-05-02, 00542; HD038947;

Ins. XLIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 45.); SEIVERT CXCIV 139; *CIL* 03, *00085;

Ins. XLIV

(Előzmény: ZAMOSIUS 49.); SEIVERT LXXXIII 62; *CIL* 03, 01434; *IDR*-03-02, 00268; HD046844

Ins. XLV

(Előzmény: ZAMOSIUS 52.); SEIVERT XLIIa 37; *CIL* 03, 01061; *IDR*-03-05-01, 00185; HD038270;

Ins. XLVI

(Előzmény: ZAMOSIUS 64.); SEIVERT CLXX 118; *CIL* 03, *00074;

Ins. XLVII

(Előzmény: ZAMOSIUS 65.); SEIVERT CCXXIII 156; *CIL* 03, *00078;

Ins. XLVIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 82.; ARIOSTI III./LI.); SEIVERT CCXLI 165; *CIL* 03, *00041;

Ins. XLIX

(Előzmény: ZAMOSIUS 81-82.); SEIVERT CCXVIII 154; *CIL* 03, *00091;

Ins. L

(Előzmény: ZAMOSIUS 81.); SEIVERT CCXVII 153; *CIL* 03, *00094;

Ins. LI

(Előzmény: ZAMOSIUS 80.); SEIVERT CCXIX 155; *CIL* 03, *00093;

Ins. LII

(Előzmény: ZAMOSIUS 77.); SEIVERT XXXIV 29; *CIL* 03, *00038; *ILD* 00462; HD011608

Ins. LIII

(Előzmény: ARIOSTI III./XXII.); SEIVERT LXII 49; *CIL* 03, 01032; *IDR*-03-05-01, 00112; HD038178;

Ins. LIV

SEIVERT LXXI 54; *CIL* 03, 01153; *IDR*-03-05-01, 00345; HD038566

Ins. LV

SEIVERT CLVIII 109; *CIL* 03, 01572 (p 1017); *IDR*-03-01, 00064; HD046386;

Ins. LVI

(Előzmény: ARIOSTI II./I.); SEIVERT CXXXVI 98; *CIL* 03, 01304 (p 1016); *IDR*-03-03, 00320; HD045757;

Ins. LVII

SEIVERT CLXXXIX 136; *CIL* 03, 01155; *IDR*-03-05-01, 00348; HD038568;

Ins. LVIII

(Előzmény: ARIOSTI II./III.); *CIL* 03, 01433; *IDR*-03-02, 00266; HD046843;

Ins. LIX

SEIVERT XXIX 25; *CIL* 03, 00905 (p 1014); HD049064;

Ins. LX = Minerologia 39c

(Előzmény: ZAMOSIUS 11.); SEIVERT XV 14; *CIL* 03, *00084;

Ins. LXI = Minerologia 37a

(Előzmény: ZAMOSIUS 37.); SEIVERT CXXVII 92; *CIL* 03, *00057;

Ins. LXII = Minerologia 37b

Előzmény: KÖLESÉRI 19-20.); SEIVERT CLXXIV 121; *CIL* 03, 01313;

Ins. LXIII = Minerologia 37c

(Előzmény: KÖLESÉRI 19.); SEIVERT CLXXI 119; *CIL* 03, 01295;

Ins. LXIV = Minerologia 38a

(Előzmény: KÖLESÉRI 15.); SEIVERT CLXXXIII 130; *CIL* 03, 00941; *IDR*-03-03, 00235; HD045660;

Ins. LXV = Minerologia 38b

(Előzmény: KÖLESÉRI 15-16.); SEIVERT XXVIII 24; *CIL* 03, 01602; *IDR*-03-03, 00311; HD045748;

Ins. LXVI = Minerologia 38c

(Előzmény: KÖLESÉRI 119.; ZAMOSIUS 34.); *CIL* 03, 01459 (p 1407); *IDR*-03-02, 00110; HD046409;

Ins. LXVII = Minerologia 39a

(Előzmény: KÖLESÉRI 19.); SEIVERT CLXXV 121; *CIL* 03, 01312; *IDR*-03-03, 00366; HD045816

Ins. LXVIII = Minerologia 39b

(Előzmény: ZAMOSIUS 36.); SEIVERT CXXIV 89; *CIL* 03, *00039;

Ins. LXIX = Minerologia 41

(Előzmény: ARIOSTI III./L.); SEIVERT IV 6; *CIL* 03, *00069;

Ins. LXX = Minerologia 93.

SEIVERT CCXI 150; *CIL* 03, 01431 (p 1407); *IDR*-03-02, 00202; HD043621;

Ins. LXXI

(Előzmény: ARIOSTI I./XX.); SEIVERT CLIV 107; *CIL* 03, 01082; *IDR*-03-05-01, 00203; HD038303;

Ins. LXXII

SEIVERT CCXIII 150; *CIL* 03, 01215; HD043631;

Ins. LXXIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 8.; ARIOSTI III./XLVII.); SEIVERT LXXV ; *CIL* 03, *00090; HD009709;

Ins. LXXIV

(Előzmény: ZAMOSIUS 40.); SEIVERT XL 36; *CIL* 03, *00089;

Ins. LXXV

(Előzmény: ZAMOSIUS 73.); SEIVERT XIII 12; *CIL* 03, 01446; *IDR*-03-02, 00008; HD045616;

Ins. LXXVI

(Előzmény: ZAMOSIUS 69.); SEIVERT CXXXIV 96; *CIL* 03, *00092;

Ins. LXXVII

(Előzmény: ZAMOSIUS 34.); SEIVERT LXXIX 59; *CIL* 03, 01458; *IDR*-03-02, 00091; HD046383;

Ins. LXXVIII = Ins. LXXXVIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 85.; SCHWANDTNER 880.; ARIOSTI II./VII.); SEIVERT CCI 143; *CIL* 03, 01186 (p 1390); *IDR-03-05-02*, 00487; HD038856

Ins. LXXIX

(Előzmény: ZAMOSIUS 86.); SEIVERT CXCI 137; *CIL* 03, *00088; *IDR-02-03*, 00420; HD011671;

Ins. LXXX

(Előzmény: SCHWANDTNER 877.; ZAMOSIUS 65.); SEIVERT CLXVIII 117; *CIL* 03, 01422 (p 1016, 1407); HD046662;

Ins. LXXXI

(Előzmény: SCHWANDTNER 877.); SEIVERT CCXXXIII 161; *CIL* 03, 01224 (p 1015, 1390); *IDR-03-05-02*, 00473; HD049330;

Ins. LXXXII

(Előzmény: SCHWANDTNER 877.; ARIOSTI II./XII.); SEIVERT CCXXVIII 159; *CIL* 03, 01246 (p 1015, 1390, 2328,94); *IDR-03-05-02*, 00584; HD038975;

Ins. LXXXIII

(Előzmény: SCHWANDTNER 878.) SEIVERT CXXXVI 97; *CIL* 03, 01121 (p 1390); *IDR-03-05-01*, 00285; HD038426;

Ins. LXXXIV

(Előzmény: SCHWANDTNER 878.); *CIL* 03, 01204 (p 1390); *IDR-03-05-02*, 00613; HD038998

Ins. LXXXV

(Előzmény: ZAMOSIUS 55.; SCHWANDTNER 879.); SEIVERT CVI 75; *CIL* 03, 01181 (p 1015, 1390); *IDR-03-05-02*, 00439; HD038730;

Ins. LXXXVI

(Előzmény: SCHWANDTNER 878.); SEIVERT CLXIV 113; *CIL* 03, 01134 (p 1015, 1407); HD049323;

Ins. LXXXVII

(Előzmény: SCHWANDTNER 879.) SEIVERT CXXXVII 98; *CIL* 03, 01085 (p 1015, 1390); *IDR-03-05-01*, 00212; HD038314;

Ins. LXXXIX

(Előzmény: SCHWANDTNER 880.); SEIVERT CCLXXX 183; *CIL* 03, 00978; *IDR-03-05-01*, 00008; HD037978;

Ins. XC

(Előzmény SCHWANDTNER 880.); SEIVERT CCLXXXVI 185; *CIL* 03, 01158;

Ins. XCI

(Előzmény: SCHWANDTNER 880.); SEIVERT LXIX 53; *CIL* 03, 01105 (p 1390); *IDR-03-05-01*, 00261; HD038390;

Ins. XCII

(Előzmény: ZAMOSIUS 52.); *CIL* 03, 01028 (p 1390); *IDR-03-05-01*, 00100; HD038139;

Ins. XCIII

(Előzmény: SCHWANDTNER 881.); SEIVERT CCXXXVII 163; *CIL* 03, 01009; *IDR-03-05-01*, 00075; HD038084;

Ins. XCIV

(Előzmény: SCHWANDTNER 880.); *CIL* 03, 01089; *IDR-03-05-01*, 00230; HD038337;

Ins. XCV

(Előzmény: SCHWANDTNER 880.; ZAMOSIUS 85.); *CIL* 03, 01188 (p 1390) = *CIL* 03, 07797; *IDR*-03-05-02, 00500; HD038874;

Ins. XCVI

(Előzmény: SCHWANDTNER 881.); SEIVERT CCXXXVI 162; *CIL* 03, 00998; *IDR*-03-05-01, 00054; HD028707;

Ins. XCVII

(Előzmény: SCHWANDTNER 880.; ARIOSTI III./XI.); SEIVERT CCXXXII 160; *CIL* 03, 01057 (p 1390); *IDR*-03-05-01, 00176; HD038262

Ins. XCVIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 66.; SCHWANDTNER 881.); SEIVERT XCII 67; *CIL* 03, 01015 (p 1015, 1390); *IDR*-03-05-01, 00079; HD038088;

Ins. XCIX

(Előzmény: ZAMOSIUS 85.; SCHWANDTNER 881.); SEIVERT CCXC 186; *CIL* 03, 01180 = *CIL* 03, 07795; *IDR*-03-05-02, 00442; HD006069;

Ins. C

(Előzmény: SCHWANDTNER 881.); SEIVERT XCI 66; *CIL* 03, 01008; *IDR*-03-05-01, 00074; HD038083;

Ins. CI

(Előzmény: SCHWANDTNER 882.); SEIVERT CXIII 79; *CIL* 03, 00943; HD044922;

Ins. CII

(Előzmény: SCHWANDTNER 882.); SEIVERT CXIX 83; *CIL* 03, 00942 (p 1014); *IDR*-03-03, 00317; HD045754;

Ins. CIII

(Előzmény: ARIOSTI I./XLVI.); SEIVERT LIV 45; *CIL* 03, 01071 (p 1390); *IDR*-03-05-01, 00195; HD038288;

Ins. CIV

(Előzmény: SCHWANDTNER 882.); SEIVERT LXXXII 62; *CIL* 03, 01615; *IDR*-03-05-02, 00513; HD038886;

Ins. CV

(Előzmény: ZAMOSIUS 16.); SEIVERT LXXIII 55; *CIL* 03, *00087;

Ins. CVI = Minerologia 113a.

CIL 03, 00874;

Ins. CVII = Minerologia 113b.

(Előzmény: SCHWANDTNER 793.); SEIVERT XXII 18; *CIL* 03, 00860 (p 1380); HD047075;

Ins. CVIII

(Előzmény: ZAMOSIUS 66.); SEIVERT CCL 169; *CIL* 03, *00076;

(Appendix I.) = Minerologia 45

SEIVERT CCLXXI 178; *CIL* 03, 01264; *IDR*-03-03, 00414; HD046114;

(Appendix II.) = Fridvaldszky küldeménye

SEIVERT appendix VI 190; *CIL* 03, *00105,3; *CIL* 03, 01622; *IDR*-03-03, 00347; HD045793;

FIGYELŐ

Néhány gondolat Ferenczsné Wendelin Lídia sajtóbibliográfiája és egy speciális forráscsoport kapcsán. 2010-ben jelent meg a címben említett, az 1921–1944 közötti évekről szóló hézagpótló kézikönyv, amelyet nyilván a Magyar Könyvszemle is értékének megfelelően fog méltatni. Addig azonban, amíg ez az ismertetés el nem készül, egy kiragadott példával is érzékeltetni lehet e munka fontosságát és hasznosságát.

Közismert, hogy az elmúlt száz-százötven év magyarországi vidéki sajtója kimeríthetetlen kincsbánya a múlt kutatói számára. A szüleink, nagyszüleink életét befolyásoló évtizedek felidézésében, számtalan elsüllyedt társadalmi, gazdasági, művelődési körülmény, tehát például a bányászat vagy természetvédelem sokszempontú felidézésében, megismerésében – a komoly történelmi szakmunkák és népszerűsítő összefoglalások mellett – főként a napi- és hetilapok nagyszámú évfolyamai szolgálhatnak ismeretlen adatokat, összefüggéseket magukba foglaló forrással. Mivel a Magyarország huszadik századi történelmében oly jelentős 1945-ös év előtti közlemények aktualitása napjainkra már régen elszállt, ezért erejüket veszítették azok az oldalaikon tükröződő személyes vagy társadalmi indulatok is, amelyek a megjelenés idején fájó sebeket okoz(hat)tak, avagy mérlegelés, feltétel nélküli egyetértést váltottak ki. Ennek következtében a jelen és a jövő kutatója bátran tanulmányozhatja – s kell is, hogy ezt tegye – azon sajtótermékek oldalait, amelyek a közelmúltban még kimondottan vagy szegénylősen tiltás alá estek. Az efemerizálódás azonban csak látszólagos, pontosabban alakváltó: az egykori hírek, tudósítások, kommentárok egyszerűségük múltán, aktuális céljukat, hatásukat elhagyva ugyanis a történelmi feltárás több szakterület által felhasznált eszközévé, más források összevetésére alkalmas alappá válhatnak – persze csak akkor, ha a múlt búvárlója tudja, mit várhat tőlük, s képes az egykori hírek, tudósítások, cikkek, kommentárok árnyalt és távolságtartó, ám részrehajlás nélküli tanulmányozására.

A tartalmi – ideológiai, világnézeti – avulást ugyanis igen gyakran, mintegy ellenhatásként a megjelenés idejéhez kapcsolódó adatok, személyek, események fel- és ártérkelődése, utólagos értékszempontrakkal való ellátása, a múlt és a közelmúlt ítéleteinek felülvizsgálata, módosítása kísér(het)i. Előléphetnek azok a történelmi alakok, akik működésük befejezése vagy haláluk után, esetleg már előtte is megtagadottá váltak, de a későbbi változások irányítói felidézésükkel éppen saját legitimitásukat akarják megerősíteni vagy megerősíteni. Az egyik történelmi időszak haldoklását és eltűnését ezért legtöbbször kíséri valamely másik, előző korszak egyre erősödő példája: az, amelyből a keletkező új igyekszik definiálni önmagát. Arra azonban a mindenkor jelen kutatójának vigyáznia kell, hogy a – nem egyszer szükség-szerűen – előhívott múlt el ne vakítsa: ahogyan saját korától, úgy a felidézettől is kellő távolságot kell tartania. Ne vetítse vissza jelenének problémáit, jelenségeit, ám legyen tisztában azzal is, hogy izolált események nem léteznek, s az ok-okozati következtetések múltira és jelenre egyaránt érvényesek. Csak a források összevetése, az egykori ellentétes szempontok mindegyikének lehető teljes megismerése, a kutató saját előzetes elgondolásainak kikapcsolása biztosíthatja, hogy a feltárás és a mindig szükséges értékelés hamis vágányra ne fusson. A múlt vizsgálója lehetőleg kerülje el az ítélezést, ám mindent és mindenkit nevezzen néven, ne kedvezzon sem barátoknak, sem ismerősnek. Ne hallgassa el, ami a saját vonzalmait megszemélyesítőik körében kellemetlen, s azt sem, ami a vele szembenállóban rokonszenves.

Ne sémákban és fekete-fehérben gondolkozzon, hanem a jelenségek okait keresse, amelyek mindig többfélék és szerzeágazók: nem megismerhetetlenek, de nem is szimplifikálhatók.

* * *

A gazdag nyugat-dunántúli sajtóban a kiegyezéstől kezdve jelentős szerepet játszottak a különböző napilapok. A Pozsony–Varasd vonal mentén jelentős kis- és nagyvárosok találhatóak: Győr, Sopron, Szombathely, Kőszeg, Pápa, Zalaegerszeg, Nagykanizsa. Mindegyik kiterjedt helyi sajtóval rendelkezett, amelynek mai nyomtatott és elektronikus utódai e sokszínűség örökösei. A sajtóbibliográfia gazdagságát – kiragadott példaként – az említett terület északi régiójában megjelent azon napi- és hetilapoknak a bemutatásával lehet illusztrálni, amelyek a szén- és kőolajbányászat, illetve a természetvédelem 1921–1944 közötti eseményeinek feltárásához nyújthatnak segítséget; nem elfeledkezve természetesen más művelődéstörténeti vonatkozásairól sem. A nagyszámú újság miatt azonban már kezdetben megszorítást kell tenni: figyelmen kívül maradnak a hivatalos közlönyök és a kimondott diáklapok, ahogy a szorosan vett szakmai orgánumok is, például a *Bányászati és Kohászati Lapok* vagy az *Erdészeti Kísérletek* című folyóirat, amely Sopronban jelent meg 1926–1943 között negyedévenként a Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola, valamint az erdészeti Kísérleti Állomás kiadásában. De a nem magyar nyelvűek (pl. az *Oedenburger Zeitung*) is ebbe a kategóriába tartoznak. Nem arról van szó, hogy a mellőzött lapok közleményei a kutatáshoz nem adnának hozzá semmit, hanem arról, hogy az általános ismeretekkel rendelkező, nagyszámú olvasóközönségnek szóló rotációs lapok cikkei olyan ismereteket és körülményeket is rögzítettek, amelyek sem a hivatalos, sem a szakmai lapokban nem találhatóak meg. Ez a tény teszi leginkább mellőzhetővé az általában – tévesen – lenézett napisajtó figyelembevételét.

A néhány most bemutatandó, példaként idézett újságra egyaránt jellemző volt bizonyos közlésbeli mozgékonyosság, melyet a polgári sajtószabadság biztosított számukra: akár kormánypárti, akár ellenzéki hangot ütöttek meg, a konszolidált társadalmi viszonyok között tulajdonképpen mindent megírhattak, ami a korabeli közvéleményt érdekelte. Nem vonatkozik ez a megállapítás a tanácsköztársaság utáni néhány és a második világháborút közvetlenül megelőző évekre, amelyekben a háborús viszonyok utó- és előérzete a sajtó működését több-kevesebb mértékben gátolta. Mivel döntően és főhelyen politikai cikkeket közöltek, érzékenyek voltak a kül- és belpolitikai változásokra, ahogy a legkülönbélebb szenzációkra is, amelyek mindig az olvasóközönség megtartásában játszottak nagy szerepet. Megszűntek és újjáalakultak, amint a politika engedte vagy kívánta, folytonosságukat hol jelezték, hol nem, ám a felelős- és főszerkesztők nevei azért nagyjából útmutatást adnak irányvonalukra. De a politikai lapok sem csak és kizárólag ilyen témájú híreket közöltek: mindig adtak gazdasági, kulturális, sport és egyéb tudósításokat is; ezek jelenthetik az utókor számára a legnagyobb kincseket. E témakörök között a bányászati vonatkozású cikkek nagyobb múltra tekintenek vissza: már az első világháború előtti olajkutatások eredményeiről is írtak az erdélyi napilapok, az EUROGASCO megjelenése és fúrótornyai pedig kimondottan újdonságként jelentek meg a soproni, Sopron környéki lapok oldalain; nem beszélve például az igazi szenzációt jelentő kútkitörésekről. A mai értelemben vett természetvédelemmel kapcsolatos első hírek későbbiek, bár például a Madarak és Fák Napja első világháború előtti hagyomány volt Magyarország alsó- és középfokú iskoláiban, s nem lehet Herman Ottó népszerűsítő tevékenységét sem figyelmen kívül hagyni. A modern természetvédelmi szemlélet azonban az első világháborút követő években, Kaán Károly munkássága és művei nyomán honosodott meg és terjedt el az országban.

A napilapok tanulmányozása persze sok időt, elszántságot, jó szemet és türelmet kíván. Mindez feltételezi az áltagnál több szabadidőt vagy a célzott munkát. Míg az első az érdeklődő személyiséget sarkallja, a második az intézményi megbízásokat jelentheti. Mert csak a személyes érdeklődés és az intézményi támogatás találkozási eredményezheti az értékfeltáró kutatást. Meg kell jegyezni végül, hogy a következőkben felsorolt és ismertetett lapok egyes évfolyamai az Országos Széchényi Könyv-

tárban – amely elvileg a legnagyobb könyvtári gyűjtemény Magyarországon – csak nagyon hiányosan található meg, kiegészítésük csak a Soproni Levéltár állományában található példányokból lehetséges, ami a helytörténeszeket hozza előnybe a fővárosi kutatókkal szemben.

* * *

Melyek tehát azok a helyi, soproni vonatkozású napilapok, amelyek nagy valószínűséggel forrásként szolgálhatnak a szén- és kőolajbányászattal, illetve a természetvédelemmel kapcsolatos további kutatások számára?

(1) 1927-ben megjelent Győrben egy napilap *Győri Lloyd* címen, de kiadása csak néhány hónapig tartott. Még abban az évben megszűnt, ám nem folytatás nélkül: szerkesztői 1927–1934 között *Felső-dunántúli Hétfői Újság*, majd 1934–1936 között *Hétfői Újság* címmel folytatták megjelentetését, s Győrön kívül immár Sopronban, Szombathelyen, Pápán és Kőszegen is terjesztették; az utóbbit Sopronban nyomták. Nevének megfelelően hetente egyszer jelent meg, s közleményei középpontjában a bel- és külpolitika hírei álltak. 1936–1938 között *Dunántúli Hétfői Újság*ra változott a címe Sopron, Győr, Szombathely és Pápa feltüntetésével. Szerkesztői között Szentimrey Lajos, Parragi György és Sümeghy Zoltán nevei olvashatók; ők meghatározói voltak e régió napi sajtójának ebben az időben. Két év után a lap engedélyét a 20 529/1938. M.E. számú rendelettel visszavonták. 1939-ben *Soproni Hétfő* néven alakult újjá keresztény, politikai, gazdasági és sportéletlap tematikai jelöléssel, de 13 szám után végleg megszűnt.

(2) Hasonló, bár nem ilyen változatos fennállást mutat a *Hétfő* című politikai napilap is. 1933–1940 között jelent meg Sopron, Kismarton, Szombathely, Felsőpulya és Felsőőr jelöléssel, a trianoni határon túli települések nevét németül is feltüntetve. Szentimrey Lajos és Sümeghy Zoltán szerkesztette. 1940-ben *Felsődunántúli Híradóra* változott a neve, közleményeinek fő tematikáját a politikai, társadalmi és sporttudósítások adták. Terjesztési helye keletre tolódott, kimaradtak a burgenlandi falvak, s dunántúli kisvárosok léptek a helyükbe: Győr, Kőszeg, Pápa, Sopron, Szombathely. Szentimrey Lajos szerkesztette, s ebben a formában egészen 1944-ig megjelent.

(3) Az első világháború előtt *Rábaközi Közlöny* néven ismertté vált napilap 1914-től *Sopronvármegye* néven, „Rábaközi közlöny, politikai napilap” alcímmel folytatta megjelenését Sopronban, s 1939-ig napilapként igen fontos információs forrása volt a város és környéke lakóinak. Szerkesztői többek között Frankl Pál és Griger Miklós voltak, felelős szerkesztői a már többször említett Szentimrey Lajos, Sümeghy Zoltán és Parragi György. A *Sopronvármegye* önálló különlenyomata volt a *Sopronmegyei Népiújság* 1929–1938 között, szerkesztői a már említett Frankl Pál és Griger Miklós voltak. A főlaptól eltérően hetente jelent meg, s 1938-ban a 20 530/1938. M.E. rendelet alapján kiadását meg kellett szüntetni. Ez hatással volt a *Sopronvármegyére* is: 1939-től csak „politikai napilap” megjelöléssel került az olvasókhoz, s neve *Új Sopronvármegyére* változott. Szerkesztését Szentimrey Lajos vette át. Sorsát azonban ez a napilap sem kerülhette el, a 10 920/1944 M.E. rendelet alapján kiadására tovább lehetőség nem volt.

(4) A *Hír* című napilap, amelynek első száma 1915-ben jelent meg, 1921–1940 között eleinte politikai napilapként határozta meg önmagát, majd 1925-től felvette emellé a társadalmi és közgazdasági megjelölést is, hogy a következő évtől megszűnései ismét csak politikai napilapként működjön. Sopron mellett Szombathely is fel volt tüntetve megjelenési helyként, természetesen előfizetői és olvasói e kétön kívüli településeken is voltak. Szerkesztői Görög Kálmán, Sümeghy Zoltán és Tóth László voltak.

(5) A Szombathely, Sopron, Pápa megjelenési helyet feltüntető *Nyugatmagyarország* című hétfői politikai – később független politikai – lap, amely 1927–1938 között jelent meg, s szerkesztői Gerő Manó, Sümeghy Zoltán és mások voltak, néhány már említett napilap sorsára jutott: a 7900/1938. M.E. számú rendelet alapján engedélyét megvonták. Erre az újságra sok lapszámozási hiba jellemző, s harmadik évfolyamának egy része csak a Soproni Levéltárban érhető el.

(6) A korábban *Sopronvármegye* néven megjelenő újság – nem tévesztendő össze a már említett, hasonló nevű lappal – 1919-től *Soproni Hírlapra* változtatta a nevét, s keresztény politikai napilapként határozta meg magát. 1944-ben került az olvasók elé utolsó száma; szerkesztői Rábel László és Közi-Horváth Miklós voltak. Évfolyamai az Országos Széchényi Könyvtárban igen hiányosak, kiegészítésük a Soproni Levéltár példányaival lehetséges. Fontos helytörténeti forrás, mivel számai Szálasi Ferenc miniszterelnöksége alatt is megjelentek, fejlécében persze immár nyilaskereszttel. Bár olvasása emiatt nem volt kívánatos az 1945-ös változást követően, napjainkra ismét elfoglalhatja forráshelyét, mivel mintegy helyi félhivatalosként a német megszállás és a nyilas kormányzás eseményeit, körülményeit is tartalmazza. Felhasználása a kor megismerésében nélkülözhetetlen; olvasása természetesen legalább olyan pártatlanságot és távolságtartást igényel, mint a néhány évvel később kiadott, nagy példányszámú, ám uniformizálódott közleményű, kizárólagos ideológiát megjelenítő néhány országos napilapé.

BUDA ATTILA

SZEMLE

Széchenyi Ágnes: Lélegzetvétel: Válasz 1946–1949. Bp. Argumentum Kiadó, 2009. 300 l.

Amint azt a 2011-es Surányi Nyári Egyetem Pilinszky-szemináriumán is hangsúlyoztam, a folyóirat-vásárlás és -olvasás három centrális értékkitevője a ‘történeti tudat’, a ‘közvetlen részvétel’ és ‘az értékszerzés és -ajándékozás öröme’. Mindezek kiemelésével nyíltan pedagógiai szándékom az volt, hogy felhívjam kollégáim, hallgatóim figyelmét a folyóirat-kultúra fenntartásának, hovatovább artikulációjának fontosságára. A feladat ugyanis nemcsak az, hogy olvasókat, potenciális vásárlókat toborozunk, hanem az is, hogy olyan kompetens értelmiségieket neveljünk, akik – magukénak érezvén az adójuk egy részéből megjelenő lapokat – véleményükkel készek és képesek formálni is őket. Akkor a *Vigilia* példáján igyekeztem rávilágítani a periodikák irodalom- és gondolkodástörténeti jelentőségére, egyrészt egy konkrét verselemzés filológiai és szemantikai aspektusainak kapcsolódási pontjait, másrészt a Pilinszky-recepció és a kultúrtörténeti horizont(ok) viszonyát vizsgálva. De választhattam volna másik szerzőt, másik lapot is; az elvi lényeg ugyanaz: a periodikák ne csupán egy szűk réteg közléskényszerének kielégítésére szolgáljanak, hiszen ebből a modellből teljességgel hiányoznak az olvasók (és egyéni olvasataik). Legyen a folyóirat (s ne csak a friss, hanem a régi is) az élő-ható és a történeti kultúra szenzora és forrása, váljék az oktatás és a kutatás, a múltmegismerés és a jövőteremtés terepévé – lehetőleg még a digitális átállás előtt (ha ugyan lesz ilyen). Csakhogy tapasztalatom szerint még a bölcsészkarok hallgatói sem igen ismerik, főként nem forgatják saját (leendő) szakmájuknak legalább egy vagy két vezető orgá-

numát. Így aztán a honi folyóirat-kultúra új piaci és szociális alapokra fektetését egészen szűk körben, a bölcsészettudományi képzés(ek) háza táján kell elkezdenünk. E munka legfontosabb lépése pedig minden bizonnyal a történeti alapok lerakása.

Az oly sokat kárhoztatott bolognai szisztéma egyik (vagy egyetlen) innovatív lépése az irodalom- és kultúratudományi mesterképzés Intézménytörténet elnevezésű kurzusának útjára indítása volt. A Károli Gáspár Református Egyetemen e kurzus gazdjaként Török Lajos egy átfogó, szisztematikus magyar folyóirat-történet tematikáját alkotta meg. Az önálló előadásokra épülő képzés résztvevőjeként, s így e tárgy előadójaként megdöbbenéssel tapasztaltam a szakirodalom égető hiányait. Általánosságban elmondható, hogy a *Nyugathoz* képest minden más történelmi jelentőségű folyóiratunk feldolgozottsága gyerekcipőben jár. Németh G. Béla *Hét folyóirata* (Debrecen, 2000. Csokonai), Pomogáts Béla egy-egy tanulmánya (pl. *Az irodalom respublicája*. In: *Virrasztók*. Szerk.: LUKÁCS László, RÓNAY László. Bp. 1985. Vigilia, 491–497), illetve az irodalom- és sajtótörténetek szükségszerűen rövid és vázlatos cikkelyei mellett Tóth-Barbalics Veronika átfogó dolgozatai a *Napkeletről* (*A Napkelet megalapítása*. = MKSz. 2004. 238–256; *Konzervatív folyóirat a középosztálynak*. = Kommentár 2010. 40–52) vagy Kabdebó Lóránt írása a *Pandoráról* (*A Nyugattal való párbeszéd egy pillanata*. *Pandora*. = ItK 2011. 505–549) üdítő kivételt képeznek.

Széchenyi Ágnes *Lélegzetvétel* című könyvét olvasva azt kell mondanom, hogy a folyóiratok monografikus feldolgozottságának hiánya érthető jelenség. Egyrészt azért, mert az ilyen munka (a legtöbb esetben) olyan széles körű tájékozottságot, sokirányú (történeti, közgazdasági, politológusi, irodalom- és

művészetértelmezői) szakértelmet kíván, amellyel kevesen rendelkeznek; másrészt roppant kitartást, alázatot és állhatatosságot követel meg, hiszen ekkora anyag megmozgatása gyors és látványos eredmények elérését, a történeti tárgyalásmód pedig a monográfus személyiségének kibontakoztatását aligha teszi lehetővé. Egy folyóirat-monográfia nem ígér(het)i az újítás lehetőségét sem, hiszen számtalan megkerülhetetlen, hagyományosnak mondható kutatási fázist, állandó dokumentatív tevékenységet, folyamatos éberséget, filológiai pontosságot követel. Ráadásul a legkritikáiban kötelez le kollégákat, vagy élvezi jelentős, még élő művészek védnökségét. Az ilyen altruisztikus, historiai-hermeneutikai tevékenységet – jól látszik ez a rengeteg gondosan megválogatott idézetből, a close reading-jellegű szövegelemzésekből – a másik munkája iránti fokozott érdeklődés, illetve az abban foglaltak megértésének vágya hatja át, s ezt követeli meg az elkészült könyv az olvasótól is. Így lehet, hogy ezeket a szakirodalmi műveket az átlagnál is kisebb érdeklődés és laudáció övezi; hogy egy jókor megírt, aktuális tanulmány nagyobb idézettségi indexre tehet szert.

Mindez azonban – láthatóan – nem zavarja Széchenyi Ágneszt, aki kitartó folyamatossággal dolgozik. 1986-ban *Válasz*-antológiát szerkesztett (*Válasz, 1934–1938*. Bp. Magvető), 1997-ben a folyóirat 1934–1938 közötti első korszakáról publikált könyvet (*„Sznobok és parasztok”*. Bp. Argumentum), majd pedig – *Menedékház* címmel – Sárközi Márta-élmékkönyvet adott ki (Bp. 2004. Magvető). 1984-től jó tíz évig interjúzott a folyóirat egyes kérdéseiről írókkal, kritikusokkal, irodalomtörténészekkel, kiadóvezetőkkel és kultúrpolitikusokkal; sokan közülük már nem is élnek. Eközben tanulmányok sorát írta a zsidókérdésről, a népiék és a kulturális elit korabeli viszonyáról, valamint a fordulat éveiről – természetesen a *Válasz* tükrében.

A jelen kötet e nagy múltú periodika második, 1946–1949 közötti időszakát dolgozza fel, s egy irodalomtörténész recenzens számára mind az élményteljesség, mind az adathasznosság szempontjából hullámozó értékeket mutat. (Nem a teljesítmény hullámozó tehát – noha pontosan érzékelhető, hogy a szerző mely tematikus részeknél van elemében, és melyeket abszolvál-

ja a legmértéktartóbb szikársággal.) „A Válasz újraindulása” című bevezető fejezet a lap rövid előtörténetének, majd programjának, szerzőgárdájának és a korabeli folyóirat-környezetnek az ismertetése-bemutatása mellett ügyes információ-adagolással vetíti előre a következő fejezetekben kirajzolódó problémaköröket.

A(z új generációs) *Válasz* belső struktúráját tekintve teljesen logikus, hogy a második fejezet máris Illyés Gyulával foglalkozik. A rengeteg tömondat („Igen mozgalmas az élete. Nemcsak politikai értelemben. Sokat utazott.” [25.]), a számos szerkesztési hiba és a legújabb Illyés-szakirodalomra történő hivatkozás hiánya azonban csökkentik a jól megírt, problémafelvető fejezet értékét. Hiányoltam például annak jelzését, hogy a hagyományosabb irodalomfelfogást képviselő idősebbek közül Vasy Géza (*Illyés Gyula évszázada*. Miskolc, 1998. Felsőmagyarország; *Illyés Gyula*. Bp. 2002. Elektra; *Illyés Gyula és az ő „megbocsáthatatlan bűnei”*. = Dunatáj 2007. 2–4. sz. 76–84; *Illyés Gyula és az 1958-as pártállásfoglalás*. In: VASY GÉZA: *Klasszikusok és kortársak*. Bp. 2007. Krónika Nova, 30–49; *Illyés Gyula Babitsról: Közéletés a témához*. = Kortárs 2008. 11. sz. 93–99), a kortárs elméleteket ismerő-működtető fiatalok közül pedig Kulin Borbála tett kísérletet az utóbbi években az Illyés-oeuvre lírai, prózai és történeti-politikai kérdéseinek újragondolására (*„Hadúr megfizet érte reméljük”: Illyés Gyula és Gara László levelezése, 1939–1966*. Bp. 2007. Balassi; *A lélek a sors laboratóriumában: a Puszták népe titkáról, s arról, kell-e ma nekünk valóságirodalom*. = A Vörös Postakocsi 2009. 1. sz. 67–72; *A transzcendenciát tematizáló beszéd a húszas-harmincas évek Illyés-lírájában*. = It. 2011. 360–377). Ha azonban eltekintünk ezektől az apróbb hiányosságoktól, láthatóvá válik, hogy a fejezet milyen páratlanul részletgazdag szellemi arcképet fest a *Puszták népe* szerzőjéről, *A francia irodalom kincsesházának szerkesztőjéről*, a *Válasz* főszerkesztőjéről. Széchenyi nem riad vissza a szolgálat krisztusi etikájának pszichohistoriai kérdésétől sem, külön kitér Aragon hatására, valamint – naplóiak alapján – Illyés és Márai vitájára is.

A „Békeszerződés” és „Földosztás” című fejezetek irodalomtörténeti jelentősége jóval kisebb, mint politika- és gazdaságtörténeti forrás-

értékük. Mégis fokozott érdeklődéssel olvastam mindkettőt, hiszen a *Válasz* munkaközösségébe történő meghívásnak, illetve Bibó nemzetféltő-országmentő vízióinak Széchenyi-féle értékelése a jeles gondolkodó születésének századik évfordulója révén egyidejűleg egy második újrafelfedezési hullámhoz is kapcsolódott, melyben részt vett minden valamirevaló magyar szellemi platform. Mégsem áll meg Széchenyi a jelentős, kanonizált alkotók szövegeinél-gondolatainál. Kitér arra is, milyenek rajzolta meg Adorján János a mezőgazdaság specifikusan „magyar út”-ját, majd az „Iskolaszociográfia” című alfejezetben Major Jenő munkásságát ismerteti, amelyet – annak ellenére, hogy a két gondolkodó (Bibó és Major) közvetlen munkatársi viszonyban állt – a Bibó-szakirodalom eddiggi számításba sem vett. A szerző emellett elemzi, majd mások által publikált adatokkal is ütközteti a különféle felmérések számadatait; a szociográfiák szövegét pedig stilisztikai és retorikai analízisnek veti alá, melyek azután fontos műfaj- (pl. „felirat” kontra „kiáltvány” [99–100]) és stílustörténeti (pl. „érvél”, „dokumentál”, „drámaian hangszerel” [102]), azaz komplex mediológiai következtetésekhez vihetnek közelebb.

A *Válasz* szépirodalmi termékével foglalkozó ötödik nagy etap kétségtelen erénye, hogy számos ponton hozzájárul az egyes szerzők (Szabó Lőrinc, Németh László, Weöres Sándor, Pilinszky János, Lakatos István, Sötér István, Sarkadi Imre, Vas István és Kodolányi János) szakirodalmához, mégpedig nem elsősorban új adatok közlésén, hanem a már ismert tények kultúrtörténeti hátterének feltárásán, a párhuzamosan kibontakozó életművek kölcsönhatásának fölillantásán keresztül. Hátránya ellenben, hogy akkor is belebocsátkozik az egyes szövegek elemzésébe, ha nem vezet be új (a szakirodalom álláspontját lényegesen meghaladó) szemponto(k)at.

Talán érdemes lett volna megmaradni az olyan irodalom- és recepciótörténeti kérdéseknél, mint amilyenek a Pilinszky- és Németh-fejezetekben kerülnek elő. Vajon újhirdetés vagy válaszos költő volt Pilinszky János – vetődik föl az olvasóban a kérdés a szerző vizsgálódásai nyomán. A kétféle jogos, hiszen Pilinszky (1940-ben) az *Új Időkben* kezdett publikálni, majd a *Vigiliában*, a *Diáriumban*, az *Ezüstkorban*, a *Magyar Csillagban* és

az *Életben* jelent meg verse. A *Válaszban* pedig – 1947 szeptemberében, ekkor még „Csak azt feledném” címmel – éppen a „Francia fogoly”, ez az örök tankönyv- és antológiadarab látott napvilágot. Ugyancsak remek problémafölvetést találunk a Németh László-fejezet vége felé: „elgondolkozhatunk azon, összefügg-e és miként függ össze az irodalomban betöltött szerep, a kultúrpolitikai megbecsülés és a regények hangneme” (142). Bár e kérdés – amint arra maga a szerző is utal – túlmutat a *Válasz* korszakán, részösszetevőinek médiatörténeti beágyazottsága révén ékeesen bizonyítja a folyóirat-kutatás irodalomtörténeti hasznát.

Sötér István méltatlanul elhanyagolt regényművészetének újragondolására ösztönözhet a *Hidszakadás* írójának munkásságát – ezúttal teljesen indokolt részletességgel – elemző fejezet, amely egyenesen azt állítja, Sötért a *Válasz* avatta íróvá (166). Hasonló a helyzet a Kodolányi-fejezettel, melyben Széchenyi *A becstelenség szerzőjének* poétikáját az (akkori) új szociográfus-nemzedék írásmódjával hasonlítja össze – utat nyitva ezzel a szociográfia irodalmiságának kezdettől jegelt, ám a kortárs Hajnóczy-, Csalog- és Tarkutatásokkal mind égetőbbé váló kérdése felé. A nagyobb portrémozaikok után a munka rövid áttekintést ad mindazokról, akik a szépirodalmi rovat szerzői voltak; említést tesz többek között Szenkuthyról, Mészölyről, illetve az „Apagy”-t (az *Iskola a határon* egyik fejezetét) a *Válasz* 1948/7. számában publikáló Ottlikről. Egyetlen apró tévedésre hívnám föl csupán a figyelmet. A könyv 121. oldalán Szabó Lőrinc „Babits-verséről” van szó. Szabónak valóban volt egy „Babits” című verse, csak hogy az nem a lábjegyzetben jelölt 1947/3-as decemberi szám 207. oldalán jelent meg, hiszen ilyen jelzésű füzet nem is létezett. Mivel a lap 1946 őszén indult újra, az első évben a decemberi szám „még csupán” a harmadik volt. A 47-es év harmadik füzeté immár márciusi, ám annak 207. oldalán nem a Szabó-vers, hanem Illyés „Rangrejtve” ciklusa fut. A „Babits” című szöveg pontos címlírása (s ennek értelmében a kötet 13-as jegyzete) tehát a következő: *Válasz* 1946/3. (december) 208.

A hatodik nagy egységet alkotó Bibó-fejezet többek között azt a kérdést exponálja: vajon az *Eltorzult magyar alkotó, zsákutcsa magyar tör-*

ténelem szerzője „történész” (195) vagy inkább „politikai elemző” (219) volt. A kérdés nehéz, nem is értek egyet minden tekintetben a válasszal. Szerzőnk szerint Bibó azért nem volt történész, mert „amit mond, az értelmezés és nem történeti munka” (195). E kijelentés mögött én a történettudományi munka hermeneutikai szituáltságának általános tagadását érzem, s ezt mint olyat, vitatnom kell. Pedig vannak Széchenyinek helytálló érvei is. Hogy Bibó nem ismerte kellő mélységig a történettudomány szakirodalmát, hogy a múlt értelmezése közben egyetlen percre sem szakított a jövő kérdéseivel, s ezért a leírás, a helyzetértékelés horizontjába nála mindig belejátszott a megoldás alternatíváinak horizontja: mindez bőséggel igazolja fenti téziséit.

A könyv utolsó húsz oldalán Sárközi Márta tevékenységéről, valamint a *Válasz* megszűnéséről olvashatunk. Külön említést érdemel a szerkesztő asszony munkásságát tárgyaló fejezet hosszú idézete, amely Sárközi 1958-as családtörténeti írásából származik. Már e frivol hangvételű részlet egy különösen intelligens, nagy formátumú kultúrászervezőt, igazi irodalmárt és vérbeli író-t sejtet. Az ily módon kellőképp felcsigázott érdeklődést azután a kötet záró fejezetévé avatott 1965-ös Sárközi-cikk (Sárközi Márta a Válasz háború utáni korszakáról, 265–270) elégtí ki. Elképzelhetőnek tartom, hogy az eredetileg Illyés kérésére írt, majd a (volt) főszerkesztőnek levélben megküldött cikk, valamint a 2004-ben megjelent *Sárközi Márta-émlékkönyv* maga után vonja majd a szerkesztő asszony írásainak esztétikai szempontú újraolvasását is. De ez már nem ennek a monográfiának a témája, és – mint ilyen – nem is az enyém.

Mindent egybevetve gazdag és szép (bár néhány ponton kissé szürke és egyenetlen) monográfiát nyújt át olvasóink Széchenyi Ágnes. Talán a munka nyolc fejezetében fölvetett irodalomtörténeti adatok és összefüggések termékenyítőleg hatnak majd az oktatásra és a kutatásra, maga a műfaj pedig az irodalomtörténészekre; azokra a szakemberekre, akik szívügyüknek tekintik a honi folyóirat-kultúra történeti megalapozását, s akik – Sárközi Márta ironikus szavaival élve – hiszik, hogy „a folyóirat [...] olyan, mint Lenin, élt és élni fog” (270).

SOLTÉSZ MÁRTON

Pumpřla, Václav: *Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16.–18. století*. Praha, 2010. Filosofický ústav Akademie věd České republiky kabinet pro klasická studia, 1307 l.

A cseh és szlovák nyelvű régi nyomtatványok bibliográfiája, a *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století* közismert a régi könyvekkel foglalkozó szakemberek körében. Első kötetét, amelyben kizárólag ősnymtatványok leírása szerepelt, Zdeněk Václav Tobolka állította össze 1925-ben Tomáš G. Masaryk köztársasági elnök 75. születésnapja alkalmából, 1994-ben pedig Emma Urbánková újabb kötettel egészítette ki. A második részt, az 1501–1800 között megjelent nyelvi bohémikumok bibliográfiájának munkálatait 1939-ben kezdte Zdeněk Václav Tobolka, majd Fratišek Horák folytatta. A tizedik, utolsó kötet 1967-ben jelent meg, de az időközben előkerülő új nyomtatványok miatt kiegészítésekre volt szükség. Ezeket Petr Voít és Bedřiška Wižďalková készítette. A további pótköteteket Jan Andrlé és Vladimír Jaro szerkeszti. A *Knihopis*nak és kiegészítő kötetének teljes anyaga elérhető az interneten a <http://db.knihopis.org/> oldalon.

E rendkívül igényes bibliográfiához készült Václav Pumpřla munkája, a *Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16.–18. století* [A *Knihopis* 16–18. századi cseh, szlovák és külföldi szerzőinek névtára]. Václav Pumpřla 2002 óta a Cseh Tudományos Akadémia klasszika-filológiai részlegének (Kabinet pro klasická studia filozofického ústavu Akademie věd České republiky) munkatársa. Korábban a přerovi Komenský Múzeumban (Muzeum Komenského), ezt megelőzően pedig az olomouci Tudományos Könyvtárban (Státní vědecká knihovna) dolgozott. Mindkét gyűjtemény régikönyv-anyagát ő írta le és tette közzé (*Soupis starých tisků ve fondech Státní vědecké knihovny v Olomouci*. Olomouc, 1990–1996. SVK; *Soupis historických knižních fondů Muzea Komenského v Přerově*. Přerov, 2003. Muzeum Komenského). Ugyancsak ő állította össze a frydek-místeki múzeum régi nyomtatványainak (*Soupis starých tisků ve sbírce Okresního vlastivědného muzea ve Frýdku-Místku*. Frýdek-Místek, 1985. OVM) és a jelenleg Olomoucban őrzött, a mai Szlovákia területén megjelent könyvek

katalógusát (*Katalog slovacikálnych knih do r. 1800 Státnej vedeckej knižnice v Olomouci*. Martin, 1974. Matica slovenská). Ezek mellett számos jelentős könyvtörténeti tanulmány szerzője. Munkája elismeréseként 2004-ben Zdeněk Václav Tobolka-emlékéremmel jutalmazták.

A *Knihopisný slovník* hiánypótló mű. Tételeinek felépítése a következő: a megállapított névforma és valamennyi előfordulása, születési és halálozási adatok, származási hely, aktív működési idő, vallási hovatartozás, nemzetiség, évszázad, szerzetesrend, amelyhez az adott személy tartozott, nyelvi ismeretek, fő tevékenységi kör. Ezt követően kivonatolja a legfontosabb cseh, illetve szlovák lexikonok és kézikönyvek adatait. Internetes adatokat is közöl, pontos hivatkozás nélkül. Feltünteti a helységeket, ahol az adott személy pályája során megfordult, valamint ottani tevékenységét, továbbá mindazokat, akik kapcsolatban álltak vele. Az utolsó két kategória a személlyel összefüggő művek *Knihopis* számai és a szakirodalom. Megkönnyíti a kutatók munkáját a kötethez tartozó CD.

A kézikönyv nem a klasszikus szócikkformát követi. Egy életpálya több szempont szerint is áttekinthető, a konkrét adatok könnyen megtalálhatók. Hátránya a gyakran ismétlődő információ. Felesleges kategória például a származási hely (korábban a születési adatoknál már szerepelt), a működési idő és a nyelvtudás. Annál is inkább, mert e két utóbbi adatai legtöbbször feltételezéseken alapulnak. Problematikus a nemzetiség megadása is a 15–18. században. Furcsa, hogy a nemzetiségi adatok a vallás kategóriába kerültek.

Immár megszokott, hogy a Csehországban és Szlovákiában megjelenő történeti munkák a régi korszakokban is a mai államhatárokat veszik alapul. Pumpřla is a „Mařarsko” és „Slovensko” („mai” Magyarország és Szlovákia) terminust használja. Ez azért különösen zavaró, mert a cseh nyelvben bevett gyakorlat az „Uhersko” vagy „Uhry” (= „történelmi” Magyarország) kifejezés használata. Ugyanakkor nagyon helyesen, a tudomány szempontjainak megfelelően megkülönbözteti a Cseh Korona országait, nem használja rájuk a mai „Cseh Köztársaság” kifejezést. Mindezek ellenére a *Knihopisný slovník* a mi szempontunkból is igen jelentős, hiszen a *Knihopis*ben szerepelnek a magyarországi biblikus cseh nyelvű nyomtatványok

is, amelyek szerzői megtalálhatók benne. Václav Pumpřla minden részletre kiterjedő alapossgggal gyűjtötte össze az adatokat, így bizonyára sok hazai tudományos munka forrásául is szolgál majd.

KOVÁCS ESZTER

Édition et diffusion de l'*Imitation de Jésus-Christ* (1470–1800). Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de la Sorbonne. Sous la direction de Martine Delaveau et Yann Sorbet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Deléphine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris, 2011. Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque Mazarine, Bibliothèque Sainte-Geneviève. 514 l.

A párizsi könyvtárak az elmúlt évtizedben nem először jelentkeznek közös katalógussal, hiszen a jelentősebb gyűjteményekben őrzött biblikiadások leírását már kézbe vehetjük: *Bibles imprimées du XVIe au XVIIIe siècle conservées à Paris. Catalogue collectif* édité par Martine Delaveau et Denise Hillard. Paris, 2002. Bibliothèque nationale de France (ismertetése: MKsz. 2005. 114–115). A Biblia után a korban leggyakrabban megjelent szöveg az *Imitatio Christi* volt. A négy legjelentősebb párizsi könyvtárban ennek 933 kiadása található meg, közel 1500 példányban. A két közös katalóguskötet közti legjelentősebb különbség az, hogy a most ismertetettben a szokásos bevezetésen, a katalógus szerkezetének ismertetésén túlmenően hét tanulmány is olvasható a lelki imitatio műfajról, az *Imitatio Christi* eszmétörténeti jelentőségéről, a szerzőkről (vagyis a szövegek attribúciójáról), kiadástörténetéről, használatáról, társadalmi funkciójáról. A szerzőgárda rangos névsora sejteti, hogy az *Imitatio Christi* jelenséget komolyan kell venni.

Egy olyan, 1427-ig egyesített, négy traktátust összefoglaló szövegről beszélünk ugyanis, amelynek címe az első fejezetét hordozza: *De imitatione Christi et de contemptu omnium vanitatum Mundi*.

Erről a címről egy átlag európai értelmiséginek szerzőként az Utrechti Egyházkerületben található Zwolle melletti Agnietenberg (Mont Saint-Agnès près de Zwolle) Ágoston-rendi kolostorának a szerzetese, Thomas Hemerken a Kempis (1480 k.–1471) jut az eszébe. A szövegkorpusz keletkezése idején, majd a következő néhány évszázadban azonban ez nem volt ilyen egyértelmű. A jelzett 933 kiadásból egyben a ferences Ubertino de Casalét tartják szerzőnek, három esetben clairvaux-i Szent Bernátot, 66-szor a 13. századi bencés Johannes Gersent, 127-szer pedig a párizsi egyetem kancellárját, Jean Charlier Gersont (1363–1429). Mario Ogliario tanulmányában (*L’auteur de l’Imitation de Jésus-Christ: une longue controverse*) történetileg is nyomon követheti a szerzőségről zajlott vitát. Vitathatatlan azonban, hogy a szövegkorpusz és Thomas a Kempis maga is a devotio moderna meghatározó szereplői. A személyes vallásossági mozgalmak, Szent Ferenc rendalapításától a németalföldi testvérületeken át Husz Jánosig (Jan Hus), Avilai Szent Teréz, Keresztes Szent Jánosig és Martin Lutherig számos hasonlóságot mutatnak. És ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy az egyháziatyák szövegei közül Szent Ágostontól kezdődően Szent Bernát jegyesmisztikáján át a jelzett mozgalmak szerzői ugyanazokat idézik, mint a protestáns lelkiségi művek alkotói, akkor bátran gondolhatjuk, hogy a mostani katalógus egy sokkal általánosabb tanulással rendelkezik annál, mint hogy elmondhassuk, hogy milyen sok kiadása volt a szövegnek, és hogy ez a kiadott anyag egy nagyon jelentős kézirat hagyományra párosult (több mint 800 fennmaradt kézirat). Ráadásul ez csak a Párizsban megmaradt állomány: sok kiadás nem található meg itt, így az ismertetés írója anyanyelvén megjelent első fordítások sem (a fordítók Vásárhelyi Gergely jezsuita és Pázmány Péter, ugyancsak jezsuita, érsek, akik a kötetben szereplő horvát fordítás alkotójának, Bartol Kasićnak a kortársai voltak). Ha a könyv ismertetője veheti a bátorságot, hogy egy szemponttal kiegészítse az *Imitatio Christi* jelentőségét, akkor mindenképpen arra utal, hogy ennek a szövegnek a töretlen népszerűsége a hatalom természetét állandóként felismerő (hívó) ember vigasztalódásvágyásán alapszik. A hatalom, a világi és az egyházi is, törvényszerűen távolodik el azoktól az embe-

rektől, közösségektől, amelyeket ural (ahelyett, hogy szolgálná őket). Önmagában vett célokot követ ugyanis, az uralkodás öncélját. Ezért voltak és lesznek mindig újítói minden mozgalomnak, minden hierarchiának. Az egyházak története is pontosan mutatja ezt, hiszen a koldulórendek, a testvérületek, a devotio moderna, a protestáns reformáció és az ezzel létrejött egyházakon belüli szellemi áramlatok (puritanizmus, pietizmus) és ugyanígy a janzenizmus is ennek az eredeti értékekre mutató törekvésnek a megnyilvánulásai. Fogalmazhatunk úgy is, hogy az értelmiség és a hatalom évszázadokat átfogó vitája tartotta meg népszerűnek azt a szöveget, amelynek értékvilága nem korrumpálódott napjainkig sem. Nem melleleg a politikusok által degradált, általuk csak szóvirágként használt „európai értékek” alapja is.

A katalógus és a tanulmányok szerzői persze megmaradtak a szakszerű történeti beszédmódnál. Pierre Antoine Fabre az imitatio lényegét elemezte (*Le paradigme de limitation*), egészen pontosan a keresztény lelkiség genealógiáját, amely összeköti az *Imitatio Christi* szövegét Loyolai Szent Ignác lelki gyakorlataival. Hiszen e szövegek olvasója, ha követi annak üzenetét, a megtisztulásra, a megvizsgáztatódásra és végső soron a Krisztussal való egyesülésre nyitja meg lelkét. Ha valaki e mondat kapcsán az *Imitatio Christi* szelleme és a jezsuita rend gyakorlata között ellentmondást látna, az elolvashatja e tanulmány utolsó részét, amelyben a szerző Loyolai Ignác és más kortárs szerzők írásait is bevonva oldja fel ezt a látszólagos ellentmondást. Frédéric Barbier a kiadástörténetet vizsgálta (*Quelques observations sur les origines d’un succès européen*), illetve a könyv elterjedésének történetét, a folyamatos népszerűség okait. Felhívja a figyelmet arra, hogy a szöveg történet ismertsége jelentős részben a könyvkiadók innovatív magatartásának köszönhető (amely természetesen egyben az ő anyagi érdekük is volt). Az összefoglaló munkáiban részletesen kifejtett elmélete alapján (*L’Europe de Gutenberg. Le livre et l’invention de la modernité occidentale. [XIIIe–XVIe siècle]*). Paris, 2006. Belin /Histoire et société/; magyar kiadása: *A modern Európa születése. Gutenberg Európája*. Ford.: BALÁZS Péter. Bp. 2010. Kossuth Kiadó – Oszk; ismertetése: MKsz. 2007. 254–257) az egyik ilyen újítás az anyanyelvű kiadások előtérbe

helyezése volt, a másik a könyv belső formájának az olvasó számára kényelmessé tétele, vagyis a könnyű olvashatóság biztosítása. Az *Imitatio* azonban a Trident utáni katolicizmus egyik kiváló fegyvere is, olyan hivatkozás, amellyel nagyon nehéz volt protestáns oldalról vitatkozni. Ugyancsak jól használható volt a nyugati kereszténység területén kívüli missziókban. Figyelemre méltóak Barbier statisztikái, amelyeket több szempontból elemez. Az anyanyelvű kiadások jellemzően a reformáció tanainak elterjedésével, annak hatására jelentek meg. Nem említi a szerző, de a táblázatában szerepel, hogy az 1470–1500 közötti kiadások közül az anyanyelvűek a négy nagy kultúrán (olasz, német, francia, spanyol) kívül a flamand és a cseh területről származnak, ami nem véletlen, ha a testvérületi mozgalmakra és a huszitizmusra utalunk ismét. A hiányzó angol az ottani nyomdászat fejletlenségével magyarázható. Ha már a kiadói stratégia a könnyebb olvashatóságot célozta, akkor Barbier utalást tesz az *Imitatio* olvasórétegeinek változásaira is a lelkeségi mozgalmak követőitől a 19. század elejéig, amikor – egy frappáns idézettel mutatva – a szöveg női olvasmányá válik.

Véronique Meyer az *Imitatio Christi* 17. századi kiadásait illusztrációtörténeti szempontból mutatja be tanulmányában (Suites et cycles: les éditions illustrées de l'Imitation de Jésus-Christ au XVIIe siècle). Meglepő módon nagyon kevés tanulmány foglalkozik a kérdéssel, jóllehet e könyv sikerének, folyamatos olvasottságának egyik titka részben az illusztrációk tartalma és minősége volt. A szerző az illusztrátorok és az illusztrációk számbavételével megállapítja, hogy a képek tartalma viszonylag hamar rögzült – a keresztjét hordozó Krisztus, a hűséges lélek allegóriái, Jézus szíve stb. – azonban a formai megoldások a szöveg kiadójának a személyétől (költő, jezsuita, janzenista stb.), illetve a megcélzott olvasóközönségtől függött. A tudós értelmiségi körök kiadott latin nyelvű változatok képi világa természetesen módon tért el a nemzeti nyelvű, laikus olvasórétegeket elérni szándékozókétól. Philippe Martin éppen az ez utóbbiaknak szóló számos kiadást vizsgálja az alapján, hogy az *Imitatio Christi* miként vált a „mindenkinek szóló könyv” (livres pour tous, libri per tutti) könyvtörténeti műfaji kategória részévé (Un livre pour tous: lectures multiples de l'Imitation [XVIIe–XIXe siècle]).

Összességében egy folyamatot mutat be, amelyben a könyv elveszíti 17. századi polemikus jellegét, olvasója pedig iránymutatást kap, megnyugvást nyer, és egyben az Egyház hordozójává válik.

Az egyes párizsi könyvtárak *Imitatio Christi* gyűjteményeinek kialakulástörténete kiválóan bemutatható az egyes példányok provenienciájegyei alapján, ugyanakkor az egyes nagyobb gyűjtők kulturális ízlése, néha hatalmi törekvései is jellemezhetőek a gyűjteményi részek kialakításának a történetével. Yann Sorbet (Bibliothèque Sainte-Geneviève), Martin Delaveau (Bibliothèque nationale de France), Fabienne Queyroux (Bibliothèque Mazarine) és Martine Lefèvre (Bibliothèque de l' Arsenal) gyűjteménytörténeti írásai előtt azonban a kötet két szerkesztőjének tanulmánya olvasható. A kötetet egészében látva, a katalógusban szereplő valamennyi adatot számbavéve Martine Delaveau az *Imitatio Christi* egyházi tulajdonosainak összetételét elemzi. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy az ilyen kötetkatalógusok kiadásának szükségességét az egyik oldalról éppen az igazolja, hogy statisztikailag értelmezhető mennyiségű és eloszlású anyagot halmoznak fel. A statisztikai jellegű eredmények elemzése tehát érvényes következtetéseket eredményezhet. Delaveau asszony grafikonjai néhány evidenciát mutatnak, azonban meglepetéseket is tartogatnak. A négy csoportra osztott egyházi kör (a monasztikus és kanonokrendek [ordres réguliers], a koldulórendek [ordres mendiants], a jezsuiták és barnabisták [clercs réguliers] és a világi kongregációk [congrégations séculières]) közül a legtöbb *Imitatio Christi*-példány az utóbbi csoport tulajdonában volt. Mondhatnánk persze, hogy ez annak is köszönhető, hogy a szulpiciánus kongregációt Párizsban alapították (1642), éppen az alsópapság nevelésére, az ő körükben pedig a kötet tárgyat képező szövegnek kellett a legfontosabbnak lennie. Az ismertetés írójának várakozása ellenére a koldulórendek a négy felsorolt csoportból csak a harmadik legtöbb példányt hagyták ránk Párizsban: megelőzi őket a monasztikus és kanonokrendek együttese. Gondolhatnánk, hogy a koldulórendek a nép közé vitték példányaikat, ahol szétolvasták azokat, ezért sem maradt meg több példány. Ennek az érvnek azonban ellentmondhat az, hogy a koldulórendek közti arányt tekintve a ferencesektől több példány maradt meg, mint a domonkosoktól vagy

a karmelitáktól. A maradék két csoport arányai nem meglepőek: a monasztikus rendektől a kanonok-rendekkel szemben nagyon kevés példány maradt meg, és az ifjúság nevelésére 1630-ban alapított barnabista közösségtől is háromszor annyi maradt fenn, mint a jezsuitáktól.

Yann Sorbet kézbe veszi és kinyitja a fennmaradt példányokat (*Usages, appropriations, transmission de l'Imitatio Christi: l'enseignement des exemplaires*). Külön foglalkozik a különleges kötésekkel, követi az egyes példányok sorsát tulajdonosról tulajdonosra, és nagyon szép példákat hoz a firkáló, könyvbe jegyzetelő olvasó típusára is.

A katalógus összeállítása Martine Delaveau, Yann Sorbet, Hélène Deléphine, Jean-Dominique Mellot és Nathalie Rollet-Bricklin munkájának köszönhető. Az egyes tételek lírásában a nemzetközi gyakorlatot követték, pontosan jelölve az egyes kötetek korábbi tulajdonosait és az ex libriseket, valamint szakszerű megjegyzéket tettek a ritka kötések meglétére is. A szerzőgárda összeszeszkott csapat, és kíváncsian várjuk, hogy a nagy párizsi nyilvános könyvtárakban található *Imitatio Christi*- és bibliakiadások után melyik műre esik a választásuk, amellyel a 21. századnak is bizonyítani tudják, hogy a jól szerkesztett kötetkatalógusoknak az adatbázisok világában is van különleges mondandójuk, érvényes üzenetük.

MONOK ISTVÁN

Szabó Lilla: Szlovákiai magyar könyvművészet, 1918–1945. Somorja/Samorin, 2011. Méry Ratio Kiadó, 236 l.

A nagyközönség, de feltételezhetően a művészet- és művelődéstörténet szakemberei előtt ugyancsak ismeretlen képző- és könyvművészeti tevékenységről nyújt áttekintést Szabó Lilla alaputatásokat felölelő tanulmánya és katalógusa. A szerző a két világháború közötti magyar művészet kutatójaként szembesült azzal az ellentmondásos helyzettel, amelybe 1918 után a trianoni határokon kívül rekedt szlovákiai magyar alkotók kerültek/születtek. Ezzel kapcsolatos feltáró munkájának az eredményét foglalja össze, adja közre impozáns és igényes művében. Megállapítása szerint az

anyanyelvi kultúrából kiszakadt, az új államalapító nemzet által pedig egyenrangúnak el nem fogadott magyar képzőművészek számára az egyik legfőbb, alkotuknak és tehetségüknek megfelelő terepként a könyvtervezés és -illusztrálás maradt, érte ezen inkább a művészi megformálást, mint magát a tipográfiát. Ez a kényszer azonban, mely az alkotók életében számtalan nehézség, konfliktus, sikertelenség forrása volt, eredményeket is hozott. S most, legalább így, utólag, miután szembesülni lehet a mégis elkészült művekkel, végre nyilvánvalóvá válhat, hogy tevékenységük részben a magyar kisgrafika képi/tematikus bővülését hozta, részben pedig az 1918 utáni idegen hatásokat és késztetéseket is magába olvasztó munkák révén egyben a hazai könyvművészet hagyományrendszerét is gazdagította.

Az album formátumú, de a szakkönyvek tartalmának megfelelő kötet szerkezetiileg három nagyobb részből áll. Első fejezeteiben Szabó Lilla megnevezi munkája előzményét, s ehhez képest saját munkáját mintegy illusztrációs, második egységként minősíti. De ezt nem kell elhinni, hiszen ennél sokkal fontosabb, szélesebb körű összefoglalásról van szó. Bevezetőjének négy-nyelvűsége – magyar, szlovák, német, angol –, illetve a többi fejezet angol változata utal egyfelől a feldolgozott téma művészeti kapcsolódásaira, másfelől a körütekintő megállapítások, levont következtetések nemzetközi megismertetésének igényére. Mindezekon túl e kötet elősegítheti, hogy a szlovákiai magyar könyvkiadás beépüljön mindkét nép kultúrájába is, és valóban képviselje azt a hídszerepet, amelyről olyan sokat lehetett hallani és olvasni az elmúlt időszakban.

Mivel a második világháború befejezése utáni évtizedekben a közös ideológia köténye általában elfedte a kelet-európai országok nemzeteinek különféle érdekellentéteit, vélhetően az olvasók tág köre számára újdonsággként szolgál majd a cseh–szlovák, szlovák–magyar, cseh–magyar kultúrafelfogás bizonyos elemeinek különbözősége, sőt szembenállása. Nem beszélve a hirtelen történelmi változásoknak a helyi művészetre – amely egy-két nagy név kivételével korábban is periférikus helyzetben volt – és a könyvkiadásra is jelentős hatást gyakoroló következményeiről, valamint a kultúra mellett markánsná váló, eltérő gazdasági

érdekekről. Utóbbi – nem lévén tárgya Szabó Lilla kutatásának – természetesen csak érintőlegesen szerepel, ám a nyomdák, kiadóhivatalok tulajdonoscsereit így is jól jellemzik az irányváltozást. Szó esik arról is, hogy az új hatalom az új helyzet tudatosítása érdekében magától értetődően használta fel az oktatást, a nyelvi dominanciát és a könyvkiadást. Ami egyik oldalról a megerősödést hozta, az a másik oldalról legfeljebb a megmaradás igényét erősít(h)ette. A felvidéki magyar nyelvű irodalom közreadását mindezen túl a nagyvárosok intézményi (nyomdai) kapacitása, a képzőművészek kiállítási lehetőségei, a szlovák könyvkiadási hagyományok, a (szlovák és magyar nyelvű) grafikai sajtó szabta meg és befolyásolta.

Származása, kötődései, írói-művészi elkötelezettsége okán kiemelt helyen szerepel a továbbiakban Kassák Lajos, valamint az ő szlovákiai kapcsolatai. Érdekes bekezdések olvashatók Thomaš G. Masaryk csehszlovák elnök modernizmusfelfogásáról, a cseh és a szlovák avantgarde különbözőségeiről, továbbá a szociófotóról és a kollázsról. A szlovákiai nagyvárosok közül a szerző elsősorban Kassa szerepére tér ki, s megállapítja, hogy az alapkutatásokat más régiókra is ki kell terjeszteni. Összefoglalja, hogy a könyvillusztrálásnak milyen helye, szerepe volt a művészek életében. A jelentős jegyzetanyaggal alátámasztott fejezetek egyik felfedezhető végkicsengése, hogy a történelem vizsgálata kikerülhetetlen, ám a korábbi szempontrendszereket inkább mellőzni kellene, mint újra feltámasztani.

A második, önmagában is megálló, teljes egészében újdonságot jelentő szerkezeti egység a könyvfedél- és borítóterveket, valamint a válogatott illusztrációkat adja, az alkotók nevének betűrendjében. Ez a képsorozat részben tipográfiai, részben képzőművészeti szempontok alapján is vizsgálható. Azonnal látszik, hogy a teljes szlovákiai magyar nyelvű könyvkiadásban több művészeti elképzelés fért meg egymás mellett, akár egy életművön belül; bár a téma természetesen befolyásolta a megjelenítést. Az utóbbi persze nyilvánvaló, hiszen a könyvillusztrálás valójában alkalmazott művészet még legkiválóbb megnyilvánulásában is. Az anyanyelvhez és -kultúrához fűződő kapcsolatok lazulása azt eredményezte, hogy a magyarországi művészetben ismeretlen(ebb) vagy

mellőzött(ebb) stílushatások hamarabb és szabadabban érvényesülhettek Csehszlovákia magyar anyanyelvű alkotóinak munkásságában.

Mivel a között anyag alkotóival együtt szinte teljes egészében felfedezés Magyarországon, az első világháború utáni magyar tipográfia felmérésére pedig még csak kísérlet sem történt, érdemes röviden összefoglalni az ábrázolási módszereket, ha másért nem, a sokszínűség érzékeltetésére. A rajzi/képi elemek dominanciája figyelhető meg Bercsényi Tibor, Gergely Tibor, Gerő Gusztáv, Göndör Imre, Gwerk Ödön, Krón László és Székely-Kovács Olga munkáin; a konzervatívabb rajzos hagyományt folytatta Binder László, Bodzásy István, Éder Gyula, Haba Ferenc és Szemere János. Bokros Birman Dezső, Bortnyik Sándor – akinek látható itt egy hagyományos/rajzos fedélrajza is –, Grosz Erzsébet és Kudlák Lajos konstruktivista munkákkal jelentkezett, míg Cincik G. József, Csáder László és Hankó Gizella sajtósági, regionálisnak nevezhető stílusban alkotott. A realista hagyományok folytatójának tekinthető Angyal Géza, Ivány Ferenc, Kerner Pál, Komáromi-Kacz Endre, Lenhardt György, Lux Géza és Weyde Gizella; kubista jellegűek Baja Benedek és Hollós Holczer Károly borítórajzai. A harmincas évek végéről maradtak fenn André Drucker látványos borítói. Expresszív, zsúfolt, konstruktivista rajzokkal szerepel Reichental Ferenc, s kimondottan funkionalista, csak a legfontosabb adatokra koncentráló Álló Gyula, Berger György és Bihari Gyula borítói. Az első világháború előtti szecessziós hagyomány továbbélése, inspiráló hatása figyelhető meg Bajor/Bayer Ágost és Bárkány Hugó rajzain. Kozma Lajos népi szecesszióját idézi meg Kovács Pál borítórajza Antal Sándor egyik munkájához, Hugo Frech Karl felfogása viszont a korabeli német tipográfia egyik változatával tart rokonságot. A képletek azonban természetesen nem mindig ilyen egyszerűek. Massányi Ödön borítóin ellentétes érzelmek hatása figyelhető meg: egyszerű kifejezés mellett expresszív ábrázolás. Jánoska Tivadar, Harnos Károly, Makovity (Makovits) Jenő és Nemesszeghy Jenő illusztrációi és borítói is egymással konfrontálódó hatásokat mutatnak; az eltérő megközelítések kimondottan jól tesznek egy-egy illusztrátori életműnek. Külön kiemelendők Tichy Kálmán munkái, és némiképp

árválkodik Hann Ernő 1916-ra datált borítórajza, mivel ez a kötet felvállalt időhatárán kívül esik. A második szerkezeti egységet a nem vagy nehezen azonosítható illusztrátorok által készített borítók zárják. Érdekes szellemi kalandra csábítanak a kiváló minőségű illusztrációk, amelyek alapján lehetőség nyílik például az ugyanezen időszak hazai könyvtérésének borítórajzaival való összevetésre.

A harmadik nagy szerkezeti egység mintegy lexikoncikkben foglalja össze a művészek legfontosabb életrajzi adatait, életútjukat (vagy azt a részét, amely a Csehszlovák Köztársasághoz kapcsolódott), a munkásságukkal kapcsolatos ismereteket, a vonatkozó szakirodalmat. Akadnak olyan alkotók, akikről alig vagy igen hiányosan áll csak rendelkezésre valami tudás; ez a tény önmagában indokolja Szabó Lilla kutatásainak fontosságát. A kötet arra is lehetőséget nyújt, hogy a szlovák és magyar értelmiség egymáshoz fűződő kapcsolatát ne a nemzeti igazságok nem tagadható, ám önmagában hiányos állításai/tagadásai mentén vizsgáljuk, hanem mindkét részről a közös értékvesztés/értékteremtés kategóriáira fordítsuk figyelmüket.

Bár a kötet a könyvkiadás szempontjából tulajdonképpen határterületet tárgyal, hiszen a tervezők, illusztrátorok egy történelmi kényszerhelyzet következtében fordultak a könyvkiadás felé, az eredmény túllép a külső kiváltó okon: a vizsgált időszakban mind a helyi, mind az egyetemes magyar képző- és kézművészet számára érvényes és értékes, az utóbbiit gazdagító alkotások születtek. Külön öröm, hogy mindez egy ilyen szép, tipográfiailag is korrekt kötetben kerül az olvasók elé. Elismerés tehát a kiadónak is, amely vállalkozott e szépen kiállított, drága papírra többszínnyomással nyomott és nyilvánvalóan igen költséges könyv megjelenítésére.

BUDA ATTILA

Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg. Hrsg.: Sönke LORENZ, Anton SCHINDLING, Wilfried SETZLER. Stuttgart, 2011. W. Kohlhammer Verlag, VII, 450 l.

Évfordulókra vagyunk ítélve. A humán tudományos kutatás manapság inkább bokréta a kabáton;

így értelmezik. Nem tudomány és nem kultúra. Azt hiszik, nem eléggé egzakt, és azt hiszik, nem eléggé látványos. Vagyis kiszorul a tudományos és a kulturális költségvetésből is. Az évfordulók révén nyilván azéért lehetőségek; ezeket ki kell használni.

A tübingeni Eberhard Karls Egyetem professzora, Anton Schindling olyan ember, aki jól használja ki az egyes ünnepi éveket. Rádadásul úgy, hogy egy nemzetközi kutató közösségnek teremt kiváló lehetőséget a saját egyeteme múltbeli kapcsolatrendszerének kutatására. A tübingeni konferenciák mindig tartalmasak, tematikusak, de kellőképpen áttekintőek is (külföldi egyetemjárások története, Kálvin, Luther, Melancthon hatása Közép-Európában stb.). Egy-egy kutatási időszak eredményeinek összefoglalását adják, mégsem az unalomig ismert tézisek ismétlései. Miután Tübingen mindig erős közép-európai kapcsolatokkal rendelkezett, ma is intézményesen segíti közép-európai, egymással nehezen szót értő kutatóit a kapcsolatok rendszeressé tételében.

Primož Trubar életútja kifejezetten olyan, amely alkalmat ad a közös megemlékezésre. A délszláv népek közti reformáció kísérlete, mint mindenütt a közép-európai régióban, az ottani német nyelvű lakossághoz kötődik. De a reformációval együtt újraéledtek vagy feléledtek azok a lelkeségi mozgalmak is, amelyek a személyes vallásosságot állították a hitélet középpontjába az isten tiszteltetének formai elemei helyett. Ezek a mozgalmak mindenütt a nemzeti nyelvűséget kívánták, illetve erősítették meg. Imádkozni az Úrhoz igazán csak anyanyelven lehet. A reformáció első generációjának a feladata volt a térségben az ott élő népek nyelvének taníthatóságát is megteremteni, vagyis megírni a nyelvtanokat, szótárakat szerkeszteni, a katekizisek, iskolai könyvek mellett az anyanyelvű evangéliumot, majd az Újszövetséget és a teljes Bibliát a hívek kezébe adni. Istriától Finnorszáig, Primož Trubarótól Sylvester Jánoson át Mikhael Agricoláig terjed a földrajzi tér (ezt hívjuk mi Magyarországon Közép-Európának), illetve az ugyanahhoz a generációhoz tartozó személyiségek sora. Ez utóbbiak természetes módon váltak a nemzeti kultúrák hőseivé, és az állami önállóságot nyert népek tartalmas – nem túlzó, nem sovinizta – nacionalizmusának jelképévé. Így van ez Primož Trubarral is. Őt otthon,

Szlovéniában is megünnepelték – szerintem nem kellőképpen stílusosan, inkább angolul, semmint az általa is beszélt nyelven, németül, amely kultúrából ő felépítette önmagát: *Primož Trubar 1508–1586. Ob petstoti obletnici rojstva. On the Five-Hundredth Anniversary of his Birth*. Editor: Maja Lozar ŠTAMCAR. Ljubljana, 2008. Narodni muzej Slovenije. (Korunk téveszméinek egyike, hogy ha angolul van valami, többen olvassák. Igazából, akit ez a téma érdekel, az inkább németül tud, az angolokat meg nem érdekli.) A most ismertett kötet első és hatodik fejezete éppen ezzel a nemzeti kultúra hőseként való megjelenéssel foglalkozik (Der Nachruf an Truber; Erinnerung): azzal, ahogy alakja a szlovén nemzeti öntudat részévé vált, és ahogy ezt az emlékezetet ápolják. Emellett, ahogy ez természetes is, Trubar templomainak, működése helyszíneinek bemutatása is megtörténik. Franz Brendle elhelyezi a szlovén reformátort abban a közép-európai kontextusban, amelybe természetes módon tartozik, s egyben meghatározza viszonyát a protestáns reformáció nagy alakjainak teológiai nézeteihez: Luther követője, de ismeri a helvét gondolatokat, Kálvin és Bullinger is hatással van rá. Humanista alpműveltség, lutheri elkötelezettség a saját kulturális közeg tudatos felvállalása mellett (ezt a 19. század első felétől kezdve anakronisztikus módon nemzeti öntudatnak mondjuk): így jellemezhető az a szellemi koordináta-rendszer, amelyben életműve értelmezhető. Brendle lényegre törően, röviden vázolja Tübingen szerepét a „délkelet-európai” (Südosteuropa) térségben, Moldvától Belső-Ausztriáig (Innerösterreich) – ez a magyar szakírók szerint nem „Délkelet-Európa” –, és kiemeli az Ungnad család és Trubar szerepét a közvetítésben. Trubar kortárs elismertségét jelzi, hogy Jacobus Andreae közvetlenül a halála után értékelte munkásságát egy emlékbeszédben (Leichenpredigt); kötetünk ezt teljes terjedelmében közli (Franz Brendle és Peter Riethe munkája).

A mostani konferenciakötet 8. oldalán lévő térkép jól mutatja az egykori Stájerország, Karintia, Krajna és a kisebb grófságok (Triest, a Habsburg Friaul, Görz, Istria) területét, vagyis azt a térséget – akkori nevén: Innerösterreich –, amelynek morzsáiból a mai Szlovénia áll. Primož Trubar története szempontjából ehhez szervesen kapcsolódik – és ez a tanulmányokban világosan

benne is van – az akkori Magyar Királyság Zala, Vas és Sopron megyéjének, illetve a Horvát Királyságból Varasd és Zágráb megyéknek a területe is. A délszlávok reformációjának kezdetén a szlovén és a horvát–dalmát humanisták együtt dolgoztak Wittenbergben és Urachban is, a könyvek terjesztésében pedig az említett területek kereskedő polgárai aktívan segítettek. A már említett térkép és a hozzá tartozó magyarázatot (France M. Dolinar) nagyon hasznosnak látom, hiszen még az ott élők sem ismerik azt a világi és egyházi igazgatási sokrétűséget, amely ezt a területet is jellemezte a korai újkorban.

Trubar életútja, teológiai nézetei és egyházszervező tevékenysége többféle megközelítésben is szerepel a kötetben. Rolf-Dieter Kluge átfogó, enciklopédia-szócikk formában megírt összefoglalásával (Überblick) kezdődik a „Biographie und Theologie” című fejezet. Szükség is van erre, két szempontból is. Az egyik a „kívülről látás”, amelyre nagyon nagy szüksége van mindenkinek. Különösen azoknak a kulturális közösségeknek, amelyek történelmük jelentős időszakában – a szlovének a teljes történelmük alatt, kivéve az utóbbi húsz évet – nem saját államuk határai közt éltek. A szlovéniai Trubar-évfordulós kiadványok szemlélete ebben a kötetben is tetten érhető (például Boris Golec írásaiban, mint a „Neue Erkenntnisse über die Herkunft und Identität von Primus Truber”). A dokumentumokat külső szemmel olvasó szakember kevésbé hajlamos anakronisztikus szempontok alapján értékelni elmúlt eseményeket. Kluge professzor így megrajzolja a krajnai parasztfiú útját a nemzeti kulturális hőssé válásig. Különösen fontosnak látom azt a képet, amelyet a szlovén diákokat Württembergben támogató Trubarról, illetve a szlovén irodalmi nyelv megeremtéséhez jelentősen hozzájáruló reformátor utóéletéről rajzolt. A tübingeni professzor „Überblick”-jét azért is fontosnak tartom, mert Trubar tevékenységét annak részletes ismeretére alapozva el tudta helyezni a württembergi szellemi térben.

Boris Golec már említett írása Trubar származásáról, identitásáról alapos esettanulmány. Sokat tanulhatunk belőle a korszak krajnai nyelvhasználatáról, de magam biztos vagyok abban, hogy Trubar számára azok a kérdések, amelyeket a 21. században az ő nyelvi, kulturális identitása kapcsán feltesznek,

nem léteztek. A tanulmány ezzel együtt fontos, hiszen egy évfordulós tudományos konferenciakötetet – reményeink szerint – 100 év múlva is elolvas valaki. Akkor már össze tudja hasonlítani az olvasó a 16. és a 21. századi krajnai/szlovéniai önszemlélet kérdéseit is.

Egy könyvtörténésznek, mint amilyen az ismertetés írója, a „Sprache und Drucke” fejezet a leginkább figyelemre méltó. Jochen Raecke az előzőekben felvetett lehetséges nézőpontokhoz egy szűkebb témát társított: Trubar irodalmi (szerzői és fordítói) teljesítményét értékeli több szempontból. Tanulmánya azért is érdekes, mert a nyomtatványok előszavait most nem a könyv történetének megírásához (kinek ajánlja, kik a támogatói, kik vettek részt a munkában stb.), hanem a szerző írói karakterének megrajzolásához használja (Primus Truber als Autor und Übersetzer). Összességében a fordító Trubart eredetibbnek, invenciózusabbnak látja, mint a szerzőt.

A szlovén, illetve délszláv nyomtatványok kritikai számbavétele régóta folyik. Külön érdekes ezek használatának, illetve az őket nyelvileg is értő lakossághoz való eljutásának a története. Wilfried Lagler Trubar nyomtatott életművét követi nyomon tetelesen, a megjelent munkák egyes példányait is kézbe véve (Kurzübersicht über die zu seinen Lebzeiten im Druck erschienene Werke Primus Truber). Krajnában és a Magyar Királyságban nem volt olyan nyomda, amelynek glagolita vagy cirill betűkészlete lett volna. Így 1560-ban Trubar szellemi, Hans Ungnad anyagi és Herzog Christoph von Württemberg elvi segítségével, a Tübingenhez közeli fürdőhelyen, Bad Urachban hozták létre azt a nyomdát, amely 1564 végig adott ki horvát és szlovén könyveket. E nyomda történetét, működésének anyagi feltételeit vizsgálja Hermann Ehmer (Primus Truber, Hans Ungnad von Donnegg und die Uracher Druckerei 1560–1564). De Trubar ügyének és tanítványának, Georg (Juraj) Dalmatinak (1547?–1589) volt nyomdász segítségével Krajnában is. A Melanchthon-tanítvány Johann Manlius (Mannel) a lutheri és filippista tanoknak a délszlávok közti elterjesztését tartotta fontos ügyének. 1575–1581/82 közt Ljubjanában (Laibach) rendezte be műhelyét, majd a Bánffy-, a Zrínyi- és a Nádasdy-családok birtokain nyomtatott, Magyarországban. Armin Kohnle erről a missziós

tevékenységről számol be tanulmányában (Der Drucker und Buchhändler Johannes Manlius als Förderer der Reformation in Krain und Ungarn).

A konferencia és a kötet koncepciózusságát jelzik a következő két fejezet tanulmányai. Trubar életművének jelentőségét nem lehet ugyanis annak ismerete nélkül értékelni, hogy ne helyeznénk abba a történelmi, vallási, művelődési kontextusba, ahonnan származott (a Német-római Birodalom, Innerösterreich, Krajna), és ahova került (Württemberg). Miután a rekatolizáció és bizonyos mértékig az ellenreformáció hatására Belső-Ausztriából és a birodalomból a protestáns értelmiség és a lakosság egy része a nyugat-magyarországi protestáns családok birtokaira költözött, képet kell alkotnunk arról is, hogyan alakult a reformáció története Magyarország nyugati, délnyugati részein.

Württembergben Trubar nem egyszerűen egy második hazára talált, mint Derendingen polgára (Wilfried Setzler tanulmányai a 16. századi Tübingent és Derendingent mutatják be). A választófejedelem, Christoph olyan nevelést kapott, amely érzékenyette azoknak a gondoknak a megértésére, amelyekkel egy tenni akaró exuláns küzdött. A nevelés részben a szlovén származású Michael Tiffernusnak (1488–1555) köszönhető. Ez utóbbi portréját és a délszláv diákokat támogató tevékenységét Franz Brendle mutatja be. Nagyon érdekes Sönke Lorenz írása, amelyben két nagyon eltérő karaktert és életutat vet össze: Primož Trubarét és a kortárs Pier Paolo Vergerióét. A Velencei Köztársaság területéről való Vergerio karrierje a katolikus világban töretlen volt, 1555-ben, már Herzog Christoph von Württemberg consiliariusaként Trubarral a szlovén nyelvű Biblia megteremtését tervezték. Közös munkálkodásuk a reformáció terjesztésében a délszlávok között még tíz évig, Vergerio haláláig tartott (Von Primus Trubers Saulus zu seinem Paulus: Pietro Paolo Vergerio).

Anton Schindling a 16. századi Habsburg Birodalomnak a török előretörés és a reformáció terjedése által kialakult valláspolitikai koordinárendszerét vizsgálja fel. A Habsburgok a török miatt komoly kompromisszum vállalására kényszerültek vallási téren, Magyarországon mindenképpen. Az örökös tartományokban azonban tisztán tudták érvényesíteni a katolicizmushoz hú elképzeléseiket. Ez Trubar hazája, Krajna számára azt jelentette,

hogy ő és hitbarátai exiliumba kényszerültek: ki Magyarországra, ki a Német-római Birodalom protestáns országaiba (Die Habsburger, das Reich, die Erblande und die reformation). France M. Dolinar két tanulmányban részletezi Belső-Ausztria és Krajna ellenreformációját; a történetet elviszi a harmincéves háború kitöréséig. Az exulánsok egyik befogadó területe a Magyar Királyság volt. Markus Hein a magyarországi reformáció történetét abból a szempontból összegzi, amint az a wittenbergi kapcsolatok mentén alakult: királyi udvar, főúri udvarok, erős filippista hatás, Melanchthon tanítványainak jelentősége (Die Ausstrahlung der Wittenberger reformation auf Südosteuropa: das reich der Stephanskronen). Ez utóbbihoz csak annyi megjegyzést fűznék, hogy a kép, amelyet rajzol, pontos, de Magyarország nem „Südosteuropában” található.

A jubileumi Trubar-konferencia Tübingenben tehát bizonyította, hogy egy ötszáz éves történethez mindig lesz mit hozzátenni filológiailag, és a közös történetről – márpedig Európában szinte csak közös történetek vannak – csak közösen érdemes elmélkedni. Interdiszciplinárisan közösen: történészek, irodalomtörténészek, régészek, teológusok, művészettörténészek, könyvtörténészek együtt; illetve nemzeti értelemben közösen: más és más népekhez, kultúrákhoz, iskolákhoz tartozók. De ezt a párbeszédet szigorúan csak a szakma szempontjai szerint szabad lefolytatni, kerülve az anakronizmust a szellemi áramlatok, a földrajzi kifejezések és az egykor élt emberek elvi megfontoltságának jellemzésekor.

MONOK ISTVÁN

Emődi András: Nagyvári könyvkötészeti emlékek a 18. század második feléből. Nagyvárád, 2011. Nagyvári Római Katolikus Püspökség – Varadinum Script Kiadó, 33, (7) l. 64 t.

Minél közelebb esnek a mához a történeti kötetek, annál nehezebb műhelyhez kapcsolni őket. Ez alól azok a könyvek kivételtek, amelyek vagy szignáltak, vagy kis etiketten, a kötetábla belsejébe ragasztva olvasható a könyvkötő vagy a könyvkötő műhely neve, esetleg levéltári kutatások alapján könyvkötőszámlákkal, rendszeresen kötető in-

tezmények gazdasági naplóinak kiadásrovatában azonosított vagy számadáskönyveiben tételesen felsorolt, könyvkötésre kifizetett összegek alapján lehet identifkálni. A 18–19. századi köteteket biztosan meghatározni díszítőmotívumok alapján majdnem lehetetlen, csak az előbb felsorolt adatok segítenek. (A könyvkötéshez használt réz-bronz számszámok is áruvá váltak, ezeket több helyen is használhatták. Persze a kézzel vésetteknél, még az utánszatoknál is, vannak kis különbségek.) Romhányi Károly köteté is (A magyar könyvkötés művészete a XVIII–XIX. században. Bp. 1937) azért csak félsegítés, mert Romhányi a kötetek készítése helyét rendszerint a nyomda helyével egyezőnek veszi, holott nem ez az általános. J. Halász Margit alapvető, a magyar könyvkötő céheket tárgyaló munkája (Könyves szakmák a Kárpát-medencében a XVI–XIX. században. Debrecen, 2002) hozza a név szerint ismert mestereket és legényeket, de a nevekhez nincsenek hozzárendelve az adott műhelyből vagy mesterektől/legényektől származó kötetek, amelyekkel össze lehetne vetni egy éppen vizsgálendő, meghatározni szánt kötet.

Emődi András könyvét azért vesszük kézbe örömmel (miként a veszprémi kutatásokról Koncz Pál tanulmányait, vagy keressük fel a Ráday Gyűjtemény 18. századi kötéseinek elektronikus katalógusát), mert Emődi – Nagyvárád és környéke vonatkozásában, 1743–1792 között, a püspökség kiadási-bevételi naplóinak átvizsgálásával – bemutatja hat könyvkötő és két legény munkásságát. Végigveszi az egyszerű, gerincén díszített vagy a még egyszerűbb papírkötéses könyveiket, sőt a festett papírelőzégeket is, közölve fotóikat. Így lesz kötetéből kutatási segédkiadvány. (A hatból csak Franz Xaver Hellepauer szerepel J. Halász Margit fent idézett könyve mellékletében a mesterek, legények és inasok névsorában; Johann Romayrt e mű a névjegyzékben nem, csak a 72. oldalon említi.) Az ilyen aprólékos, egy-egy város könyves kultúráját érintő kutatásokból állhat össze egyszer a magyar kötetéstörténet. Magyar könyvtárak tízezres állományát, összességében sokmillió nagyságrendű anyagát egy ember nem képes végig kutatni!

Emődi András kutatásai alapján lényeges megállapításokat tesz. A tényanyag feltárásiában alapos, következtetéseiben óvatos, visszafogott. Fontos helyreigazítása, hogy – az eddigi szakirodalommal

szemben – Nagyvárad nem tartozott a debreceni könyvkötő céh filiális hálózatához a 18. században. A katolikus vezetés kerülte, akadályozta a protestáns könyvkötők, könyvkereskedők váradai megletelepedését, következésképpen a kálvinista Debrecennel való kapcsolattartás a 18. században elképzelhetetlen volt. A nagyváradai könyvkötők megrendelői elsősorban helybeli (katolikus) egyházi intézmények és személyek. Nagyváradon – mint másutt, például a 15–16. századi Nürnbergben is – a nyomdászok, könyvkötők az átlagosnál műveltebb, írástudó emberekként részt vettek a városi vezetésben. Már csak ezért sem lehettek protestánsok.

A szerzőnek sikerült kötécsoportokat elkülönítenie. A csoportokat a német gyakorlat szerint „szükség-nevekkel” (Notname) látja el: „koronás,” „első virágos-leveles,” „második virágos-leveles” stb. Az előzékpapírok vizsgálata alapján megállapította, hogy az egyszerű kötésekhez rendszerint fehér merített előzékpapírt, az aranyozott gerincű kötésekhez márványozott és dúccal nyomott színes előzékpapírt használtak. De a mintás előzékpapírok típusánál is tudott időhatárt húzni. Az, hogy ezeket helyben készítették, vagy kereskedelmi forgalomból származnak, nyitott kérdés. Mivel fotóikat is közli, a könyves szakemberek, könyvtörténészek, kötéskutatók ezek alapján egybevetethetik őket más városok, könyvtárak állományában lévő 18. századi könyvek előzékeivel, s kiderülhet, melyek a helyi készítésű és melyek az országosan elterjedt, „nagykereskedelmi” papírok. Emődi a kötésekhez használt bőroket is vizsgálta. Arra a következtetésre jutott, hogy

1760–1785 között egy barna-zöld-sárga árnyalatú márványozott bőr jellemző a nagyváradai kötésekre. A bőrkikészítés alapját a helyi csizmadiák és tímárok szolgáltatták. A könyvek metszéseit pirosra festették, ritka az aranyozás és poncolás. A számlákban említett pergamen- és selyemkötésekből eggyel sem találkozott a szerző.

Sikerült tisztázni a kalocsai vonatkozásokat is. Patachich Ádám püspök (1759–1776) és utóda, Kollonitz László (1780–1787) Nagyváradról Kalocsára ment az érseki székbbe. Könyvtárukat magukkal vitték; ezeket ma is a Kalocsai Főegyházmezei Könyvtárban őrzik. A szakirodalom szerint a kalocsai Werner Vencel átkötötte a könyveket a kalocsai teremkönyvtár igényeihez igazodva. Emődi András járt Kalocsán, korlátozott időben a kötések is vizsgálta, és megállapította, hogy ma is százas nagyságrendben őriznek váradai bekötésű könyveket Kalocsán. Sőt azt is sikerült megállapítania, hogy Werner az általa bekötött könyvek kötéséhez igyekezett a nagyváradéhoz hasonló díszítőszerszámokat készíttetni, s azokat alkalmazni. A kalocsai Főegyházmezei Könyvtár Kézirattárában őrzött Ms 434 jelzetű kölcsönzési napló sem kalocsai, hanem Patachich püspök nagyváradai magánkönyvtárának az 1760-as évek végétől az 1770-es évek közepéig vezetett kölcsönzési naplója, amelyben a kölcsönzők kivétel nélkül nagyváradiaiak: egyházi emberek, papneveldei tanárok, kanonokok, fiatal klerikusok, valamint egy püspöki zenekari tag és egy compactor.

ROZSONDAI MARIANNE